

POLSKA AKADEMIA UMIEJĘTNOŚCI
WYDAWNICTWA ŚLĄSKIE — PRACE PREHISTORYCZNE NR 4

GRUPA GÓRNOŚLĄSKO-MĄŁOPOLSKA KULTURY ŁUŻYCKIEJ W POLSCE

OPRACOWAŁ
ZDZISŁAW DURCZEWSKI

CZEŚĆ I
(SYNTETYCZNA)

Z 8 RYCINAMI W TEKŚCIE

WYDANO Z ZASIŁKU WOJEWÓDZTWA DOLNOŚLĄSKIEGO

KRAKÓW 1939—1946
NAKŁADEM POLSKIEJ AKADEMII UMIEJĘTNOŚCI
SKŁAD GŁÓWNY W KSIĘGARNIACH GEBETHNERA I WOLFFA
WARSZAWA — KRAKÓW — ŁÓDŹ — POZNAŃ — ZAKOPANE

Publika

Historia Śląska do

W. Taszycki,

J. Dąbrowski

blis i 34 rycin w

— T. II, zes. 1. Op

— Tom III. Opraco

lacha, M. Gum

1936, 8°, str. 886

Pieśni ludowe z Polski

Szramka, oraz zb

Zeszyt 1. Pieśni

Zeszyt 2. Pieśni

— T. II. Wyd. J. L

i miłości. 1938, 8

— T. III, zes. 1. (E

Prace antropologiczne

w tekście.

Treść: Stolyhwo

antropologiczne. Cz.

Prace biologiczne. Nr

Treść: Biocenoza las

czek, I. Rejment

Prace ekonomiczne. N

Treść: Massalski

— Nr 2. 1936, 8°, str. 87

Treść: Massalski J. W., Problemy eksportu polskiego węgla (dumping).

— Nr 3. 1937, 8°, str. 312 + 39 rys., oraz 16 map w tekście

Treść: Schmidt S., Górnośląski rynek mleczny.

Prace etnograficzne. Nr 1. 1935, 4°, str. 151 + 108 tablic, 1 mapa i 175 rycin

w tekście

Treść: Gładysz M., Góralskie zdobnictwo drzewne na Śląsku.

— Nr 2. 1936, 4°, str. 144 + XXXVIII tablic, 1 mapa i 65 rycin w tekście

Treść: Dobrowolscy A. i T., Strój, haft i koronka w województwie śląskim.

— Nr 3. 1938, 4°, str. 312 + LVI tablic, 3 mapki i 241 rycin w tekście

Treść: Gładysz M., Zdobnictwo metalowe na Śląsku.

Prace geologiczne. Nr 1. 1934, 4°, str. 56 + 32 tabl., 14 fig. i 21 ryc. w tekście

Treść: Zerndt J., Les mégaspores du bassin houiller polonais. I.

— Nr 2. 1935, 4°, str. 14 + 1 mapa

Treść: Książkiewicz M., Utwory czwartorzędowe Pogórza Cieszyńskiego.

— Nr 3. 1937, 4°, str. 78 + 24 tablic, 32 fig. i 50 rycin w tekście

Treść: Zerndt J., Les mégaspores du bassin houiller polonais II.

— Nr 4. 1938, 4°, str. 34 + XIV tablic

Treść: Łoziński W., Gleby Górnego Śląska. Cz. I.

— Nr 5. 1938, 4°, str. 94 + IV tabl. i 17 rycin w tekście

Treść: Konior K., Zarys budowy geologicznej brzegu karpackiego w obrębie arkusza Biała-Bielsko.

— Nr 6. 1939, 4°, str. 56 + XII tablic, 1 mapka i 1 rycina w tekście

Treść: Stenz E., Zdjęcie magnetyczne północnej części Śląska. — Ślósarz T. Po-

miary nateżenia siły ciężkości w woj. śląskim w r. 1937.

— Nr 7. 1939, 4°, str. 56 + XIII tabl.

Treść: Bochenski T. A. On the Structure of Sigillarian Cones and the Mode of their Association with their Stems. — Krach W. Badania nad mioceniem śląsko-krakowskim

zł

cz,

ki,

ta-

.. 900—

.. 330—

od-

za.

.. 1200—

E.

.. 60—

.. 150—

ach

.. 300—

.. 330—

rcin

.. 300—

ialy

.. 180—

Vil-

.. 60—

.. 75—

.. 300—

.. 600—

.. 600—

.. 900—

.. 450—

.. 60—

.. 450—

.. 90—

.. 180—

.. 105—

.. 150—

POLSKA AKADEMIA UMIEJĘTNOŚCI
WYDAWNICTWA ŚLĄSKIE — PRACE PREHISTORYCZNE NR 4

GRUPA GÓRNOŚLĄSKO-MAŁOPOLSKA KULTURY ŁUŻYCKIEJ W POLSCE

OPRACOWAŁ

ZDZISŁAW DURCZEWSKI

CZEŚĆ I

(SYNTETYCZNA)

WYDANO Z ZASIŁKU WYDZIAŁU NAUKI MINISTERSTWA OŚWIATY

KRAKÓW 1939—1946

NAKŁADEM POLSKIEJ AKADEMII UMIEJĘTNOŚCI
SKŁAD GŁÓWNY W KSIĘGARNIACH GEBETHNERA I WOLFFA
WARSZAWA — KRAKÓW — ŁÓDŹ — POZNAŃ — ZAKOPANE

2191 \$
8600

930,26
571/438)

2191 \$ | I

ZBIORY ŚLĄSKIE
ZBIORY ŚLĄSKIE

Akc V Nr ³¹⁶1/64 C

Przedmowa

Kultura łużycka zajmuje w prehistorii ziem polskich ważną pozycję. Budzi duże zainteresowanie przede wszystkim ze względu na zagadnienie swej etnicznej przynależności. A jednak jest mało znana. Przyczyna tego paradoksalnego zjawiska leży w tym, że odstrasza badaczy nadmiar materiałów. O ile jedne kultury prehistoryczne mało są znane z powodu ubóstwa materiałów, to właśnie kultura łużycka mało jest znana z racji bogactwa materiałów. Tak wygląda przynajmniej ta sprawa w odniesieniu do ziem polskich.

Dość dobrze znana jest natomiast kultura łużycka po stronie niemieckiej, a szczególnie na Śląsku. Literatura poświęcona kulturze łużyckiej na Śląsku wzrosła ostatnio o kilka poważnych pozycji. W grubych zarysach naszkicował jej rozwój i ustalił dla niej ramy chronologiczne Mertins w swej monografii pradziejów Śląska¹. Chronologią jej zajął się później Jahn na podstawie cmentarzysk, rozkopanych w Osobowicach (Osswitz) pod Wrocławiem². Rozwój form ceramicznych przedstawił Seger w pracy *Die Stilentwicklung in der Keramik der schlesischen Urnen-Friedhöfe*³. Richthofen zajął się powstaniem kultury łużyckiej i wykazał, że poprzez stadium kultury przedłużyckiej wywodzi się ona z kultury unietyckiej⁴. Do tych samych wyników doszedł już wcześniej Kostrzewski⁵. W niedawnym czasie doczekały się opracowania poszczególne fazy rozwoju kultury łużyckiej. Do pracy Richthofena nawiązuje praca Kleemanna⁶, omawiająca III okres epoki brązowej na Śląsku. Następnego okresu dotyczy praca Boegego⁷, nie obejmująca jednakże całego Śląska, a tylko środkową jego część. Ceramikę malowaną opracował Glaser⁸. Całość okresu halsztackiego została zanalizowana przez Raschkego⁹, który wykazał, iż ceramika malowana występuje tylko w pierwszej fazie okresu halsztackiego (Hallstatt C), a już w następnej fazie (Hallstatt D) występuje ceramika o innym charakterze. Jest to ważne spostrzeżenie także dla chronologii kultury łużyckiej na

¹ Mertins O., *Wegweiser durch die Urgeschichte Schlesiens*, Breslau 1906. ² Jahn M., *Zur Chronologie der „Laußitzer Kultur“ auf Grund neuerer Grabungen in Schlesien* (Mannus Ergbd III 28 sq.). ³ Schles. Vorz. N. F. VIII. ⁴ Richthofen B., *Die ältere Bronzezeit in Schlesien*, Berlin 1926. ⁵ Kostrzewski J., *Z badań nad osadnictwem wczesnej i środkowej epoki brązowej na ziemiach polskich* (PA II 161 sq.). ⁶ Kleemann O., *Die mittlere Bronzezeit in Schlesien* (Diss. Breslau), Breslau 1934. ⁷ Boege W., *Die Chronologie der jüngeren Bronzezeit in Mittelschlesien auf Grund der Grabfunde* (Diss. Breslau), Oppeln 1934. ⁸ Glaser R., *Die bemalte Keramik der frühen Eisenzeit in Schlesien*, Leipzig 1937. ⁹ Raschke G., *Das Ende der Laußitzer Kultur in Schlesien* (Diss. Breslau), Breslau 1932.

ziemiach polskich, zwłaszcza w Wielkopolsce. Chwilowo jednak nie można w całej pełni z prac tych korzystać, gdyż są to prace doktorskie, z których — poza pracą Glasera — w druku ukazały się krótkie tylko wyciągi. Te syntetyczne opracowania uzupełnia spora liczba drobniejszych prac, rozsianych w prehistorycznych czasopismach śląskich.

Tej wzmózonej pracy badawczej, rzucającej na rynek naukowy coraz nowsze zdobycze, może się nauka polska w słabym tylko stopniu przeciwstawić. Literatura dotycząca kultury łużyckiej jest bardzo uboga. Obejmuje ona tylko kilka monografii cmentarzysk z różnych okresów i różnych części Polski oraz niewiele drobnych prac. Odczuwa się dotkliwy brak syntetycznych opracowań poszczególnych grup kultury łużyckiej, na jakie się ona rozpada na ziemiach polskich. Sprawę całą komplikuje w dodatku to, że i co do samych grup nie ma dotąd jasnego obrazu, gdyż ich wydzielenie opiera się na pobieżnych tylko studiach materiałów, rozproszonych po wielu muzeach, a pochodzących w lwiej części z amatorskich poszukiwań. Istotnie bardzo trudne jest zadanie badacza, pragnącego dać choćby krótki tylko zarys całokształtu kultury łużyckiej w Polsce. Odzwierciedlają to doskonale różnice w ujmowaniu tego zagadnienia w syntetycznych opracowaniach pradžiejów Polski dokonanych przez Antoniewicza¹ i Kostrzewskiego². Płynne są dotąd granice poszczególnych grup, przy czym liczyć się jeszcze trzeba z tym, że dokładna analiza materiałów i systematyczne badania terenowe zgotują zapewne niejedną niespodziankę.

Jeszcze najlepiej znana jest kultura łużycka w Wielkopolsce dzięki opracowaniu pradžiejów tej dzielnicy Polski przez Kostrzewskiego³. Jeśli nie przeprowadził Kostrzewski dokładnej granicy pomiędzy IV i V okresem epoki brązowej, to przyczyna tego leży w braku odpowiednich prac i publikacji materiałów, pochodzących z systematycznych badań. Olbrzymiej ilości materiałów z wielkopolskich cmentarzysk łużyckich odpowiada nikły procent materiałów z naukowo i planowo badanych cmentarzysk, a zarazem nikła ilość monografii takich cmentarzysk. Zaledwie trzy takie monografie ukazały się drukiem⁴, a jeśli uwzględnimy historyczną Wielkopolskę, to dojdą jeszcze dwie dalsze⁵. W każdym razie nie wystarcza to, aby mieć obraz całości kultury łużyckiej na obszarze Wielkopolski. W pewnej części pomocnymi mogą tu być prace Kostrzewskiego i Wagi omawiające skarby wielkopolskie⁶.

Gorzej przedstawia się sprawa kultury łużyckiej na obszarze zachodniej Małopolski i polskiej części Górnego Śląska. W ramach granic dawnej zachodniej Galicji monografia cmentarzyska w Skotnikach, opracowana przez Antoniewicza⁷, była przez długi czas jedyną publikacją, dotyczącą zagadnienia kultury łużyckiej w ziemi

¹ Antoniewicz Wł., *Archeologia Polski*, Warszawa 1928. ² Kostrzewski, *Pradzieje ziem polskich* (Wiedza o Polsce I 29—66). ³ Kostrzewski, *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, wyd. 2, Poznań 1923.

⁴ Karpińska A., *Cmentarzysko typu łużyckiego z młodszego okresu halsztackiego w Poznaniu-Główniej* (Kronika m. Poznania X, XI). — Rajewski Z., *Cmentarzysko „łużyckie” we Wronkach* (Mat. preh. I). — Szembekówna Z., *Opis cmentarzyska żarowego z epoki brązu w Lipiu* (Mat. aar. XI).

⁵ Krukowski St., *Cmentarz w Piwonicach pow. kaliski* (Światowit XI). ⁶ Kostrzewski, *Ein Depotfund der späten Hallstattzeit aus Schroda* (Mannus V). — Tenże, *Der Depotfund von Chrzypsko* (Praeh. Z. VII, X). — Waga T., *Dwa skarby halsztackie z południowej Wielkopolski* (Księga pam.). — Tenże, *Nieopisane skarby brązowe z Wielkopolski* (PA IV). ⁷ Antoniewicz, *Cmentarzysko ciałopalne z końca epoki brązowej w Skotnikach pod Krakowem* (Prace I).

krakowskiej. O ile uwzględnimy jednak obszar dawnego województwa krakowskiego, to za pierwsze uchodzić muszą prace Kozłowskiego o cmentarzyskach w Iwanowicach¹ w pow. miechowskim. Monografię Antoniewicza uzupełnia praca Weningera², jakkolwiek jest wcześniejsza. Liczbę publikowanych cmentarzysk powiększyły ostatnio prace Noska o cmentarzyskach w Żabnie n. Dunajcem i Brzeziu pod Krakowem³. Skarbami zainteresował się Żurowski⁴. Częściowo dotknął zachodniej Małopolski Sulimirski w pracy poświęconej brązom Małopolski środkowej⁵. Wszystkie te prace nie wyjaśniają jednak wyczerpująco rozwoju kultury łużyckiej w ziemi krakowskiej.

Sporo światła na kulturę łużycką w polskiej części Górnego Śląska rzuciły cmentarzyska w Boronowie i Piasku⁶, a także osady w pow. tarnogórskim i pszczyńskim, rozkopane niedawno przez Kostrzewskiego⁷. Dalsze badania tej zaniedbanej przez badaczy dzielnicy przyniosą niewątpliwie nowe i ciekawe plony, które wypełnią luki w materiałach.

Mało zbadany jest południowo-zachodni kąt dawnego Królestwa Polskiego. Stąd też mało znana jest kultura łużycka na tych obszarach. Wyjątek stanowi tu powiat wieluński, badany systematycznie od kilku lat przez poznański ośrodek naukowy⁸. Jeśli więc chodzi o ten powiat, to tu może kultura łużycka uchodzić za wcale dobrze poznaną.

Ponieważ grupa górnośląsko-małopolska graniczy w północno-wschodnim zasięgu z grupą środkowo-polską, ważna jest dla wyznaczenia ścisłej granicy znajomość tej grupy. Niestety trudno osiąść tę znajomość wobec zupełnego braku publikacji materiałów z planowo i systematycznie badanych cmentarzysk późniejszej fazy środkowo-polskiej grupy. Materiały ze Smolic i Nagórek, publikowane przez Kozłowskiego⁹, nie wchodzą tu już w rachubę. Są one ważną pozycją dla poznania kultury łużyckiej w Polsce środkowej, ale w rozwiązaniu zagadnienia terytorialnego zasięgu górnośląsko-małopolskiej grupy nie odgrywają żadnej roli. W ostatnich latach rozkopano planowo kilka cmentarzysk w Polsce środkowej na pograniczu między grupą środkowo-polską a górnośląsko-małopolską, niestety materiały z tych cmentarzysk pochłonęły magazyny muzealne, a na łamy literatury dostały się tylko krótkie wzmianki.

Rekapitulując wyżej wypowiedziane uwagi co do stanu badań nad kulturą

¹ Kozłowski L., *Cmentarzysko ciałopalne łużyckie z III okresu epoki brązowej na uroczysku Wysylek w Iwanowicach* (WAR V). — Tenże, *Cmentarzysko ciałopalne w Iwanowicach na Górze Klin* (Światowit X). — Tenże, *Jama mieszkalna na Górze Klin w Iwanowicach* (Światowit XI). — Tenże, *Badania archeologiczne na Górze Klin w Iwanowicach* (Prace Tow. Warsz. II nr 14).
² Weninger J., *Grabfunde der jüngsten Bronzezeit von Skotniki* (Wien. PZ II). — ³ Nosek St., *Cmentarzysko ciałopalne w Żabnie n. Dunajcem* (PA V). — Tenże, *Prasłowiańskie cmentarzysko w Brzeziu pod Krakowem* (ZOW XI). — ⁴ Żurowski J., *Skarby halszackiego okresu z doliny Dunajca* (Prace IV). — Tenże, *Dwa skarby brązowe z Krakowskiego* (Mat. preh. I). — ⁵ Sulimirski T., *Brązy Małopolski środkowej, Lwów 1929*. — ⁶ Jażdżewski K., *Dwa cmentarzyska łużyckie w Boronowie i Piasku w pow. lublinieckim* (WAR XI). — Reyman T., *Cmentarzysko późno-brązowe i halszackie w Piasku w pow. lublinieckim* (PA IV). — ⁷ *Badania prehistoryczne w województwie śląskim, 1933, 1934—1935* (Wydawnictwa śląskie, Prace preh. nr 1, 2). — ⁸ Jażdżewski, *Osadnictwo prehistoryczne nad górną Prosną* (ZOW IV). — Rajewski, *Zestawienie zabytków przedhistorycznych z powiatu wieluńskiego* (ZOW IV). — Żurek J., *Pradzieje ziemi wieluńskiej, Wieluń 1936*. — ⁹ Kozłowski, *Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej z ceramiką żłobkowaną we wsi Smolice i Nagórki w pow. łęczyckim* (WAR V).

łużycką w Polsce, dochodzimy do wniosku, że w stosunku do badań w tym kierunku na niemieckim Śląsku jesteśmy daleko w polu. Dotkliwą lukę opracowań poszczególnych grup kultury łużyckiej w Polsce wypełnić ma częściowo niniejsza monografia grupy górnośląsko-małopolskiej.

Materiały tej grupy rozproszone są po kilku muzeach, a nawet zbiorach prywatnych. Materiały zebrałem w następujących muzeach: Dział Przedhistoryczny Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu, Państwowe Muzeum Archeologiczne i Muzeum Archeologiczne im. Erazma Majewskiego w Warszawie, Muzeum Archeologiczne Polskiej Akademii Umiejętności, Muzeum Etnograficzne, Muzeum im. Czartoryskich i Muzeum Narodowe w Krakowie, zbiory Zakładu Archeologii Przedhistorycznej Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, Muzeum im. Dzieduszyckich i Muzeum im. Lubomirskich we Lwowie, Muzeum Śląskie w Katowicach, Muzeum Diecezjalne w Sandomierzu, Muzeum Pol. Towarzystwa Krajoznawczego w Miechowie i Piotrkowie, Muzeum Ziemi Wieluńskiej w Wieluniu oraz Muzeum Ziemi Kaliskiej w Kaliszu. Część materiałów odnalazłem w zbiorach prywatnych. I tak materiały z cmentarzyska z Łagiszy są w szkole powszechnej w Łagiszy pod Będzinem i w Szkole Górniczej w Dąbrowie Górniczej. Niestety nie zostały mi udostępnione przebogate materiały z olbrzymiego cmentarzyska w Laskach w pow. kępińskim, zgromadzone w pałacu w Laskach i w Zakładzie Antropologii Uniw. Pozn. w Poznaniu. Materiały do omawianej grupy z części niemieckiego Śląska znalazłem w muzeach w Wrocławiu, Raciborzu i Bytomiu.

Zasadnicze materiały zebrałem w l. 1933—4, a uzupełnianie w granicach możliwości trwało jeszcze w ciągu pisania i korygowania pracy do r. 1937. Dlatego też wykopaliska z ostatnich lat nie mogły być w wielu wypadkach w całości wyszukane (np. Brzezie pow. krakowski) i zostały jedynie ogólnikowo wspomniane. Materiały z niektórych cmentarzysk (np. Łubnice i Praszka pow. wieluński), jakkolwiek pochodzą z rozkopywań daleko wcześniejszych, są jednak dotąd niedostępne i spoczywają w magazynach muzealnych w nierozpakowanych skrzyniach.

Pierwsza redakcja pracy, oparta na materiałach zebranych w l. 1933—4, przedłożona została Wydziałowi humanistycznemu Uniwersytetu Poznańskiego w końcu marca r. 1936 jako rozprawa doktorska, na podstawie której uzyskałem stopień doktora filozofii z zakresu prehistorii.

Zebranie materiałów w l. 1933—4 i częściowe ich syntetyczne opracowanie w pierwszej redakcji umożliwiło mi stypendium Funduszu Kultury Narodowej. Za uzyskanie jego składam na tym miejscu serdeczne podziękowanie p. dyr. Stanisławowi Michalskiemu.

Dotkliwą lukę w pracy stanowiła nieznajomość zasięgu grupy górnośląsko-małopolskiej na zachód, poza obecne granice polityczne Polski. Próby wyznaczenia tego zasięgu na podstawie danych z literatury nie dawały rezultatu. Zrodziła się konieczność bezpośredniego zapoznania się z materiałami łużyckimi z pogranicza polsko-śląskiego, zgromadzonymi w muzeach niemieckiego Śląska. Dzięki zasiłkowi Polskiej Akademii Umiejętności mogłem w lutym r. 1937 przestudiować potrzebne mi materiały w muzeach w Wrocławiu, Raciborzu i Bytomiu. Wyniki tych studiów odmieniły w wielu punktach pierwsze opracowanie. I tak powstała druga redakcja pracy, przedstawiona w druku, podająca już możliwie pełny obraz omawianej grupy kultury łużyckiej.

Kończąc te uwagi wstępne, czuję się zobowiązany podziękować wszystkim kierownikom muzeów, którzy mi okazali wiele życzliwości i ułatwili pracę w zebraniu materiałów, oraz wszystkim tym, którzy mi w jakikolwiek sposób użyczyli swej pomocy. Szczególnie gorące podziękowanie składam p. prof. Józefowi Kostrzewskiemu za cenne rady i wskazówki przy pisaniu tej pracy i za troskliwą opiekę i pomoc, jakiej doznawałem z jego strony.

Praca obejmuje trzy części: pierwszą syntetyczną, drugą materiałową, podającą opis zebranych materiałów, na których opiera się część syntetyczna, wreszcie trzecią, obejmującą tablice i plany.

CZĘŚĆ I

I. GROBY

1. Wstęp

Za jedną z zasadniczych cech kultury łużyckiej uchodzi obrządek ciałopalny. Pogląd ten jednak w odniesieniu do całości obszarów zajętych przez kulturę łużycką i jej chronologicznego zasięgu nie jest w zupełności słuszny. Panuje wprawdzie ten obrządek w dobie pełnego rozkwitu kultury łużyckiej, w początkach jednak i u schyłku jej żywotu można stwierdzić wyłamywanie się spod tego zwyczaju. Groby szkieletowe z późnej doby kultury łużyckiej były już dawniej znane (np. w Czechach czy na Morawach w grupie bylańsko-platenickiej, czy na Śląsku), ale dopiero badania lat ostatnich wykryły groby szkieletowe także we wczesnej fazie kultury łużyckiej, a mianowicie w III okresie. W r. 1933 odkrył Kostrzewski w Karsach w pow. jaro- cińskim (dawniej pleszewskim) pod grobem ciałopalnym z IV okresu szkielet ułożony na wznak, z głową opartą na kamieniach. Szpila uszata brązowa, znaleziona przy szkielecie, pozwoliła na ustalenie chronologii odkrytego grobu szkieletowego na III okres¹. Odkrycie to nasuwa przypuszczenie że podobny grób szkieletowy kultury łużyckiej z tego okresu został przed laty odkryty w Sulmierzycach² w pow. ostrowskim (dawniej odolanowskim). Stąd pochodzi bowiem szpila brązowa, analogiczna do okazu z Kars, znaleziona wraz ze zwojem spiralnym z drutu brązowego, spoczywającym na niespalonej czaszce ludzkiej. Zdanie sobie jasno sprawy z tego znaleziska utrudniał fakt, że brązy te znaleziono razem z żelaznymi zabytkami okresu rzymskiego. Dopiero grób w Karsach wyjaśnia dostatecznie tę sprzeczność, że mianowicie przy zakopywaniu grobu ciałopalnego z okresu rzymskiego uległ zniszczeniu łużycki grób szkieletowy z III okresu, z czego nie zdawał sobie sprawy odkrywca tych dwóch grobów. Mamy więc z obszaru Wielkopolski, i to z jej południowej połaci, dotąd 2 groby szkieletowe kultury łużyckiej z III okresu. Również na Górnym Śląsku w jego północno-wschodniej części są już dziś notowane groby szkieletowe w kurhanach III okresu. Natrafił na nie Richthofen w Duszwie Małym³ (Klein Deutschen) w pow. kluczborskim (Kreuzburg). Podobne kurhany z grobami szkieletowymi odkrył w r. 1926 Szmit w Zdzienicach w pow. tureckim⁴. Szkielety mieściły się głównie w kurhanach III okresu, natomiast młodsze kurhany zawierały już spalone kości zmarłych, zagrzebane pośrodku kurhanu w długiej jamie,

¹ ZOW VIII 99. ² Zapiski Archeol. Pozn. II, tabl. VII 4. ³ Nachrichtenbl. f. DV 1926, str. 67. — Altschles. Blätter 1926, str. 75. ⁴ ZOW I 31. — Antoniewicz, *Archeologia Polski*, 85.

przykryte wielkimi płytami kamiennymi; przy kościach stały puste naczynia. Od tego rodzaju grobów stwierdzono stopniowe przejścia aż do grobów zawierających spalone kości w popielnicach. Dowodzi to, że proces zamiany obrządku szkieletowego, odziedziczonego po kulturze unietyckiej i przedłużyckiej, na obrządek ciałopalny dokonywał się powoli. Należy przypuszczać, że zmiana ta dokonywała się równolegle z ewolucją pojęć religijnych. Czy istnieje jakiś bliższy związek między grobami szkieletowymi z Kars, Sulmierzyce, Duszowa Małego i Zdzienic, wykażą jeszcze późniejsze badania. Uderza bowiem występowanie tych grobów na dość zwartym terytorium. Chwilowo jednak zagadnienie to rozwiązane być nie może.

Wraz z krystalizacją kultury lużyckiej nastąpiło ujednolicenie obrządku pogrzebowego i zapanował wszechwładnie obrządek ciałopalny. Ten zwyczaj zostaje jednak po pewnym czasie częściowo zarzucony w niektórych kręgach kultury lużyckiej na rzecz obrządku szkieletowego, wskutek czego występują tam równocześnie dwa obrządki pogrzebowe: ciałopalny i szkieletowy. Zjawisko to obserwować można we wczesnej epoce żelaznej w Czechach, na Morawach, we wschodniej części Śląska, głównie na Górnym Śląsku, oraz na obszarach grupy górnośląsko-małopolskiej, a przede wszystkim podgrupy krakowskiej.

* Wymaga tu wyjaśnienia określenie: podgrupa krakowska. Otóż na podstawie analizy głównie ceramiki, dalej wyrobów metalowych, formy grobów udało się wykazać, że w obrębie grupy górnośląsko-małopolskiej istnieją dwie samodzielne podgrupy. Jedna, zajmująca północny obszar (powiat kępiński, wieluński), druga południowy obszar grupy górnośląsko-małopolskiej (Górny Śląsk, ziemia krakowska). Północna podgrupa otrzymała nazwę kępińskiej z racji skupienia na obszarze powiatu kępińskiego charakterystycznych ementarzysk tej podgrupy (Kępno, Lipie, Laski, Siemianice). Podgrupa południowa otrzymała nazwę krakowskiej, gdyż w ziemi krakowskiej skupiają się charakterystyczne dla tej podgrupy ementarzyska (Brzezcie, Kwaczała, Mogiła, Mydlniki, Popówka, Prokocim, Skotniki). Wyjaśnienie to jest konieczne potrzebne, gdyż określeniami tymi będę się w dalszym ciągu pracy tej ciągle posługiwał, zanim dojdę do ustalenia ostatecznych wyników i sformułowania końcowych wniosków.

Ponieważ więc w grupie górnośląsko-małopolskiej występują dwa obrządki pogrzebowe, rozpatrzyć musimy z osobna groby ciałopalne i szkieletowe.

2. Groby ciałopalne

a) Ogólna charakterystyka

Groby ciałopalne są z reguły grobami jednostkowymi, czyli że każdy grób mieści spalone szczątki jednego nieboszczyka. Przeciwnieństwo do nich stanowią groby rodzinne, znane np. kulturze grobów skrzynkowych. Zasadę grobu jednostkowego naruszają groby z 2 popielnicami¹, ale nie są to jeszcze właściwe groby rodzinne. Typowy grób rodzinny to jest taki, który użytkują członkowie rodziny przez dłuższy czas, chowając w nim po kolei zmarłych członków. Z tych względów

¹ Dąbrowa II gr. 8, 11; Iwanowice I gr. 7, 8, 20, 40; Kępno gr. 1; Laski 9 grobów w całości; Lipie gr. 8, 35, 67; Prokocim gr. 143; Załęcze Wielkie gr. 4.

grób taki musiał posiadać odpowiednią konstrukcję, nie ulegającą zniszczeniu mimo kilkakrotnego użytkowania grobu. Takim warunkom odpowiadały całkowicie groby skrzynkowe. Natomiast forma grobów łużyckich nie nadawała się na grób rodzinny, zresztą obcą była kulturze łużyckiej idea grobów rodzinnych. Fakt odnalezienia 2 popielnic w jednym grobie tłumaczyć możemy sobie tym, że dokonano spalania zwłok dwóch osób zmarłych równocześnie, bliskich sobie bardzo za życia, i że przez pochowanie ich szczątków w jednym grobie chciano jeszcze w życiu pozagrobowym ten ich ścisły związek utrzymać. Gdyby istotnie w grobach z dwoma popielnicami miało mieć miejsce wtórne ich użytkowanie, to musiałby pozostać ślad późniejszego umieszczenia w grobie drugiej popielnicy. Przeczą temu jednak: jednolite wyposażenie grobu i stan zachowania samego grobu. Wskazuje to, że obydwie popielnice włożono do grobu równocześnie. Chociaż więc groby z dwoma popielnicami naruszają zasadę grobów jednostkowych, nie tworzą jednak właściwego grobu rodzinnego. Dodać tu muszę, że groby z dwoma popielnicami, a nawet trzema, występują również na Śląsku Dolnym¹. Prawdopodobnie występują także na innych obszarach kultury łużyckiej, nie znam jednak tych wypadków.

Nieboszczyka spalano w pełnym ubiorze wraz z ozdobami metalowymi, gdyż noszą one niekiedy dość silne ślady działania ognia. Niektóre ozdoby wkładano jednak wprost do grobu po złożeniu doń szczątków spalonego nieboszczyka. Widać to szczególnie po dobrze zachowanych brązach bez najmniejszego śladu działania ognia. W niektórych wypadkach dawano na stos również naczynia. Zwyczaj ten przynosi dokonująca się przemiana obrządku pogrzebowego, gdy poczynają zanikać groby popielnicowe na rzecz grobów jamowych. W szczątkach stosu wrzucanych do grobu znajdują się ułamki nadpalonych lub wręcz przepalonych naczyń. W wielu grobach spotyka się umyślnie rozbite lub nadtłuczone naczynia. W Praszce, Boronowie i Piasku znalazł Jazdzewski nad niektórymi grobami rozsypane skorupy i kawałki węgla drzewnego, co tłumaczyć można jako ślady styp lub obiat. Ten szczegół występuje również u grobów typu podolskiego na Morawach w okresie halsztackim². Palenia zwłok dokonywano w miejscach na ten cel specjalnie przeznaczonych. Wprawdzie w grupie górnośląsko-małopolskiej nie natrafiono na ich ślady przy cmentarzyskach, mamy jednak o nich wiadomości np. z Czech³ i innych obszarów kultury łużyckiej⁴. Po spaleniu zmarłego wybierano kości ze stosu, przemylwano je i wkładano do popielnicy, bacząc niekiedy na to, by na spodzie popielnicy znalazły się kości nóg, a na samym wierzchu kości czaszki. Tak zachowany układ anatomiczny kości stwierdzono w popielnicach z 10 grobów w Mogile, na innych cmentarzyskach nie uczyniono takich spostrzeżeń. Oczywiście, że tak obchodzono się z kośćmi, jeśli zachowywano tradycję grobów popielnicowych. Przy innych rodzajach grobów przybierała dbałość o szczątki zmarłego inną formę.

Ilość naczyń w grobie bywa różna. Nie da się ustalić jakiejś obowiązującej reguły. Odgrywały tu rolę niewątpliwie pewne zwyczaje, stopień zamożności, dalej sama forma grobu. W niektórych grobach brak w ogóle naczyń, jest tylko kupka kości. Jest to już właściwie pewien typ grobu sam dla siebie. Poczynając od jednego naczynia, rośnie ich liczba w grobie aż do 15, ale zaznaczyć wypada, że grób o tak

¹ Raschke, *Ende*, 34.

² Schráníl J., *Vorg. Böhm.*, 189, ryc. 18.

³ Tamże 140.

⁴ ERL XIV 39—40; Ustrine, tamże podana literatura.

wysokiej liczbie naczyń znalazł się tylko jeden w Laskach. W ogóle rzadkie są groby o liczbie naczyń ponad 6. Jeśli porównamy inwentarze grobów podgrupy krakowskiej i kępińskiej, to uderzy nas w podgrupie krakowskiej znaczny odsetek grobów z trzema naczyniami, natomiast w podgrupie kępińskiej nie stwierdzimy żadnej szczególnie ulubionej liczby naczyń. W podgrupie kępińskiej znajdziemy największą ilość grobów z naczyniami w liczbie 3—6, a w krakowskiej w liczbie 2—4, przy czym dominuje tu zestawienie trzech naczyń; zwróciłem już na to uwagę. W liczbie tych naczyń grobowych mieści się popielnica w grobach popielnicowych, resztę naczyń stanowią przystawki: garnki, misy, kubki, czerpaki, czarki. Przystawki w grobach znajdują się często włożone jedno w drugie. Prawdopodobnie wkładano do nich jadło dla zmarłego. Na niektórych ementarzyskach uderza dość jednolite zestawienie rodzajów naczyń w poszczególnych grobach. I tak np. w Mogile w $\frac{1}{3}$ grobów pojawia się zestawienie popielnicy z czerpakiem, jednym lub dwoma, poza tym i w innych zestawieniach przystawek nie brak czerpaka (np. czerpak i czarka, lub misa i czerpak). W Piasku zarówno w grobach ciałopalnych, jak i szkieletowych pojawia się prawie zawsze zestawienie garnka, misy i czerpaka. Jest to niewątpliwie odbiciem pewnych zwyczajów miejscowych w obrządku pogrzebowym. Wyposażenie grobu może też być sprawdzianem stopnia zamożności zmarłego, a w pewnych wypadkach można się nawet pokusić o ustalenie jego pozycji społecznej. Są to jednak dość zawodne sprawy.

Nie łatwo też rozstrzygnąć sprawę płci zmarłego, jeśli jedynym kryterium pozostają spalone kości. Ułatwić mogą to zadanie charakterystyczne dla danej płci wyroby metalowe, jakie się znajdują w grobie. Ozdoby określają grób jako kobiecy, broń i pewne narzędzia jako grób męski. Niestety ilość grobów z charakterystycznymi dla danej płci wyrobami metalowymi jest na ementarzyskach ciałopalnych bardzo niska. Wyodrębniają się natomiast wśród grobów dość wyraźnie groby dziecięce, które łatwo poznać po małej ilości spalonych drobnych kości, złożonych do czerpaka lub czarki zamiast do popielnicy; również samo wyposażenie grobu zdradza grób dziecięcy swoim ubóstwem i brakiem dużych naczyń. Płeć dziecka pozostaje jednak zawsze nieznaną.

Jak już wspomniałem, właśnie w grobach dziecięcych brak jest właściwej popielnicy, którą zastępuje czerpak lub czarka. Spotyka się także groby, w których rolę popielnicy objęła misa lub kubek; są to jednak rzadkie wypadki¹. Częstsze są natomiast groby z garnkiem jajowato-donieczkowatym jako popielnicą. Ten rodzaj grobów jest znany przede wszystkim w podgrupie krakowskiej; groby takie znamy z Prokocimia (tabl. XII 4—5), Skotnik i Żabna². W podgrupie kępińskiej możemy zanotować tylko 7 takich grobów³. W podgrupie krakowskiej uderza w ogóle duże zamięlowanie do garnków, które szczególnie w okresie halsztackim stają się nieodzowną częścią inwentarzy grobowych. Ten szczegół charakterystyczny najlepiej ilustruje ementarzysko w Piasku.

¹ Groby z misami jako popielnicą: Lipie gr. 18, 37; Praszka gr. 4 (z grobów Jażdżewskiego); Prokocim gr. 114a, 114b; Skotniki grób bez nru w materiałach z Komendy (Antoniewicz, str. 65). Groby z kubkami jako popielnicą: Lipie gr. 2, 29, 34; Prokocim gr. 54. ² Prokocim gr. 47, 63, 74, 82, 83, 113, 115, 128, 140; Skotniki gr. 2—4, 6, 11, 12, 17, 21, 22, 27—9, 31, 34—6, 38, 40; Żabno gr. 5, 7, 11. ³ Cieszęcin I gr. 1; Dąbrowa II gr. 2; Janków Przygodzicki gr. 2; Kępno gr. 18, 20; Lipie gr. 21; Praszka gr. 10 (z grobów Jażdżewskiego).

Groby ciałopalne (jak również szkieletowe) na zewnątrz niczym się nie odznaczają. Tworzą rozległe cmentarzyska płaskie (tabl. X). Teraźniejsza liczba grobów nie odpowiada bynajmniej pierwotnej ilości grobów. Czas i ludzie dokonali znacznego spustoszenia na cmentarzyskach. Liczba grobów na niektórych cmentarzyskach jest w ogóle nieznana, a tylko po ilości zabytków możemy sobie wyrobić pojęcie o rozległości tych cmentarzysk. Przykładem może tu służyć cmentarzysko w Kwaczale eksploatowane rabunkowo przez kilkadziesiąt lat przez różnych amatorów. Cmentarzysk takich jak kwaczalskie jest znacznie więcej, wymienię tylko najważniejsze: Facimiech, Kępno, Popówka, Sulmierzyce, Załęcze Wielkie. Wprawdzie na niektórych z nich przeprowadzano później systematyczne badania, jednakże plon tych badań przyniósł nikłą tylko zdobycz naukową w stosunku do zniszczonego bezpowrotnie bogactwa ukrytego w tych cmentarzyskach. Że były to istotnie rozległe cmentarzyska, przekonuje nas liczba grobów lepiej zachowanych i systematycznie badanych cmentarzysk. W Laskach wykopano 1812 grobów, a pierwotną ich liczbę obliczają M. Ćwirko-Godycki i Wrzosek na 2800; w Prokocimiu oblicza Żurowski pierwotną liczbę grobów na około 4000; cmentarzysko w Skotnikach liczyło według Antoniewicza prawdopodobnie około 200 grobów. Rozległe musiało być również cmentarzysko w Załęczu Wielkim, skoro chłopci z pobliskiego Łaszewa potrafili z kamieni, jakie wydobywali z grobów, niszcząc ich obwarowanie, wybudować kilka budynków gospodarskich. Taki sam los spotkał cmentarzysko w Truskolasach, które w ten sam sposób eksploatował właściciel gruntu, na którym rozciągało się cmentarzysko, zużytkowując wydobyte kamienie do budowy stodoły i chlewa. Jeśli mamy dokładnie określony zasięg chronologiczny cmentarzyska i liczbę grobów najbliższą pierwotnej, możemy postarać się o odtworzenie liczby mieszkańców tej osady, która na tym cmentarzysku chowała zmarłych. Pokusili się o to M. Ćwirko-Godycki i Wrzosek, biorąc w rachubę cmentarzysko w Laskach¹. Na podstawie czasu trwania cmentarzyska, przeciętnej długości życia człowieka, ilości pokoleń, przeciętnej wielkości rodziny i ilości grobów obliczyli oni, że osada, która chowała zmarłych na cmentarzysku w Laskach, liczyła prawdopodobnie 25 rodzin, złożonych z 8 osób. Ogólna więc liczba mieszkańców tej osady wynosiłaby około 200 ludzi w ciągu życia jednego pokolenia. Na tej samej podstawie można obliczyć dla porównania, że osada, która użytkowała cmentarzysko w Prokocimiu, liczyła około 55 rodzin po 8 osób w ciągu życia jednego pokolenia, a liczba mieszkańców wynosiła około 450.

Jak wyżej wspomniałem, groby nie odznaczają się na zewnątrz niczym charakterystycznym. Pierwotnie jednak miały widocznie jakieś oznaczenia, kamienie lub kołki, gdyż nie trafiają się groby zniszczone przez wykopywanie jamy pod inny grób. Zaciekawia w tym wypadku wiadomość Kirkora o grobach piętrowych na cmentarzysku w Kwaczale², a również Chrzaszcz, czyniąc poszukiwania na tym cmentarzysku, znalazł w jednym miejscu na głębokości około 2.35 m dużą popielnicę z kośćmi, a ponad nią w głębokości 1.30 m mniejszą popielnicę³. Wiadomościom tym będzie trzeba dać wiarę, gdyż nowsze badania wykryły podobne groby

¹ Wrzosek A. i Ćwirko-Godycki M., *Cimetière de la culture lusace à Laski* (Revue Anthropologique 1932, str. 317). ² Rozprawy i sprawozdania z pos. Wydz. histor.-filoz. AU 1874, I 69. ³ WAr IX 87.

na cmentarzyskach lużyckich. Dwa groby ponad sobą znalazły się w południowej Wielkopolsce w Kareu w pow. gostyńskim, na cmentarzysku halsztackim, badanym niedawno przez Kostrzewskiego¹. O podobnych grobach na Śląsku mówi również Raschke. W Goświnie (Giesdorf)² w pow. namysłowskim dało się wyraźnie stwierdzić w trzech wypadkach, że pod młodszymi grobami z niemalowaną ceramiką z ostatniej fazy okresu halsztackiego mieściły się starsze groby bezpopielnicowe z kośćmi ułożonymi na kupce. W Lasowicach³ w pow. oleskim znalazły się ponad głęboko wkopanymi grobami szkieletowymi młodsze groby ciałopalne z ostatniej fazy okresu halsztackiego. We wszystkich tych wypadkach uderza zbieżność chronologiczna. Wszystkie datują z okresu halsztackiego. Może być, że ma to jakiś związek z dokonywującą się przemianą obrządku pogrzebowego, wskutek której mniejszą wykazywano dbałość o uwidocznienie na zewnątrz miejsca grobu. W każdym razie groby takie posiadają wielkie znaczenie dla celów chronologii. Niestety z grobów kwaczalskich nie odniesie nauka żadnych korzyści.

b) Rodzaje grobów ciałopalnych

Groby ciałopalne podzielić można zasadniczo na dwie grupy: α) groby popielnicowe, β) groby bez popielnicy czyli bezpopielnicowe. Chociaż w grobie brak będzie właściwej popielnicy, zamiast której znajdziemy garnek, misę, kubek, czerpak lub czarę, będzie to jednak grób popielnicowy. W każdej z tych zasadniczych grup jest jeszcze szereg odmian, które po kolei omówię.

W całości grobów ciałopalnych zaznacza się pomiędzy podgrupą kępińską i krakowską pewna różnica w zewnętrznej formie grobów. Mianowicie groby podgrupy krakowskiej są pozbawione obwarowania kamiennego. Spod tej reguły wyłączało się tylko pięć grobów w Piasku. Natomiast w podgrupie kępińskiej zdecydowaną przewagę mają groby z obwarowaniem kamiennym. Obwarowanie to jest dwójakiego rodzaju: posiada formę obstawy lub bruku względnie nakrycia.

α) Grupa grobów popielnicowych

Typ 1. Najczystsza formę grobu popielnicowego przedstawiają groby, w których kości spalone mieszczą się w popielnicy otoczonej z reguły przystawkami (tabl. II 2—4, V 1, 3—4, 6—8, VI 1—3, 5—9, VIII 1—2). Ten typ grobu stanowi około 72% ogólnej liczby grobów ciałopalnych grupy górnośląsko-małopolskiej. W podgrupie krakowskiej są dość często popielnice przykryte misą odwróconą dnem do góry. W Prokocimiu miało to miejsce w przeszło połowie ogólnej liczby grobów (tabl. XI 1, 3—6, XII 1—5, XIII 2—3), daleko już mniejsza liczba znalazła się w Iwanowicach, Mogile i Skotnikach. Jaskrawo przeciwstawia się temu zwyczajowi przykrywania popielnicy misą podgrupa kępińska, w której są do zanotowania zaledwie dwa takie groby: jeden w Praszcze, drugi w Sulmierzycach. Zwyczaj ten nie jest bynajmniej wyłączną własnością podgrupy krakowskiej. Znany jest na Śląsku Środkowym i Dolnym⁴, w Czechach i na Morawach w kulturze ślą-

¹ ZOW X 50. ² Raschke, *Ende*, 24—5. ³ Tamże 27. ⁴ Mitt. Liegnitz VI str. 91 gr. 27, str. 95 gr. 89. — Raschke, *Schwedenschanze*, 24. — Schles. Vorz. VII 380 gr. XV, XVI (Ottwitz). — Schwantes J., *Deutschlands Urgeschichte*, str. 155, ryc. 169. — Mertins, *Wegweiser*, 51.

skiej¹, w Saksonii², w Brandenburgii³, w Wielkopolsce⁴. Rzecz ciekawa, że zwyczaj ten nie przyjął się jednak w podgrupie kępińskiej. Chociaż w inwentarzach grobów grupy górnośląsko-malopolskiej występują talerze, nie stwierdzono jednakże ani razu, by służyły do przykrycia popielnicy. Wypadków takich można by się przecież spodziewać w podgrupie krakowskiej. Używano bowiem niekiedy obok mis także talerzy do przykrycia popielnic, np. w Czechach i na Morawach⁵ oraz na Śląsku Środkowym i Dolnym⁶. Zaznaczyć wypada, że na wyżej wymienionych obszarach obok popielnic przykrytych misą bądź talerzem występują w grobach także popielnice niczym nie przykryte.

Ten typ grobu popielnicowego jest znany na całym obszarze kultury łużyckiej. Zbędne jest przytaczanie dla niego analogij.

Typ 2. Odmianę od wyżej opisanego typu grobu popielnicowego stanowią te groby, w których część kości złożono do popielnicy, a część złożono na kupce obok popielnicy, bądź rzucono luźno pomiędzy naczynia (tabl. VI 4, VIII 3, 6). Groby takie występują zarówno w podgrupie krakowskiej jak i kępińskiej, częstsze są jednakże w podgrupie kępińskiej. W zespole tych grobów ciekawą formę posiadał grób 77 z Prokocimia, w którym część kości była w popielnicy, a część na kupce przykryta misą razem z przystawkami. Inną jeszcze ciekawą formę miał grób 4 z Załęcza Wielkiego, w którym znalazły się dwie popielnice bez kości, kości zaś leżały luźno pomiędzy naczyniami.

Analogiczną odmianę grobów popielnicowych można odnaleźć także na cmentarzyskach śląskich⁷ poza zasięgiem grupy górnośląsko-malopolskiej. Podobne groby wykrył Zakrzewski w Wielkopolsce na cmentarzysku w Mechlinie w pow. śremskim⁸. Na tym samym cmentarzysku mamy grób podobny do grobu 4 z Załęcza Wielkiego, z tą tylko różnicą, że grób mechliński miał jedną tylko popielnicę bez kości⁹. Także na Łużycach występują groby, w których część kości mieści się w popielnicy, reszta leży luźno obok popielnicy, bądź rozsypana jest pomiędzy naczyniami¹⁰.

Typ 3. Inną odmianę grobu popielnicowego przedstawiają te groby, w których znajdują się ślady szczątków stosu. Kości mieszczą się z reguły w popielnicy, niekiedy część ich jest luźno rozsypana poza popielnicą, jak to miało miejsce w 10 grobach w Laskach. Groby popielnicowe ze szczątkami stosu znamy przede wszystkim z Lasek (90 grobów), dalej z Załęcza Wielkiego (tabl. III 3—4) i Sulmierzyc¹¹. W podgrupie krakowskiej groby takie nie występują. Wprawdzie ślady stosu były w dwóch grobach ciałopalnych w Piasku¹² w postaci kupek węgla drzewnego, groby te jednak należą do grupy grobów bezpopielnicowych. To wrzucanie szczątków stosu do grobu

¹ Schráníl, *Vorg. Böhm.*, 174. ² Frenzel W., *Grundriss*, str. 400 ryc. 724. ³ Mannus XV str. 68 ryc. 75, 77, str. 69 ryc. 79. ⁴ Kostrzewski, *Wielkopolska* ², 66. — Zakrzewski Z., *WAr* XII 6, typ grobu A (Mechlin pow. śremski). ⁵ Schráníl, *Vorg. Böhm.*, 176.

⁶ Mertin, *Kreis Liegnitz*, tabl. IV gr. 20, V gr. 50. — Mertins, *Wegweiser*, 63. ⁷ Arndt, *Czar-nowanz*, str. 16 gr. II, str. 18 gr. IV. ⁸ *WAr* XII 6, grób typu B. ⁹ Tamże XII 7, grób typu C.

¹⁰ *ZfEthn. Verh.* XXII 625—6. ¹¹ Opieram się na wiadomości Kostrzewskiego w pracy *Golecin*, 79 przyp. 35. Notatki polowe i plany grobów z Sulmierzyc zaginęły.

¹² *WAr* XI str. 94 gr. 40, 63.

jest raczej charakterystyczną cechą podgrupy kępińskiej, w której także groby innego rodzaju mają ślady stosu.

Groby popielnicowe ze szczątkami stosu nie są bynajmniej odosobnione w podgrupie kępińskiej. Podobne groby występują w Wielkopolsce w V okresie (Stobnica pow. obornicki), poza tym w okresie halsztackim i sięgają na wschód prawie do granic historycznej Wielkopolski (Łupice pow. koniński)¹. Już w IV okresie pojawiają się w ziemi chełmińskiej, jak to wykazały badania Delekty na ementarzysku w Kaszczorku² w pow. toruńskim i rozkopywania Zakrzewskiego w Rogowie³ w tymże powiecie. Jeszcze wcześniej datowany grób ze szczątkami stosu, bo z III okresu, znalazł Zoltz na Śląsku Środkowym w Jordansmühl⁴ (pow. niemiecki) obok późniejszych grobów z IV okresu⁵. W pierwszej fazie okresu halsztackiego występuje na Śląsku Środkowym zwarta grupa ementarzysk z grobami, w których nie ma już popielnicy, są tylko różne naczynia, wypełnione szczątkami stosu i kośćmi. Do jamy grobowej, do której wstawiono naczynia, wrzucano po prostu szczątki stosu wraz ze szczątkami spalonego nieboszczyka. Według badań Raschkego groby takie ograniczają się dotąd głównie do powiatu wrocławskiego⁶. Zasadniczo nie stanowią te groby właściwej analogii do typu grobów popielnicowych ze szczątkami stosu, chodziło mi jednak o wykazanie rozpowszechniania się tego zwyczaju dorzucania szczątków stosu do grobu na obszarze kultury łużyckiej. Typowe groby popielnicowe ze szczątkami stosu można niekiedy odnaleźć w późnej fazie okresu halsztackiego w zachodnim Śląsku w zasięgu grupy billendorfskiej⁷. Również w zachodnim kręgu kultury łużyckiej spotyka się groby popielnicowe ze szczątkami stosu, i to w IV i V okresie. Mamy je na Łużycach⁸ i jeszcze dalej na zachód w Starej Marchii⁹. Śladów stosu można się dopatrzeć w tych grobach kultury śląskiej V okresu na Morawach, które przykryte były ziemią zmieszaną z popiołem¹⁰. Wyraźne natomiast groby popielnicowe ze szczątkami stosu występują w Czechach i na Morawach w kulturze bylańsko-platenickiej okresu halsztackiego¹¹.

β) Groby bez popielnicy

Typ 4. Groby tego typu mają naczynia, nie ma jednak wśród nich popielnicy, kości zaś leżą na kupce poza naczyniami (tabl. II 5—6, V 5, VIII 5). W Prasce¹² i w Piasku¹³ miały kupki kości wydłużony kształt, którego oś podłużna biegła prawie stale w kierunku z północy na południe (tabl. IX 1). O ile chodzi o groby z Piasku, to wydłużony kształt kupek kości jest niewątpliwie wzorowany na grobach szkieletowych, zorientowanych przeważnie w kierunku z północy na południe, stąd też dłuższa oś kupek kości biegnie w tym samym kierunku. W Prasce w większości

¹ Kostrzewski (*Gołęcin* 79, przyp. 35) podaje taką listę: z V okresu Stobnica, pow. obornicki, z okresu halsztackiego Cichowo pow. kościański, Przemęt (leśn.) pow. wolsztyński, Włostowo ement. I pow. średzki, Łupice pow. koniński. Listę tę uzupełniają obecnie Wronki pow. szamotulski, datowane na późny okres halsztacki (Rajewski, *Wronki*, tabl. XXI gr. 3, 4, 6, 10). ² ZOW X 4—5. ³ Kostrzewski, *Kultura grobów jamowych*, 2. ⁴ Zoltz L., *Neue Grabfunde der jüngeren Bronzezeit Schlesiens* (Mannus XXII 251, gr. 200). ⁵ Mannus XXII 249—53. ⁶ Raschke, *Ende*, 22. ⁷ Tamże 34 (Gross-Rackwitz pow. Löwenberg). ⁸ Behla R., *Urnenfriedhöfe*, 46, 49, 51. — *ZfEthn. Verh.* XXII 626. ⁹ *Nachrichten Alt.* 1892, str. 42. ¹⁰ Schránil, *Vorg. Böhm.*, 173. ¹¹ Tamże 188. ¹² ZOW VI 58—9. ¹³ WAR XI 93—4.

wypadków przestrzegano zwyczaju, aby naczynia stały w południowym końcu grobu. Odwrotnie stawiano naczynia w Piasku, gdzie z reguły znajdują się one na północ od kupek kości, na wzór grobów szkieletowych, w których również naczynia stoją w północnej części grobu w nogach szkieletu. Takich grobów bez popielnic znalazło się w Laskach 146, brak jednak o nich bliższych wiadomości co do układu kości i sposobie umieszczenia naczyń. Ten typ grobów znany jest w podgrupie kępińskiej i krakowskiej. Zaznacza się jednakże wyraźna przewaga tych grobów w podgrupie kępińskiej, w której pojawiają się już w V okresie obok czystych grobów popielnicowych. W tym samym czasie zapowiadają się także w podgrupie krakowskiej (jeden taki grób w Mogile, dwa w Iwanowicach na ementarz. I), ale dopiero z początkiem okresu halsztackiego stają się powszechniejsze, jak tego dowodzi ementarzysko w Piasku, na którym znalazły się wśród grobów ciałałpalnych same tylko groby bez popielnic. W samej jednak ziemi krakowskiej ten typ grobu się nie przyjął, mimo że wystąpił na dwóch ementarzyskach, a groby tego typu z Piasku nawiązują terytorialnie do podobnych grobów podgrupy kępińskiej w powiecie kępińskim, ostrowskim i wieluńskim poprzez powiaty niemieckiego Śląska: oleski (Rosenberg), kluczborski (Kreuzburg), namysłowski (Namslau) i sycowski (Gross Wartenberg). W powiatach tych znane są groby takie z następujących ementarzysk: Lasowice pow. oleski, Duszków Mały, Kluczborek, Polanowice I, Szywałd pow. kluczborski, Bimowskie, Goświn, Kowalewice pow. namysłowski, Koza Mała pow. sycowski. W przeciwieństwie do grobów ze Środkowego Śląska posiadają one przeważnie obwarowanie kamienne¹, które jest typowym zjawiskiem w grobach podgrupy kępińskiej.

Groby omawianego typu tworzą terytorialnie zwarty zespół i wykreślają wyraźnie zachodnią granicę grupy górnośląsko-małopolskiej na obszarze niemieckiego Śląska. Jak wyżej wspomniałem, pojawiają się one już w V okresie, lecz moment ich największego nasilenia przypada dopiero w okresie Hallstatt C. W północno-wschodniej polaci Śląska przetrwały aż do ostatniej fazy okresu halsztackiego (Polanowice I pow. kluczborski, Kowalewice pow. namysłowski). Raschke² cytuje jeszcze takie miejscowości: Popielów (Poppelau) pow. opolski, Woskowice (Hennersdorf) i Lorzendorf pow. namysłowski. W tej późnej fazie okresu halsztackiego występują podobne groby sporadycznie w zachodniej części Śląska w zasięgu grupy billendorfskiej (Willschau³ pow. głogowski).

Poza tym zwartym terytorium, obejmującym grupę górnośląsko-małopolską, występują podobne groby bezpopielnicowe także na niektórych ementarzyskach halsztackich w Wielkopolsce⁴. Nie można ich chwilowo nawiązać do daleko wcześniejszego grobu tego rodzaju, jaki odkrył Blume w Lisówkach w pow. poznańskim zachodnim⁵. Grób ten, datowany na IV okres, zawierał kupkę kości spalonych ze skorupami i cztery przystawki. Prawdopodobnie znajdzie się jeszcze ogniwo między tym grobem a halsztackimi grobami w Wielkopolsce, gdyż podobne groby z V okresu są znane na Łużycach⁶, mogą się więc również znaleźć w Wielkopolsce.

¹ Raschke, *Ende*, 24. ² Tamże 37. ³ Tamże 34. ⁴ Kostrzewski, *Wielkopolska*², 92. — Zakrzewski, *WAr* XII 7, typ grobu F (Meehlin pow. śremski). ⁵ Mannus VII 154 gr. III. Grób II o podobnym układzie kości i naczyń miał nawet wyraźne ślady szczytków stosu. Stanowi on analogię do typu 5.

⁶ *ZfEthn. Verh.* XXII 624.

Niedawno temu odkrył Jażdżewski w Polsce środkowej na cmentarzysku w Orchowie¹ w pow. łaskim analogiczne groby bezpopielnicowe z IV okresu, a więc współczesne grobowi w Lisówkach. Są to zatem dotąd najwcześniejsze groby tego typu na terenie Polski. Czy istnieje jakiś związek przyczynowy między grobami z Orchowa a grobami bezpopielnicowymi podgrupy kępińskiej, rozstrzygną dalsze badania obszarów środkowej Polski. Jest to ten sam problem co zagadnienie stosunku grobu w Lisówkach do halsztackich grobów wielkopolskich. Aby uzupełnić listę analogii, trzeba dodać, że groby bezpopielnicowe z kośćmi na kupce obok naczyń występują również w okresie halsztackim w Czechach i na Morawach w kulturze bylańsko-platenickiej².

Typ 5. Groby tego typu różnią się od poprzedniego typu tym, że oprócz spalonych kości wrzucano do nich także resztki stosu (tabl. VIII 4, 7). Podobnie jak groby typu 4 mają naczynia, wśród których nie ma popielnicy, kości leżą luźno poza naczyniami. Groby takie znane są w Łaskach (44 groby), w Praszce, gdzie stanowiły $\frac{1}{3}$ liczby grobów, a jeden taki grób znalazł się w Lipiu. W podgrupie krakowskiej tylko dwa takie groby są do zanotowania w Piasku³. Występują również w zasięgu podgrupy kępińskiej na niemieckim Śląsku: Koza Mała pow. sycowski, Kluczborek, Polanowice I pow. kluczborski, Bimowskie pow. namysłowski. W Praszce zauważył wśród nich Jażdżewski niektóre o odmiennych nieco cechach⁴. Były takie, w których nikle resztki stosu złożone były obok podłużnej kupki spalonych kości. W innych liczniejsze już resztki stosu przemieszane z kośćmi leżały w podłużnej kupce (tabl. IX 2). Znalazł się także taki grób, do którego wsypano wszystkie pozostałości po stosie, gdyż w jednym końcu grobu była 75 cm głęboka jama, wypełniona dużymi zwęglonymi polanami drzewa i drobniejszymi węgielkami wraz z popiołem⁵. Do tego typu zaliczyć wypada również groby odmienne tylko o tyle, że znajduje się w nich celowo rozbite naczynia. Tego rodzaju groby występują w Dąbrowie (1 grób), w Załęczu Wielkim (tabl. III 1, IV 3), w Łaskach (44 groby), o grobach takich wspomina także Jażdżewski w Praszce⁶.

Najwcześniejszą analogię do tego typu grobów stanowią: odkryty przez Blumego grób w Lisówkach⁷ w pow. poznańskim zachodnim oraz niektóre z grobów w Orchowie⁸ w pow. łaskim, w których stwierdził Jażdżewski wyraźne ślady resztek stosu. Datowane są te groby na IV okres. Późniejsze są już podobne groby w Wielkopolsce, wyróżnione przez Zakrzewskiego na cmentarzysku w Mechlinie⁹ w pow. śremskim. Wspomniałem już wyżej przy typie 3, że na Śląsku Środkowym występuje w pierwszej fazie okresu halsztackiego zwarta grupa cmentarzysk z grobami, do których po wstawieniu naczyń wrzucano szczątki stosu wraz ze szczątkami spalonego nieboszczyka. Groby te ograniczają się dotąd według Raschkego¹⁰ przede wszystkim do powiatu wrocławskiego, ale należy ich się spodziewać także na sąsiednich obszarach. Te groby środkowo-śląskie są najbardziej zbliżone do grobu 15 z Praszki, w którym znalazły się również szczątki całego stosu po społu ze spalonymi kośćmi.

¹ ZOW X 98. ² Schránil, *Vorg Böhme.*, 188—9. ³ WAR 94 (gr. 40, 63). ⁴ ZOW VI 59—60. ⁵ ZOW VI str. 59 ryc. 1. ⁶ ZOW VI 61. ⁷ Mannus VII 154 gr. II. ⁸ ZOW X 98. ⁹ WAR XII 7, typ grobu G, H. ¹⁰ Raschke, *Ende*, 22.

Chronologicznie występują groby typu 5 w grupie górnośląsko-małopolskiej w V okresie i pierwszej fazie okresu halsztackiego.

Typ 6. Wyłączyłem w osobną grupę te groby, w których nie spotyka się całych naczyń, lecz tylko skorupy pomieszane ze spalonymi kośćmi. Celowe rozbijanie naczyń podkreśliłem już przy omawianiu niektórych grobów typu 5, tzn. grobów ze szczątkami stosu. Groby, które zaliczam do typu 6, nie wykazują żadnych śladów szczątków stosu, zawierają tylko skorupy rozbitych naczyń i kości, wrzucone po społu do jamy grobowej. Groby takie występują w Dąbrowie (5 grobów). Nie jest ich dużo, przeważają groby o podobnym traktowaniu naczyń i kości, lecz z dodatkiem szczątków stosu, stąd przydzielone zostały do typu 5 jako jego odmiana.

Typ 7. Ta powolna ewolucja obrządku pogrzebowego, rozpoczynająca się od usunięcia z grobu popielnicy, doprowadza w ostateczności do usunięcia z grobu także innych naczyń. Pozostają wreszcie w jamie grobowej same tylko spalone kości. Groby tego rodzaju znalazły się w podgrupie krakowskiej w Mogile (1 grób), Prokocimiu (2 groby), Piasku (7 grobów), a w podgrupie kępińskiej w Kępnie i Praszcze (tabl. IX 4). Niekiedy wsypywano do jamy grobowej także szczątki stosu (tabl. IX 3). Groby tego typu są ostateczną formą grobów ciałopalnych w wyniku dokonanej przemiany obrządku pogrzebowego. Całą tę przemianę prześledził dokładnie Zakrzewski na cmentarzysku w Mechlinie pow. śremski i końcową formą okazała się również jama wypełniona spalonymi kośćmi i resztkami stosu¹.

Typ 8. Jest to typ grobu występujący wyłącznie na cmentarzysku w Prokocimiu. W grobach tego typu brak popielnicy, kości leżą luźno na kupce, przykryte misą wraz z przystawkami (tabl. XI 2, XII 6, XIII 1, 5). Groby te możemy nazwać misowymi ze względu na ważną rolę misy w tych grobach. Zasadą zużytkowania naczynia do przykrycia luźno leżących kości zbliżony jest do typu 7 grób 122 z Prokocimia, w którym kości przykryto czerpakiem, oraz grób 5 z Praszk, w którym kości przykryto garnkiem, odwróconym dnem do góry. Nie można jednak tych dwóch grobów zaliczyć wprost do grobów misowych.

Ponieważ groby typu 8 występują wyłącznie na cmentarzysku w Prokocimiu i nie posiadają dotąd żadnych analogii, należy przypuszczać, że groby te są formą wybitnie miejscową, związaną ściśle z najbliższą okolicą cmentarzyska, bądź też osadą, grzebiącą zmarłych na tym cmentarzysku. Dlatego można nazwać te groby: prokocimskimi grobami misowymi. Chronologicznie przypadają na V okres.

Typ 9. Do tego typu zaliczają się dwa groby z Lipia (gr. 54, 79). Posiadają one wyposażenie grobów ciałopalnych, a więc popielnice i przystawki, nie ma jednak w nich najmniejszego śladu spalonych kości. Są to zatem wyraźne groby symboliczne, a nie groby szkieletowe, jak przypuszcza Jażdżewski². Gdyby w tych grobach mieściły się kości w popielnicach, mielibyśmy najtypowsze groby popielnicowe. Za groby szkieletowe można uznać z grobów z Lipia tylko trzy groby: 25, 55, 57.

¹ Zakrzewski, *Ewolucja zwyczaju pogrzebowego na cmentarzyskach z kulturą łużycką* (WAr XII 7 typ grobu H1). ² WAr XI 105.

c) Uwagi końcowe

Analiza grobów przekonała nas, że w obrębie górnośląsko-malopolskiej grupy nie ma mowy o jednolitym typie grobu ciałopalnego. Istnieje natomiast szereg typów, które zestawione w pewnym porządku wskazują wyraźnie na dokonywującą się powoli przemianę obrządku pogrzebowego. Przemiana ta zaczyna się oczywiście od nieznacznych odchyśleń od najczystszej formy grobu popielnicowego (typ 1), a więc od składania części spalonych kości obok popielnicy (typ 2), dalej wsypywania do grobu szczątków stosu (typ 3). Radykalniejszym posunięciem było już usunięcie z grobu popielnicy. Kości leżą na kupce, a obok stoją naczynia (typ 4), przy czym wrzuca się do grobów także szczątki stosu (typ 5). Wreszcie poczyną się celowo rozbijać naczynia, a skorupy z nich razem z kośćmi wrzuca do grobu (typ 6). Takie traktowanie naczyń doprowadza ostatecznie do zupełnego usunięcia z grobu naczyń, tak że w jamie grobowej pozostają same tylko spalone kości wraz ze szczątkami stosu (typ 7). I tu dochodzi przemiana obrządku pogrzebowego do kresu, gdyż grób osiągnął najprostszą formę, poza którą nie można było już wyjść. Tak zakreślona przemiana obrządku nie dokonała się jednak w tak prostej linii rozwojowej z zachowaniem ścisłego porządku chronologicznego. Przemiana dokonywała się powoli, poszczególne typy grobów zazębiały się chronologicznie o siebie, nie było nagłych przeskoków z jednego typu grobu do drugiego. Widać jednak dość wyraźnie, jak z biegiem czasu poczyną zanikać grób popielnicowy, tak że już w okresie halsztaackim jest on rzadszy, a miejsce jego zajmuje grób bezpopielnicowy.

Dopóki ta przemiana obrządku pogrzebowego w kulturze łużyckiej nie była dostatecznie znana, można było groby jamowe, pojawiające się w późnym okresie lateńskim w północnej części Niemiec wschodnich i Polski zachodniej wyprowadzać z Bornholmu, jak to uczynił Kossinna¹. Teza ta została przyjęta i jest dotąd podtrzymywana przez badaczy niemieckich. Ze strony uczonych polskich poddał ją rewizji Kostrzewski, jakkolwiek pierwotnie opowiedział się za nią, nie znając wcześniej datowanych grobów jamowych i grobów popielnicowych ze szczątkami stosu z obszaru na wschód od Odry². W ówczesnym stanie badań były podobne groby z okresu halsztaackiego znane tylko na zachód od Odry, na szlaku szerzenia się znajomości tych grobów ze wschodnich Alp ku północy. Dopiero późniejsze badania ementarzysk łużyckich, szczególnie w latach ostatnich, wykazały, że zarówno groby jamowe, jak i groby popielnicowe ze szczątkami stosu występują w kulturze łużyckiej na wschód od Odry dość wcześnie, tak że odpada ostatecznie konieczność szukania początku tych form grobów na północy, a nasuwa się możliwość powiązania grobów jamowych kultury łużyckiej z podobnymi grobami późnego okresu lateńskiego. Pierwszy krok w tym kierunku uczynił Kostrzewski w opisie ementarzyska kultury grobów skrzynkowych wczesnego i środkowego okresu lateńskiego z Golecina w pow. poznańskim³. Kostrzewski stwierdził na tym ementarzysku, że zwyczaj wsypywania do grobu szczątków stosu i groby jamowe przejęła z kultury łużyckiej kultura grobów skrzynkowych, a dalej, śledząc stopniowe przetwarzanie się form grobów w Polsce zachodniej w czasach pochrystusowych, wykazał możliwość

¹ ZfEthn. 1905, str. 391.² Kostrzewski, *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*, 5—6. — Tenże, *Wielkopolska*², 149.³ Tenże, *Golecin*, 75—86.

powiązania najpóźniejszej formy rozwojowej grobów jamowych czyli kurhanów z warstwą ciałopalenia na dnie z podobnymi kurhanami okresu wczesnohistorycznego. Do zagadnienia grobów jamowych wrócił Kostrzewski raz jeszcze w referacie na II Zjeździe Prehistoryków Polskich w Krakowie w r. 1935¹. Dysponując nowszymi wynikami badań cmentarzysk łżyckich, ugruntował twierdzenie wypowiedziane w pracy o cmentarzysku w Gołębiniu i stwierdził wyraźnie, że kultura grobów jamowych z późnego okresu lateńskiego w Polsce południowo-zachodniej nawiązuje do późnej kultury łżyckiej, czyli że po odejściu względnie zasymilowaniu najeźdźczej ludności kultury grobów skrzynkowych wypływa ponownie na powierzchnię ludność kultury łżyckiej ze zmienioną już kulturą wskutek oddziaływań celtyckich, które tak silnie odbijają się w formach broni i ozdób kultury grobów jamowych. Część tej ludności przesunęła się na Pomorze, asymilując resztki potomków kultury grobów skrzynkowych, gdyż pomorska kultura grobów jamowych późnego okresu lateńskiego wykazuje wyraźnie związki z południem. Tak więc teza Kossinny o pochodzeniu grobów jamowych i inwazji germańskich Burgundów z wyspy Bornholm na Pomorze byłaby ostatecznie zlikwidowana.

3. Groby szkieletowe

Groby szkieletowe notowane są w podgrupie krakowskiej w Boronowie, Iwanowicach, Jankowicach, Kwaczale, Piasku, Piekarach, Rudawie i okolicy Rybnika. Za grób szkieletowy trzeba będzie prawdopodobnie uznać także grób 2 w Wiktorowie. W zasięgu podgrupy krakowskiej znane są groby szkieletowe na niemieckim Górnym Śląsku w powiecie gliwickim: Łany (Lohnia), Scharkow, Świbie (Schwieben), Wilkowice Małe (Klein Wilkowitz).

W podgrupie kępińskiej należy zaliczyć prawdopodobnie do grobów szkieletowych trzy groby z Lipia, mianowicie grób 25, 55, 57, w których stwierdziła wyraźnie Szembekówna brak popielnicy i spalonych kości. Na groby te zwrócił pierwszy uwagę Jażdżewski², ale niesłusznie zaliczył do grobów szkieletowych dwa inne groby (gr. 54, 79), które są właściwie, jak to wyżej wykazałem, grobami symbolicznymi. Może być, że również w Łaskach występują groby szkieletowe i do nich zaliczają się groby wymienione przez Wrzoska i M. Œwirko-Godyckiego³ jako typ 6, 7, 15 w opisie cmentarzyska. Opisy ich brzmią następująco: typ 6: „groby składają się z przystawek bez kości, lecz z popiołami (szczątkami stosu) w piasku”; typ 7: „groby składają się z małych ułamków naczyń i z warstwy popiołu, mniej lub więcej grubej”; typ 15: „176 grobów było bez popielnic i bez żadnego śladu kości albo popiołu wokoło, lecz znaleziono w nich tylko kilka przystawek. Były to może groby symboliczne, albo też zniszczone...”. Brak kości spalonych w tych grobach nasuwa przypuszczenie, że są to może groby szkieletowe. Obecność ich w Łaskach jest możliwa. Na niemieckim Górnym Śląsku mamy groby szkieletowe notowane w zasięgu podgrupy kępińskiej na następujących cmentarzyskach: Jaśkowice (Jaschkowitz) pow. kluczborski, Łasowice (Klein Lassowitz), Sternalice (Sternalitz) pow. olecki.

Jakkolwiek cmentarzysko w Czekanowie w pow. ostrowskim leży już poza

¹ Kostrzewski, *Kultura grobów jamowych i zagadnienie Burgundów*.

² WAr XI 105.

³ *Revue Anthropologique* 1932, str. 315—16.

zasiegiem podgrupy kępińskiej i należy do wschodnio-wielkopolskiej grupy ceramiki inkrustowanej, wymaga jednak wyjaśnienia fakt znalezienia na nim grobu szkieletowego. W relacji o badaniach na tym cmentarzysku w l. 1873—4 podaje Zenkteler¹ opis i rysunek 9 guziczków brązowych, przyczepionych do kawałka skóry. Wątpię należy, czy zachowałaby się skóra w grobie ciałopalnym, gdyż zazwyczaj palono zmarłego wraz z ozdobami głowy, jakimi są w tym wypadku guziczki na skórze. Z tego wynika, że guziczki te pochodzą z grobu szkieletowego, w którym szkielet uległ zupełnemu zniszczeniu. Zenkteler i Lipski, którzy na tym cmentarzysku wydobyli kilka grobów, nie zwrócili widocznie uwagi na brak spalonych kości w tym grobie, gdyż uznali go po prostu za zniszczony grób. Może być, że było więcej grobów szkieletowych, bo powiada Zenkteler, iż groby były z kamieni i posiadały okrągły kształt o średnicy 3—6 stóp, czyli 90—180 cm. Mielibyśmy zatem groby z obwarowaniem kamiennym, z których groby o średnicy 180 cm można by ewentualnie uznać za groby szkieletowe. Trudno jednakże rozwikłać tę sprawę wobec szczupłych i niepewnych wiadomości.

Groby szkieletowe występują na cmentarzyskach pomiędzy grobami ciałopalnymi. Jedynie w Iwanowicach występują w osobnym skupieniu i tylko na stosunkowo niewielkim obszarze mieszają się z grobami ciałopalnymi, co skłoniło Kozłowskiego do wydzielenia grobów szkieletowych i ciałopalnych w dwa odrębne cmentarzyska o pewnej według jego zdania chronologicznej różnicy. Natomiast na innych cmentarzyskach widać wyraźnie chaotyczny układ grobów szkieletowych i ciałopalnych, co jasno wskazuje na ich współczesność. Na współczesność grobów szkieletowych i ciałopalnych w Boronowie i Piasku przytoczył Jażdżewski szereg dowodów². Nie ma słuszności w tym wypadku Raschke³, który groby ciałopalne z Boronowa i Piasku uznaje za młodsze od grobów szkieletowych i skłonny jest datować je na ostatnią fazę okresu halsztackiego. Czyni to Raschke na podstawie spostrzeżeń poczynionych w Lasowicach w pow. oleskim, gdzie znalazły się młodsze groby ciałopalne ponad starszymi grobami szkieletowymi, głęboko wkopanymi. Tu istotnie widoczna jest różnica chronologiczna między tymi dwoma rodzajami grobów, ale nie ma jej na cmentarzyskach w Boronowie i Piasku, gdzie ani razu nie stwierdzono, by grób ciałopalny mieścił się ponad grobem szkieletowym. Groby ciałopalne i szkieletowe rozrzucone były na tych cmentarzyskach bezładnie i ukryte w ziemi w równej przeciętnie głębokości. Współczesność grobów szkieletowych i ciałopalnych uznaje Raschke tylko na cmentarzyskach Śląska Środkowego, a już we wschodniej części Górnego Śląska uważa groby ciałopalne za młodsze od grobów szkieletowych⁴. Jak już wyżej wykazałem, pogląd ten w stosunku do Boronowa i Piasku jest niesłuszny, gdyż oparty został na fałszywych przesłankach.

O ile chodzi o ilościowy stosunek grobów szkieletowych do ciałopalnych na cmentarzyskach, to w Boronowie, Iwanowicach i Piasku mają przewagę groby szkieletowe. Natomiast w Jankowicach, Kwaczale, Lipiu i Laskach górują groby ciałopalne.

Część grobów szkieletowych posiada obwarowanie kamienne, część jest bez tego obwarowania. Obwarowanie kamienne jest dwojakiego rodzaju: 1) ma formę

¹ Zenkteler, *Programm des Königl. Gymnasiums zu Ostrowo*, 1874, str. 15—17, tablica ryc. 12.

² WAr XI 100.

³ Raschke, *Ende*, 27.

⁴ Tamże 27—8.

obstawy, 2) lub formę nakrycia względnie bruku. W Boronowie, Iwanowicach, Kwaczale i Piasku składało się obwarowanie wyłącznie z kamieni wapiennych. Szczegół ten stoi niewątpliwie w ścisłym związku z występowaniem tego rodzaju kamienia w tych okolicach. Groby z obstawą kamienną znamy z Boronowa, Iwanowie i Rudawy. W Boronowie były wszystkie groby obwarowane, z tych 6 miało obstawę, a tylko w jednym grobie (gr. 4) można było stwierdzić resztki nakrycia w nogach szkieletu. W Iwanowicach posiadała obstawa kamienna owalny kształt (tabl. I). Najczęściej leżały tu kamienie przy głowie i nogach szkieletu, rzadziej już wzdłuż reszty szkieletu. Niektóre groby iwanowickie były jedynie przy głowie i nogach obłożone kamieniami. Owalny kształt miała również obstawa grobu w Rudawie. Natomiast w Boronowie miały groby prostokątną obstawę. Groby z nakryciem kamiennym znamy z Boronowa, Kwaczale, Lipia i Piasku. Nakrycia zbudowane są z warstwy kamieni, leżącej dość płytko pod powierzchnią. W Piasku znajdowały się nakrycia przeciętnie w głębokości 15 cm, w Kwaczale mieściło się nakrycie grobu znacznie głębiej (70 cm). Długość i szerokość nakrycia odpowiada mniej więcej rozmiarom spoczywającego pod nim szkieletu i wskazuje zarazem kierunek jego położenia. Owalne nakrycie z rozszerzeniem w okolicy głowy szkieletu zostało stwierdzone w Kwaczale i Piasku. Wyżej opisana forma nakryć występuje w Kwaczale i Piasku; w Boronowie zachowała się tylko resztką nakrycia w jednym grobie; również w grobie z Lipia znalazły się tylko dwa kamienie z całego nakrycia. W Boronowie i Piasku znajdowały się ponad niektórymi grobami wśród kamieni nakrycia węgle drzewne i ułamki naczyń o identycznym charakterze, co naczynia w grobach. Są to niewątpliwie ślady styp pogrzebowych lub obiat. Podobne ślady stwierdzono również nad grobami ciałopalnymi na tych dwóch ementarzyskach. W Kwaczale ponad nakryciem była niewielka warstwa węgla, prawdopodobnie również ślady jakiegoś obrzędu.

Są poza tym groby pozbawione obwarowania kamiennego. W Iwanowicach znalazł się tylko jeden grób bez obwarowania, reszta je posiadała; w Lipiu z trzech grobów były dwa bez obwarowania; w Piasku, w przeciwieństwie do Iwanowie, miały druzgocącą przewagę groby bez obwarowania.

Zwłoki układano w grobach wyprostowane, na wznak, z rękami ułożonymi wzdłuż ciała. Jedynie w Kwaczale pogrzebano nieboszczyka z rękami wzniesionymi w górę i założonymi pod głowę, jak tego dowodzi fakt znalezienia dwóch bransolet pod czaszką, z jednej i drugiej strony. Zasadniczy kierunek ułożenia szkieletów jest z północy na południe. W Boronowie i Piasku leżały niektóre szkielety w kierunku z północnego zachodu na południowy wschód, co jest tylko odchyleniem od zasadniczego kierunku. Głowa szkieletu znajduje się z reguły w południowej części grobu. Wyjątek w tym wypadku tworzył grób 12 w Piasku, w którym głowa szkieletu mieściła się w północnej części, podobnie jak w grobach w Lasowicach i Świłbiu II. W Iwanowicach, gdzie się szkielety najlepiej zachowały, można było zaobserwować ułożenie głowy. I tak w większości wypadków była czaszka odwrócona twarzą ku górze, w 4 wypadkach była czaszka zwrócona na wschód, a w 2 wypadkach na zachód. Na innych ementarzyskach nie można było poczynić podobnych spostrzeżeń z powodu szczątkowego zachowania się szkieletów, w niektórych znowu wypadkach są niepewne wiadomości. W ogóle stan zachowania szkieletów jest na poszczególnych ementarzyskach różny. Najlepiej zachowały się szkielety w Iwano-

wicach, gdzie prawie w każdym grobie, pomijając zniszczone, znajdowała się ze szkieletu czaszka i kości długie. W Jankowicach zachowała się górna część szkieletu i czaszka. Grób w Kwaczale zawierał zgniecioną czaszkę, kręgi i kości długie, a grób w Piekarach tylko kości długie. Żaden szkielet nie zachował się w całości w Boronowie, Lipiu i Piasku, a zachowały się szczątki tylko tam, gdzie działała śniedź przedmiotów brązowych. Ponieważ jako najczęstszy typ przedmiotów brązowych występowały w grobach ozdoby głowy i szyi, zachowały się tylko kości czaszki. Stało się tak w jednym grobie w Boronowie (gr. 1) i w sześciu grobach w Piasku (gr. 8, 12, 19, 41, 46, 60). W innych grobach świadczyły o obecności szkieletu tylko ciemne plamy w piasku. O stanie zachowania szkieletu w grobie z Rudawy nie można niczego powiedzieć wobec skąpych wiadomości o tym grobie. Zaznaczyć wypada, że śniedź przedmiotów brązowych zakonserwowała niekiedy również szczątki organiczne. I tak wewnątrz brązowych skrętów spiralnych z grobu 60 z Piasku zachowały się resztki sznurków, na które owe skręty były nanizane, a w kółku brązowym z grobu 19 zachowały się wyraźne ślady tkaniny. Szczątki organiczne znalazły się poza tym w Boronowie w grobie 1 i w grobie 46 z Piasku. Prawdopodobnie ze zniszczonego grobu szkieletowego pochodzą paski skóry z przymocowanymi do nich brązowymi guziczkami, jakie odnaleziono na ementarzysku w Kwaczale (tabl. LXXXIX 70). W Lasowicach znalazły się w jednym grobie podobne guziczki na lnianej przepasce.

W stosunku do grobów ciałopalnych są groby szkieletowe uboższe w ceramikę. Jedynie w grobie w Kwaczale było 5 naczyń, rzadko też znajduje się w grobach 4 naczynia, a najczęściej zawierają groby 2 lub 3 naczynia. W Iwanowicach było najwięcej grobów z dwoma naczyniami, natomiast w Boronowie i Piasku najtypowsze były groby z trzema naczyniami w klasycznym zestawieniu: garnek, misa, czerpak. To klasyczne zestawienie występowało także w grobach w Lasowicach, Świbiu i Wilkowicach. W Iwanowicach i Piasku były poza tym groby z jednym naczyniem, a nawet zupełnie bez naczyń. W zestawieniach naczyń występują najczęściej garnek, misa i czerpak, rzadko pojawia się inny rodzaj naczyń: czarka, kubek. Te dwa rodzaje naczyń znalazły się w grobach z Lipia, co jest niewątpliwym wpływem inwentarzy grobów ciałopalnych, a także w Iwanowicach znajdowały się w niektórych grobach czarki, ale typu związanego ściśle z podgrupą krakowską (typ C). Naczynia umieszczano w grobie bądź w nogach szkieletu, bądź ponad głowę, rzadko z boku szkieletu (Piasek gr. 46). W Iwanowicach mają przewagę groby z naczyniami ponad głowę, natomiast w Piasku groby z naczyniami w nogach. W 4 grobach w Iwanowicach były naczynia rozdzielone, część stała ponad głowę, część w nogach, przy czym w jednym grobie (gr. 6) było naczynie, stojące ponad głowę, otoczone wieńcem kamieni.

Stosunek grobów szkieletowych z przedmiotami metalowymi do grobów ciałopalnych podobnie wyposażonych jest prawie równy. Procentualnie jest liczba grobów szkieletowych z przedmiotami metalowymi nieco wyższa, ale zjawisko to wytłumaczyć można tym, że przy spaleniu nieboszczyka w stroju wraz z ozdobami metalowymi strawione zostały przez ogień drobniejsze ozdoby, których szczątków nie wybrano już ze stosu i nie włożono do popielnicy, a w grobach szkieletowych zachowało się z przedmiotów metalowych prawie wszystko, co dano razem z nie-

boszczykiem. Stąd ta drobna nadwyżka grobów szkieletowych z przedmiotami metalowymi w stosunku do grobów ciałopalnych podobnie wyposażonych.

Groby szkieletowe grupy górnośląsko-malopolskiej nawiązują do grobów szkieletowych Środkowego Śląska, tworząc z nimi terytorialnie zwartą grupę. Na podstawie publikacji Raschkego¹ zestawilem następującą listę ementarzysk z grobami szkieletowymi i odosobnionych grobów szkieletowych ze Śląska Opolskiego i Środkowego, z których niektóre znane już były przedtem w literaturze: Adamowice² (Adamowitz) pow. strzelecki, Baruszowice (Baumgarten) pow. olawski, Lubiąż (Leubus) pow. wołowski, Ligota³ (Tschammer Ellguth) pow. strzelecki, Lorankwitz pow. wrocławski, Plohmühle pow. strzeliński, Tyniec (Gross Tinz) pow. wrocławski, Waldhäuser⁴ pow. strzelecki, Wrocław (Gutenbergstrasse), Żubrzyce (Sauerwitz) pow. głupczycki. Przez pewien czas, gdy znana była mała liczba ementarzysk z grobami szkieletowymi obok ciałopalnych, zdawało się, że groby szkieletowe występują tylko na prawym brzegu Odry. Obecnie jednak okazuje się, że sięgają one dalej na zachód i występują również na lewym brzegu Odry (Baruszowice, Lorankwitz, Plohmühle, Tyniec, Wrocław, Żubrzyce). Najdalej na północny zachód wysuniętym punktem na prawym brzegu Odry jest Lubiąż.

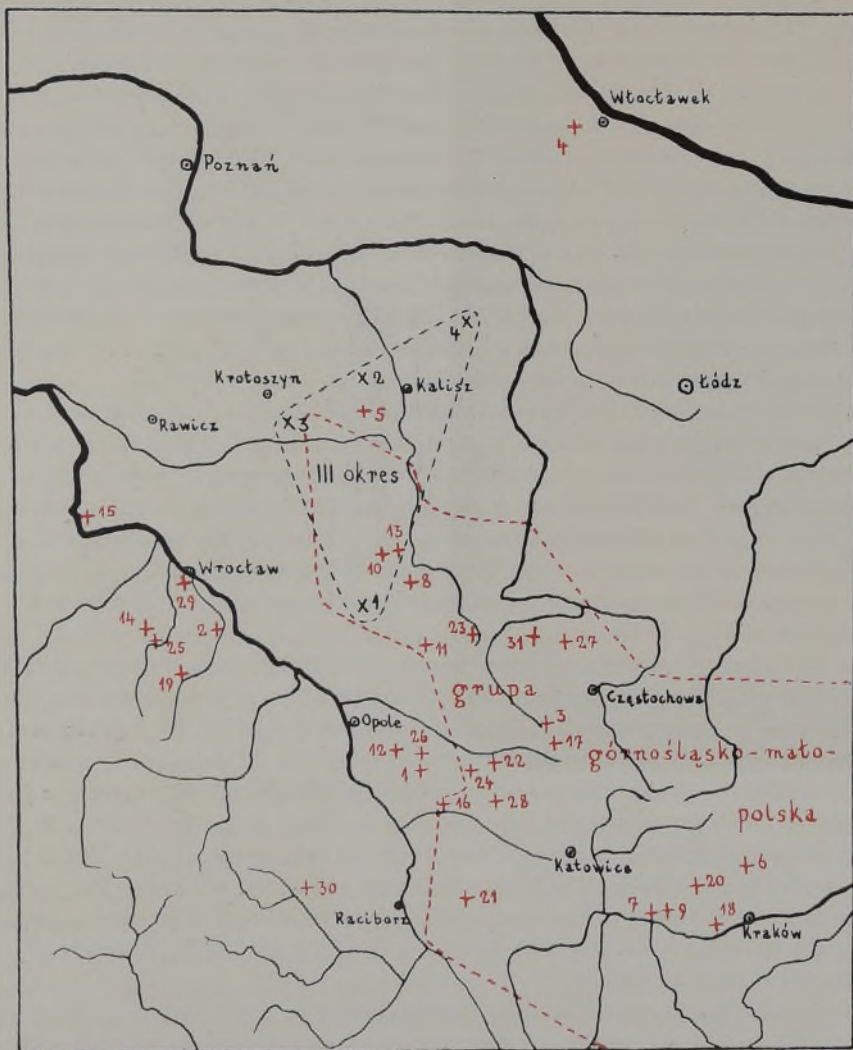
Formę tych grobów i ich wyposażenie opisuje Raschke⁵ następująco: w prostokątnej obstawie kamiennej, której brak niekiedy zupełnie albo brak częściowo, leży wyprostowany nieboszczyk, pochowany w swoim ubiorze wraz z ozdobami. W głowach stoją zwykle trzy naczynia: garnek, misa i czerpak. Z boku szkieletów leżą żelazne noże i niekiedy także żelazne siekierki z tuleją. Występują również oselki. Szczególnie bogate są ozdoby, składające się z brązowych i żelaznych naszyjników, bransolet, nagolenników, zausznic. Z paciorków szklanych znane są niebieskie okazy zdobione żółtymi oczkami.

Blizsze jeszcze szczegóły o niektórych ementarzyskach z grobami szkieletowymi z niemieckiej części Górnego Śląska odnaleźć można w dawniejszych publikacjach. I tak w Adamowicach było widać wyraźnie rzędowy układ grobów w kierunku ze wschodu na zachód, a w Ligocie były groby szkieletowe rozrzucone bezładnie pomiędzy grobami ciałopalnymi, które przeważały nad szkieletowymi, gdy natomiast w Adamowicach miała się rzecz odwrotnie. Poza tym leżały w Adamowicach szkielety głowami ku północy, podobnie jak w Lasowicach, Świbiu II i jednym grobie w Piasku. Natomiast w Ligocie leżały szkielety głowami ku południowi. Zarówno w Adamowicach jak i Ligocie stały naczynia bądź w głowach, bądź w nogach, rzadko z boku. W Adamowicach wahała się liczba naczyń od 1—5, a były tu także groby bez naczyń.

Rzecz ciekawa, że zwyczaj układania zmarłych w grobach głowami ku północy występuje na zwartym obszarze północno-wschodniego Górnego Śląska (Adamowice, Lasowice, Piasek, Świbie), gdy natomiast na południu, w ziemi krakowskiej, spotyka się jako regułę ułożenie nieboszczyków głowami ku południowi. Pomiędzy grobami samej tylko ziemi krakowskiej a grobami Górnego Śląska zaznacza się także różnica w formie obstawy kamiennej, która jest u grobów śląskich prostokątna

¹ Raschke, *Ende*, 25—7. ² Altschlesien I 42. — Altschles. Blätter 1926, str. 77. — Mertins, *Wegweiser*, 75. — Nachrichten Alt. 1891, str. 56. — Schles. Vorz. V 206—11. ³ Mertins, *Wegweiser*, 75. — Nachrichten Alt. 1891, str. 56. — Schles. Vorz. V 210. ⁴ Altschles. Blätter 1927, str. 13, 30, 44. — Mertins, *Wegweiser*, 75. ⁵ Raschke, *Ende*, 26.

(Adamowice, Boronów, Lasowice), natomiast u grobów ziemi krakowskiej jest owalna (Iwanowice, Rudawa). Ponieważ najwięcej grobów z owalną obstawą kamienną znalazło się w Iwanowicach, możemy groby te nazwać typem iwanowickim w odróżnieniu od pozostałych grobów górnośląskich z prostokątną obstawą.

Ryc. 1. Mapa grobów szkieletowych kultury łużyckiej na Śląsku i w Polsce zachodniej w III i V okresie epoki brązowej i okresie Hallstatt C. Skala 1:2,500,000.

Zestawienie stanowisk

III okres (x). 1. Duszków Mały (Klein Deutschen) pow. kłuczborski (Kreuzburg). — 2. Karsy pow. jarociński. — 3. Sulmierzyce pow. ostrowski. — 4. Zdzeniec pow. turecki.

V okres i Hallstatt C (czerwone +). 1. Adamowice (Adamowitz) pow. strzelecki (Gross Strehlitz). — 2. Baruszowice (Baumgarten) pow. olawski (Ohlau). — 3. Boronów pow. lubliniecki. — 4. Brześć Kujawski pow. włocławski. — 5. Czekanów pow. ostrowski. — 6. Iwanowice pow. mie-

chowski. — 7. Jankowice pow. chrzanowski. — 8. Jaśkowice (Jaschkowitz) pow. kluczborski. — 9. Kwaczała pow. chrzanowski. — 10. Laski (?) pow. kępiński. — 11. Lasowice (Klein Lassowitz) pow. oleski (Rosenberg). — 12. Ligota (Tschammer Ellguth) pow. strzelecki. — 13. Lipie pow. kępiński. — 14. Lorankwitz pow. wrocławski (Breslau). — 15. Lubiąż (Leubus) pow. wołowski (Wohlau). — 16. Łany (Lohnia) pow. gliwicki (Gleiwitz). — 17. Piasek pow. lubliniecki. — 18. Piękary pow. krakowski. — 19. Plohmühle pow. strzebiński (Strehlen). — 20. Rudawa pow. chrzanowski. — 21. Rybnik (miejsce. nieznaną z okolicy Rybnika). — 22. Scharnow pow. gliwicki. — 23. Sternalice (Sternalitz) pow. oleski. — 24. Świbie (Schwieben) pow. gliwicki. — 25. Tyniec (Gross Tinz) pow. wrocławski. — 26. Waldhäuser (mylnie Rozmierka) pow. strzelecki. — 27. Wiktorów (?) pow. częstochowski. — 28. Wilkowice (Klein Wilkowitz) pow. gliwicki. — 29. Wrocław (Gutenbergstrasse). — 30. Zubrzyce (Sauerwitz) pow. gliwiecki (Leobschütz). — 31. Opatów¹ pow. częstochowski.

Według dotychczasowych badań zajmują groby szkieletowe głównie w okresie Hallstatt C zwarty obszar Górnego i Środkowego Śląska oraz obszar grupy górnośląsko-malopolskiej. Już poza granicami tego zwartego obszaru są groby szkieletowe z Czekanowa w pow. ostrowskim, należące do wschodnio-wielkopolskiej grupy ceramiki inkrustowanej. Jeszcze bardziej oddalony od tego obszaru jest wysunięty dość daleko na północ, odosobniony dotąd na Kujawach, grób szkieletowy, jaki znalazł Jażdżewski² w Brześciu Kujawskim na stanowisku 5 (ryc. 1). Grób ten nosi kolejny numer 123. Ze szkieletu zachowały się tylko kości długie. Jedyne wyposażenie grobu były tkwiące na nogach szkieletu żelazne nagolenniki, pozwalające ustalić chronologię grobu na okres halsztacki (ryc. 2). Poza grobami szkieletowymi podgrupy kępińskiej i grobów z Czekanowa nie ma dotąd takich grobów w Wielkopolsce. Wprawdzie Kostrzewski³ notuje z V okresu groby bez śladu kości w Mieszkowie w pow. jarocińskim i w Chojnie w pow. szamotulskim, a z okresu halsztackiego w Wójtostwie w pow. śremskim, które Jażdżewski skłonny jest uznać za groby szkieletowe⁴, zdaje się jednak, że najsluszniej będzie uznać je za groby symboliczne (kenotafie), jakie znamy również z Lipia.

Pozostaje jeszcze do rozpatrzenia pochodzenie grobów szkieletowych i ich chronologia. Pochodzenie ich nie jest dotąd dostatecznie wyjaśnione. Kostrzewski przedstawił dwa kolejne rozwiązania tego zagadnienia: 1) groby szkieletowe przyniosła ze sobą ludność iliryska, która z południowego zachodu przybyła na Śląsk⁵; 2) mo-

Ryc. 2. Brześć Kujawski pow. włocławski, st. 5. Grób szkieletowy nr 123. Widok od strony zachodniej, od głowy szkieletu. Okres Hallstatt C. Według zdjęcia fotograf. dra Konrada Jażdżewskiego.

¹ Nosek St., *Kampania wykopaliskowa krakowskiego ośrodka prehistorycznego w roku 1938* (ZOW XIV 23—4) (miejscowość ta doszła do zestawienia dopiero w druku pracy). ² Według udzielonych mi łaskawie informacji i notatek. ³ Kostrzewski, *Wielkopolska*², 265 przyp. 345.

⁴ WAR XI 105. ⁵ ERL VI 131—2, Iwanowitcz Typus.

zliwość przetrwania grobów szkieletowych od II okresu aż do V wobec istnienia łużyckich grobów szkieletowych jeszcze w młodszej epoce brązowej we wschodniej Wielkopolsce¹ (Zdzienice pow. turecki). Przyjęcie pierwszej, starszej tezy mogłoby wyjaśnić istnienie rzekomych iliryskich nazw miejscowości na Śląsku, jakie cytuje Kossinna za Ptolemeuszem w celu udowodnienia iliryskiej przynależności kultury łużyckiej². Zdaniem Kostrzewskiego dopiero od chwili opanowania przez Ilirów części terytorium kultury łużyckiej można by ten obszar nazwać iliryskim, co nie upoważnia bynajmniej do przyznania Ilirów całej kultury łużyckiej począwszy od III okresu. Szlak wędrówki Ilirów na Śląsk prowadziłby zatem przez Czechy i Morawy, gdyż i tu występują w okresie halsztackim groby szkieletowe w kulturze bylańsko-platenickiej³. Interpretacja taka natrafia jednak na pewne trudności. Schráníl tłumaczy wprowadzenie się grobów szkieletowych w Czechach w kulturze bylańskiej drogą etniczną, a więc napływem nowej ludności z południowego zachodu z kręgu halsztackiego, gdzie są znane groby szkieletowe, ale powątpiewa o ścisłym związku pomiędzy grobami czeskimi a morawskimi⁴. W takim razie musiałaby się wędrówka Ilirów zatrzymać w Czechach, a na Morawach byłyby groby szkieletowe już tylko wpływem obcego ludu w dziedzinie obrządku pogrzebowego i nie stałyby w związku z napływem nowej ludności. Jeśli więc Ilirowie w swej wędrówce doszli tylko do Czech, to trudno śladów ich pobytu dopatrywać się na Śląsku. Wprawdzie i na Morawy wdarła się według Schráníla na obszar kultury platenickiej nowa ludność z południa, której śladem jest kultura podolska⁵, ale ludność ta przynosi ze sobą obrządek ciałopalny, a nie szkieletowy⁶. Gdybyśmy przyjęli, że groby szkieletowe na Śląsku i w grupie górnośląsko-małopolskiej są wynikiem inwazji Ilirów, to musiałby pozostać ślad zróżnicowania etnicznego w wyposażeniu grobów ciałopalnych i szkieletowych. Inna powinna być ceramika w grobach szkieletowych, inna w ciałopalnych, inne powinny być wyroby metalowe. Tymczasem wyposażenie obydwóch rodzajów grobów jest identyczne, brak więc tego najistotniejszego dowodu o napływie nowej ludności, przynoszącej obrządek szkieletowy. Można by więc mówić jedynie o wędrówce idei grobów szkieletowych z południa, a nie o wędrówce całego jakiegoś ludu, używającego tego rodzaju grobów. Ta identyczność inwentarzy śląskich grobów ciałopalnych i szkieletowych skłoniła również Raschkego do odrzucenia pierwotnej koncepcji Kostrzewskiego, wówczas już przezeń zarzuconej, o południowym pochodzeniu grobów szkieletowych⁷. Szuka natomiast Raschke ich ojczyzny na wschodzie od Śląska, a więc chyba w środkowej Polsce. Zgodny byłby więc z drugą, późniejszą tezą Kostrzewskiego, iż groby szkieletowe, znane w grupie górnośląsko-małopolskiej i na Śląsku, przetrwały po prostu w obrębie kultury łużyckiej od II okresu poprzez następne do V w okolicach odleglejszych, by wypłynąć na szerszą widownię w pierwszej fazie okresu halsztackiego. Za tezę tą przemawia przede wszystkim to, że są fakty, które dość wyraźnie wskazują na przetrwanie obrządku szkieletowego w obrębie kultury łużyckiej. Dziedzictwem II okresu są łużyckie groby szkieletowe z III okresu, jakie znamy z Kars

¹ ZOW III 40. ² Mannus IV 292—3. ³ Schráníl, *Vorg. Böhm.*, 187—90. ⁴ Tamże 187—8. ⁵ Tamże 202, 210. ⁶ Por. Červinka S. L., *Nový typ popelnicových polí na Moravě* (Pravěk VI 140 sq.), oraz Procházka, *Žárové pohřebiště u Podolí* (Pravěk VI 149 sq.).

⁷ Raschke, *Ende*, 28.

w pow. jarocińskim, Sulmierzyc w pow. ostrowskim, Duszowa Małego (Klein Deut-schen) w pow. oleskim, Zdzenie w pow. tureckim. Jak już wyżej zaznaczyłem, uderzające jest dość zwarte terytorium, na którym te groby występują. W Zdzie-nicach przetrwały groby szkieletowe aż do IV okresu, a dalszym ogniwem mogą ewentualnie być trzy groby szkieletowe z Lipia z V okresu, może być, że również niektóre groby z Lasek. Są w tym łańcuchu jeszcze luźne ogniwa, zwłaszcza między IV a V okresem, ale zdaje się, że przyszłe badania, głównie obszarów środkowej Polski, dorzucą do tej sprawy wiele ciekawych spostrzeżeń, które pozwolą na osta-teczne wyjaśnienie pochodzenia grobów szkieletowych w grupie górnośląsko-mało-polskiej. Odczuwa się również w tym wypadku dotkliwy brak monografii ementa-rzyska w Zdzienicach, które w całym tym zagadnieniu odgrywa tak ważną rolę, a o którym przedostały się do literatury skąpe tylko wiadomości. Jeśli zatem chodzi o pochodzenie grobów szkieletowych w grupie górnośląsko-małopolskiej i na Śląsku, to należy się raczej liczyć z ich przetrwaniem w obrębie kultury łużyckiej od II okresu, a nie z ich rodowodem z południa, z kręgu halsztackiego. Byłyby więc groby szkie-letowe poniekąd rodzimego pochodzenia, jak również rodzimego pochodzenia oka-zały się groby jamowe.

Chronologię grobów szkieletowych ustalił Raschke¹ na pierwszą fazę okresu halsztackiego (Hallstatt C), gdyż już w drugiej połowie tego okresu (Hallstatt D) występują na całym Śląsku wyłącznie groby ciałopalne. Chronologię tę przyjąć można również dla większości grobów szkieletowych w grupie górnośląsko-mało-polskiej. Z ram tej chronologii wypadają przede wszystkim groby z Lipia, które ze względu na identyczność wyposażenia spotykanego w grobach ciałopalnych V okresu datować trzeba również na V okres. Może być, że także niektóre groby z Lasek współczesne są grobom z Lipia. Również część grobów z Boronowa i Piasku po-chodzi jeszcze z końca V okresu, większość jednak grobów szkieletowych w grupie górnośląsko-małopolskiej mieści się w ramach chronologicznych ustalonych przez Raschkego dla grobów śląskich.

Uzupełnienie

Grupa górnośląsko-małopolska wzbogaciła się ostatnio o nowe ementarzysko, na którym znaleziono obok grobów ciałopalnych (popielnicowych i jamowych) groby szkieletowe. Ementarzysko to rozkopali T. Reyman i St. Nosek w Opatowie w pow. częstochowskim w r. 1938. Wyniki tych badań ogłosił Nosek² w krótkim sprawo-zdaniu już w czasie druku niniejszej pracy. O grobach szkieletowych powiada Nosek tak: „Groby szkieletowe były bogato wyposażone. Na czaszkach (na czole) znajdo-wały się opaski ze skóry czy jakiejś tkaniny z szeregiem naszytych brązowych gu-ziczek, koło skroni zaś leżały brązowe uchwyty włosów. Na szyjach znajdowały się naszyjniki (zwykle po dwa, większy i mniejszy) z grubego drutu brązowego,

¹ Raschke, *Ende*, 28.

² Nosek St., *Kampania wykopaliskowa krakowskiego ośrodka prehistorycznego w roku 1938* (ZOW XIV 23—4).

na rękach prawych bransolety. Znajdowały się też czasem nagolenniki na nogach (u jednego osobnika na obu nogach). Szkielety w grobach były wyprostowane, głowami zwrócone na południe, twarzą na północ. Ręce były wyciągnięte wzdłuż ciała. U nóg albo obok nich stały zwykle naczynia. Ilość ich jest rozmaita, od jednego do czterech“.

Na marginesie tego sprawozdania Noska wypowiedzieć muszę dwie krytyczne uwagi. Pierwsza dotyczy próby zastąpienia nazwy „kultura łużycka“ nazwą „kultura prasłowiańska“. Jakkolwiek uważam kulturę łużycką za prasłowiańską, to jednak muszę się sprzeciwić zastąpieniu starej nazwy nową „kultura prasłowiańska“, gdyż nazwa ta wprowadza nie tylko niepotrzebny zamęt w terminologii, ale ponadto nie jest zgodna z istotnym stanem rzeczy, gdyż według ostatnich wyników nauki polskiej prasłowiańską jest nie tylko kultura łużycka, lecz także jej późniejsza faza, tzw. „kultura grobów kloszowych“, oraz późniejsza kultura grobów jamowych okresu późnolateńskiego itd. Niesłuszne jest więc ograniczanie pojęcia „kultura prasłowiańska“ li tylko do kultury łużyckiej. Druga uwaga krytyczna dotyczy błędnego twierdzenia, jakoby groby szkieletowe z Opatowa były po raz pierwszy stwierdzonymi tak daleko na północ wysuniętymi grobami tego rodzaju. O błędności tego twierdzenia przekonuje nas podana wyżej mapa grobów szkieletowych. Nie powinien zresztą autor wysuwać takiego twierdzenia wobec podania przez K. Jażdżewskiego¹ już w r. 1932 mapy grobów szkieletowych, wprawdzie nie pełnej, lecz pokazującej groby szkieletowe wysunięte dalej na północ niż groby z Opatowa.

¹ WAr XI str. 104 ryc. 7.

II. CERAMIKA

1. Ogólna charakterystyka ceramiki

Naczynia wyrabiano na ogół z gliny z lekką domieszką tłuczonego kamienia. Ta domieszka jest dość duża u garnków, mniejsza u naczyń drobniejszych. Wypalenie naczyń dość dobre. W podgrupie kępińskiej przeważają w V okresie naczynia brunatne, rzadkie są naczynia czarne lub czarniawe. W okresie halsztackim zwiększa się ilość czarnych naczyń, jednakże nie dorównuje ilości naczyń brunatnych. Natomiast w podgrupie krakowskiej jest już w V okresie prawie połowa czarnych naczyń. Jest to także jedna z cech podgrupy krakowskiej.

O ornamentyce naczyń będzie szczegółowa mowa przy omawianiu poszczególnych form ceramicznych. Podsumujemy tu tylko ogólne uwagi, dotyczące ornamentyki.

Charakterystyczne dla ceramiki środkowo-śląskiej V okresu grafitowanie naczyń nie miało w grupie górnośląsko-malopolskiej większego zastosowania. Ilość naczyń ze śladami grafitowania jest bardzo niska. Ornamentykę naczyń, spotykaną w naszej grupie, możemy podzielić na ornamentykę plastyczną i płasko rytą, tzn. kreskową, żłobkową i dolkową.

Z ornamentyką plastyczną spotykamy się przy popielnicach w postaci guzków u nasady szyjki i listewek pod załomem, przy garnkach również w postaci guzków i listewek, przy misach i czerpakach w postaci występów na brzegu. Z guzkami spotykamy się niekiedy u czarek, rzadziej u czerpaków. Ten rodzaj ornamentyki stosowany jest szczególnie w podgrupie krakowskiej. W podgrupie kępińskiej ogranicza się on prawie wyłącznie do listewek pod załomem u popielnic typu B (tabl. XXI). Ornamentyka plastyczna została przejęta ze Śląska i rozwinięta w pogrupie krakowskiej. Od podgrupy krakowskiej zapożycza ją grupa tarnobrzeska.

Z ornamentyką kreskową, żłobkową czy dolkową spotykamy się głównie u popielnic, kubków, czerpaków i czarek, rzadziej u mis i garnków. Stosowane są bądź same tylko elementy kreskowe, żłobkowe i dolkowe, bądź też zestawienia kresek czy żłobków z dolkami, czy też kresek z żłobkami. Uzupełniano niekiedy te zestawienia ornamentem plastycznym z listewek czy guzków. Polem ornamentacyjnym u naczyń jest szyjka u nasady i górna część brzuśca. U nasady szyjki stosowano zwykle pasma kresek lub żłobków, uzupełniane niekiedy dolkami lub kresieczkami. Na brzuścu było najłatwiej dawać żłobki i kreski w układzie pionowym lub ukośnym. Dzięki temu powstają najrozmaitsze zestawienia pionowych i ukośnych grup kresek

i żłobków. Do tych schematów wprowadzano niekiedy półkoliste żłobki lub kreski. Przez dodanie dołków lub kreseczek wzbogacano jeszcze charakter zdobniczy tych zestawień. Od inwencji garnearza zależała bogatsza lub skromniejsza ornamentyka naczyń. Odgrywały tu rolę także panujące upodobania estetyczne, to, co nazywamy dziś modą. Otóż ornamentyka, jaką spotykamy w grupie górnośląsko-malopolskiej, jest właśnie wynikiem takiej mody, panującej w kręgu śląskim, obejmującym Śląsk, Czechy, Morawy i grupę górnośląsko-malopolską.

Motywy zdobniczy, występujący również w naszej grupie, jest odcisk skośnie żłobkowanego naszyjnika. Ornament ten nosi niezręczną i błędną nazwę „radełkowego”, przejętą z terminu niemieckiego *Rädchenverzierung*. Pomijając już niezręczność samego „tłumaczenia”, bo *Rädchen* — kółko nie ma nic wspólnego z radełkiem, już z tego względu nazwą tą nie można określać tego ornamentu, że nie jest on wykonany kółkiem zębatym, tylko skośnie żłobkowanym naszyjnikiem. Nie mam dla niego w tej chwili krótkiej nazwy, która by oddawała jego genezę i charakter, ale wprowadzana przez niektórych nazwa „ornament pseudosznurowy” nie wydaje mi się odpowiednią, bo wprowadza niepotrzebnie pojęcie sznura.

2. Popielnice

Wśród ceramiki wysuwają się na pierwsze miejsce popielnice, odgrywające w grobach najważniejszą rolę. W niektórych wypadkach widzimy w grobie w miejsce popielnicy inne naczynie, nie stanowią jednak te wypadki panującej reguły. To przodujące stanowisko popielnic w rytuale pogrzebowym wpłynęło niewątpliwie na to, iż w przemyśle ceramicznym zwrócono na nie szczególną uwagę. Uderza bowiem to, że w poszczególnych grupach kulturowych właśnie popielnicom nadawano najbardziej swoiste rysy.

Pod względem formy podzielić można popielnice zasadniczo na dwie grupy: 1) grupę bezusznych popielnic i 2) grupę popielnic z uszkami, wydzielając w obrębie tych dwóch grup poszczególne już typy. Takich typów udało mi się ustalić osiem i używam na ich określenie kolejnych liter od A do H (podobną metodę stosuję przy innych naczyniach). W trzeciej grupie zostały omówione popielnice nie dające się zaliczyć do żadnego z ustalonych typów.

a) Grupa bezusznych popielnic

Typ A (zestawienie nr 3, tabl. XX). Formą przejętą z IV okresu są popielnice dwustozkowe. Straciły już jednak na ogół ostry załom, który zachował się tylko wyjątkowo (tabl. XX 1, 11), gdy w większości wypadków uległ silnemu zaokrągleniu (tabl. XX 5—8, 12, 16). Jeśli w dodatku naczynie jest niskie i szerokie, to staje się przysadziste (tabl. XX 15). Stosunek górnej części i dolnej nie zawsze jest równomierny, bo niekiedy spotyka się dolną część niewysoką w stosunku do górnej (tabl. XX 1), przy czym nawet w dolnej, niskiej części zostaje dno wyodrębnione w nóżkę (tabl. XX 3). Obok popielnic gładzonych na całej powierzchni (tabl. XX 7, 9, 10, 12, 14) występują przeważnie takie, u których część dolna jest chropowata uzyskana przez obmazywanie gliną.

Popielnice typu A są formą bardzo długotrwałą i powszechną. Pojawiają się

już w kulturze przedłużyckiej II okresu na Śląsku¹ i tu przetrwały poprzez wszystkie fazy rozwoju kultury lużyckiej aż do okresu halsztackiego², ale wtedy następuje już ich degeneracja. Podobnie dzieje się z nimi w Czechach³ i na Morawach⁴, gdzie znane są od III okresu, a przeżywają się w okresie halsztackim. Niewątpliwie z Moraw przedostały się na Słowacyznę, skąd znamy okazy z III okresu⁵. Natomiast z Czech dostały się do Dolnej Austrii, dokąd sięgnął w IV okresie zagon rozprzestrzeniającej się kultury lużyckiej⁶. Poza Śląskiem, Czechami i Morawami występują popielnice typu A na terytorium kultury lużyckiej na Łużycach⁷, w Saksonii⁸, w Brandenburgii⁹ (w grupie aurickiej V okresu¹⁰), na Pomorzu szczecińskim¹¹, na Pomorzu gdańskim¹², w ziemi chełmińskiej¹³, w Wielkopolsce¹⁴, na Mazowszu¹⁵, w Polsce środkowej¹⁶, w Małopolsce środkowej w grupie tarnobrzeskiej¹⁷. Chronologicznie panują one tam wszędzie na przestrzeni IV okresu (wyjawszy grupę tarnobrzeską), przy czym trzeba jednak zaznaczyć, iż na Łużycach i w Saksonii są już znane wcześniej, podobnie jak na Śląsku, Morawach i w Czechach. Poza tym kręgiem znane są tak samo wcześniej w Polsce południowo-zachodniej na ementarzysku okresu III w Iwanowicach¹⁸, które stoi w ścisłym związku z grupą czeskomorawską tego okresu. Wpływami tej grupy, obejmującej także część Śląska, należy tłumaczyć występowanie popielnic typu A w grupie środkowo-polskiej ceramiki żłobkowanej na przełomie III i IV okresu¹⁹. Popielnice typu A występują także poza obszarem kultury lużyckiej w Meklemburgii²⁰, w Hanowerze²¹, w Szlezwiku²²,

¹ Richthofen, *Die ält. Bronzezeit*, tabl. 7 f, 13 b, por. Mertins, *Wegweiser*, ryc. 91.

² Mertins, *Wegweiser*, ryc. 96. — *ERL* VII tabl. 195 g. — Schles. Vorz. N. F. VIII, tabl. I 1 (III okres). — Mannus XXII str. 265 ryc. 8, str. 266 ryc. 22. — Tamże Ergbd III, tabl. I 1. — Mertins, *Wegweiser*, ryc. 133. — *ERL* VII tabl. 196 n (IV okres), tabl. 198 g (okres halsztacki).

³ Památky XIV str. 648 ryc. 46, XXXI str. 30 ryc. 3. — Pič, *Urmengräber*, tabl. I 25, II 24, III 15, IV 7, 14, VI 3, 6, VII 15, VIII 28, IX 20, X 12, XV 15, XVIII 20, XX 1, XXII 46, XXIII 97, XXVIII 18. — Schránil, *Vorg. Böhm.*, tabl. XXVII 7, 16, 31, XXIX 17, XXXI 3, 11, XXXII 5, XXXV 3. — Sudeta, 1932 VIII str. 92 ryc. 2, str. 95 ryc. 11. ⁴ Čas. MM XI str. 41 ryc. 2. — Čas. VSMO XLIV str. 9 ryc. 15. — Červinka, *Morava*, tabl. XXVIII 2, 8, 11, XXXII 8, XXXIII 2. — ZfGMähr. Jg 37, str. 24 ryc. 25, 20, str. 26 ryc. 35. ⁵ Hampel, *Bronzkor*, tabl. CXXXV 7, 8. ⁶ MAG LXI, tabl. I, z góry. ⁷ Niederlaus. Mitteil. Bd I tabl. III 1—2, Bd II tabl. III 11. — Mannus XIX str. 27 ryc. 16 nr 1013. ⁸ Jschr. sächs-thür. L. Bd 8 tabl. XV 24, XVI 1, 4; Bd 9 tabl. III 17, VIII 9; Bd 10 tabl. V 13; Bd XX 53 ryc. 4, 5, 8, str. 59 ryc. 2. — Mitteil. Prov.-Mus. Sachsen II, tabl. II 8. — Praeh. Z. II str. 359 ryc. 5 a. — ZfEthn. Verh. XXXII str. 468 ryc. 1, 3. ⁹ Mannus XV str. 50 ryc. 32, str. 53 ryc. 38, str. 55 ryc. 41, str. 59 ryc. 52, tabl. VI 4, 5. — ZfEthn. XLIII str. 492 ryc. 7, 22, 46, 87. — Schumann-Mieck, *Oderberg-Bralitz*, por. tabl. 1—28. ¹⁰ *ERL* I tabl. 56 h. ¹¹ Kunkel, *Bilder*, str. 49 ryc. 14, str. 57 ryc. 18, tabl. 58 ryc. 4—6, tabl. 59 ryc. 21. ¹² Delekta, ZOW IX str. 40 ryc. 3 nr 1, str. 41 ryc. 4. — Tenże, ZOW X str. 2 ryc. I 1. — Łęga, Roczn. T. N. Toruń r. 32 str. 219 ryc. 1. ¹³ Kostrzewski, WAR XII str. 75. — Łęga, Roczn. T. N. Toruń r. 32 str. 220 ryc. 2. ¹⁴ *Album* II, tabl. XXXVII 3; III, tabl. XLVII 2. — Antoniewicz, *Archeologia*, tabl. XIX 12, 13, 16. — Kostrzewski, *Wielkopolska*², ryc. 203. — Pfützenreiter, *Kreis Fraustadt*, tabl. 14 ryc. 17, 18, 36, 38. ¹⁵ WAR VIII str. 224 ryc. 22, 23. ¹⁶ WAR V str. 63 ryc. 4. — ZOW VII str. 100 ryc. 8—10. ¹⁷ Mat. aar II str. 142—3 ryc. 6—7. ¹⁸ Kozłowski, WAR V str. 49 ryc. 2, 3. ¹⁹ Wiad. Ludoznawcze 1932, I z. 1 str. 13 ryc. 11—12. — ZOW VII str. 100 ryc. 8—10. ²⁰ Beltz, *Altertümer Mecklenburg-Schwerin*, str. 258 ryc. 1, 3—7. ²¹ Schwantes, *Urnenfriedhöfe*, str. 12 ryc. 5, str. 14 ryc. 2, tabl. I 4, 6. ²² Knorr, *Friedhöfe*, tabl. II 24. — Splieth, *Inventar*, tabl. VI 126, XIII 245.

w Danii¹, a nawet w południowej Szwecji². Chronologicznie skupiają się tam głównie na przestrzeni V okresu, a w Hanowerze i Szlezewiku występują jeszcze w następnym okresie. Na podstawie tych północno-niemiecko-skandynawskich analogii dopatruje się Petersen związków między dwustożkowymi popielnicami kultury grobów skrzynkowych a okazami północno-niemieckimi i skandynawskimi³, i w ceramice tego kręgu widzi genezę ceramiki kultury grobów skrzynkowych. Tymczasem Broholm⁴, Beltz⁵ i Schwantes⁶ podkreślają wyraźnie przemożne wpływy kultury łużyckiej na ceramikę tych germańskich obszarów w zakresie niektórych form i ornamentyki, przy czym w rachubę wchodzi tu także dwustożkowe popielnice. Całą zatem genezę ceramiki kultury grobów skrzynkowych, postawioną przez Petersena, uznać trzeba za chybioną, a szukać jej należy w ceramice kultury łużyckiej, jak to słusznie uczynił Kostrzewski⁷. Istnieje bowiem ścisły związek między ceramiką tych dwóch kultur, związek zaś między ceramiką kultury grobów skrzynkowych a ceramiką kręgu północno-niemiecko-skandynawskiego wydaje się bardziej niż wątpliwy, jeżeli uwzględnimy, że przecież ceramika tego kręgu jest tylko echem oddziaływań kultury łużyckiej. Zapewne podobnymi wpływami należy tłumaczyć fakt występowania popielnic typu A w zachodnich i południowych Niemczech⁸, gdzie dochodzą aż do Renu⁹, bo i ceramika południowych Niemiec nosi wyraźne ślady wpływów kultury łużyckiej, jak to zauważył Kraft¹⁰. Popielnice typu A występują także w północno-wschodnich Alpach w tzw. *Höttinger Kultur* V okresu, będącej wprawdzie wynikiem ekspansji z południowych Niemiec, ale i na nią oddziaływała kultura łużycka¹¹. Dwustożkowe popielnice typu A są formą długotrwałą, bo w Saksonii¹² i Brunzswiku¹³ spotykamy je jeszcze w okresie lateńskim (w Brunzswiku znane są także w okresie halsztackim¹⁴). Jeszcze dalej chronologicznie posunięty przykład notuje Krebs¹⁵, który podaje, iż pod Mannheim w germańskim grobie z okresu rzymskiego znalazła się popielnica dwustożkowa.

Widzimy więc, że popielnice typu A reprezentują formę powszechną i długotrwałą, i to ściśle związaną z kulturą łużycką, mimo jej rozpowszechnienia poza terytorium tej kultury. Do tej wielkiej rodziny dwustożkowych popielnic należą także okazy z grupy górnośląsko-małopolskiej. Tylko $\frac{1}{3}$ z nich jest gładzona na całej powierzchni, zaś reszta ma część dolną chropowatą przez obmazanie gliną, i to jedynie stanowi cechę charakterystyczną popielnic grupy górnośląsko-małopolskiej. Ponieważ ten zabieg nadawania chropowatości dolnej części widzimy już u popielnic IV okresu z obszaru Śląska¹⁶, Wielkopolski¹⁷, Brandenburgii¹⁸, ziemi

¹ Broholm, *Mémoires*, 1926—34, tabl. II 3, VI 20, 23, VII 26. — Müller, *Bronzealderen*, tabl. XVI 246. ² Acta Arch. V str. 8 ryc. 2, 3. — Fornvännen 1923, tabl. V 1, VI 4. ³ Petersen, *Frühgerman. Kultur*, str. 18—19 tabl. 4 a, c, f, l. ⁴ Mémoires 1926—34, str. 556, 561. ⁵ *Altertümer Mecklenburg-Schwerin*, str. 256. ⁶ *Urnenfriedhöfe*, str. 3—4. ⁷ O wzajemnych stosunkach kultury łużyckiej i kultury grobów skrzynkowych (Slavia Occid. III/IV 241 sq.), oraz Dwa cmentarzyska kultury pomorskiej w Dębówku Nowym w pow. wyrzyskim i w Warszawowie III w pow. morskim (WAr XII 43 sq.).

⁸ Krebs, *Westfalen*, tabl. III 2, 8, IV 1. — Mannus Ergbd V str. 44 ryc. 2. ⁹ Bonner Jahrbücher H. 110 str. 44 ryc. 4, str. 48 ryc. 1, 21, str. 52 ryc. 4. — Mannus III, tabl. II 8. ¹⁰ Mannus, Ergbd V 43 sq. ¹¹ Wien. PZ XIX, poza str. 24 na tabl. ryc. 2 nr 2. ¹² Mannus IV, tabl. XXXIV 33. — Jbueh. Mus. Leipzig II, tabl. VII 37. ¹³ Mannus VIII str. 199 ryc. 205. ¹⁴ Mannus VIII str. 149 ryc. 49, 56, str. 151 ryc. 72, str. 163 ryc. 104. ¹⁵ *Westfalen*, str. 38 przyp. 2. ¹⁶ Mannus XXII str. 265 ryc. 8. ¹⁷ Zapiski Muz. I str. 27 ryc. 34, górny rząd, pierwsza z prawej strony. ¹⁸ Mannus XV str. 53 ryc. 38, str. 59 ryc. 52. — Schumann-Mieck, *Oderberg-Bralitz*.

chelmińskiej¹ i Mazowsza², możemy więc przyjąć przetrwanie tej tradycji u popielnic grupy górnośląsko-małopolskiej. Że chropowatość dolnej części stanowi cechę charakterystyczną większej części popielnic typu A górnośląsko-małopolskiej grupy, dowodzi to, iż występujące na współczesnych ementarzyskach środkowo- i dolnośląskich popielnice tego typu są zupełnie gładkie³. To byłaby jedyna odrębna cecha popielnic typu A grupy górnośląsko-małopolskiej.

Typ B (zestawienie nr 4, tabl. XXI—XXIII 1—7). Innego wyglądu nabrały popielnice dwustożkowe o zaokrąglonym załomie przez dodanie im poziomych listewek pod załomem. Wytworzył się w ten sposób nowy typ popielnic, który określimy jako typ B. Popielnice tego typu są z reguły chropowate pod załomem, listewki mają gładkie bądź karbowane, umieszczone pod załomem symetrycznie w liczbie 4; rzadko można spotkać 3 lub 5 listewek. W górnej części są gładkie, kolor mają brązowy, czernienie względnie grafitowanie miało u nich rzadko zastosowanie. Niektóre z nich mają listewki prawie na załomie (tabl. XXI 2, 8, 13), a wyjątek stanowi popielnica z Facimiecha z listewkami nad załomem (tabl. XXIII 3). Inne, zamiast poziomymi listewkami, zdobione są parami pionowych listewek pod załomem (tabl. XXIII 1, 2), które przesunięte zostają nawet ponad załom (tabl. XXIII 7). Dwie popielnice z Prokocimia (tabl. XXII 13, 14) zdobione są guzkami nad załomem. U popielnicy ze Skotnik (tabl. XXII 15), zdobionej guzkami tuż pod załomem, występuje grafitowanie, czego się u popielnic tego typu w podgrupie kępińskiej w ogóle nie spotyka. Stopień zaokrąglenia załomu jest różny, a jeśli jest on duży, to zatracają wtedy popielnice swą dwustożkowość, jak o tym przekonują okazy z Facimiecha (tabl. XXIII 4, 5).

Popielnica z Balic (tabl. XXXIII 14) odbiega nieco od typu B, górna bowiem część naczynia, raz jeszcze tak wysoka jak dolna, jest więcej cylindryczna niż stożkowata. Niewątpliwie oddziaływały tu wpływy grupy kieleckiej, zwanej przez Krajewską grupą ceramiki gładkiej z załamanym brzuścem, reprezentowanej głównie przez ementarzyska w Nietulisku Dużym i Ludwikowie⁴. Podobne bowiem popielnice odnajdujemy w Ludwikowie (tabl. CVIII 6, 7), a z nimi spokrewniona jest blisko popielnica z Przeczowa w pow. stopnickim (tabl. CIX 8), z grupy tarnobrzesckiej.

Popielnice typu B występują prawie wyłącznie w podgrupie kępińskiej, gdyż w krakowskiej zaledwie 4 okazy można zaliczyć do tego typu⁵ (tabl. XXII 11, 12, XXIII 6), co wyraża się w stosunku 1:11. Inne, wyżej omówione okazy krakowskiej podgrupy wykazują, jak widzieliśmy, zbyt dużą odmienność bądź w samej formie, bądź w sposobie zdobienia, aby mogły stanowić czysty typ B. Uważać je możemy tylko za zbliżone do tego typu. Jako typ B określamy tylko te popielnice dwustożkowe, u których występuje jako ozdoba pozioma listewka pod załomem.

Mimo tego ograniczenia terytorialnego do podgrupy kępińskiej, o ile chodzi o całość grupy górnośląsko-małopolskiej, nie stanowią jednak popielnice typu B wyłącznej własności podgrupy kępińskiej. Analogiczne popielnice znane są w V okre-

¹ Roczn. T. N. Toruń. r. 32 str. 220 ryc. 2.

² WAR VIII str. 224 ryc. 22, 23.

³ Schles. Vorz. VII str. 370 ryc. 3, str. 373 ryc. 18, str. 378 ryc. 57. ⁴ Światowit XIII 90—1.

⁵ Kwaczała nr 2; Mogiła gr. 26; Mydlniki gr. 2*, 5.

się na Śląsku Środkowym i Dolnym¹, gdzie jednak wyraźnie obok dwustożkowych popielnic spodem chropowatych występują zupełnie gładkie o silnie zaokrąglonym załomie i ten właśnie drugi rodzaj popielnic zdaje się mieć przewagę nad pierwszym. W okresie halszackim ustąpiły one miejsca innemu typowi popielnic, charakterystycznemu dla ceramiki malowanej, pozostawiły jednak po sobie listewki, jakie widzimy u niektórych popielnic ceramiki malowanej². Wynikiem wpływów śląskich są popielnice typu B na terenie Saksonii³, podobnie na Morawach⁴, gdzie jednakże w kulturze śląskiej się nie rozpowszechniły. Inna rzecz ta, iż zapewne z Moraw poprzez Słowaczną⁵ dotarły aż na Węgry⁶. O ile chodzi o same listewki jako motyw zdobniczy, to spotykamy je na popielnicach kultury bylańsko-platenickiej w Czechach i na Morawach w okresie halszackim⁷, a nawet w samym kręgu halszackim⁸ (tu znane są także w tzw. *Höttinger Kultur* V okresu w północno-wschodnich Alpach⁹). Zapewne z kręgu halszackiego przeszła ich znajomość dalej na południe, gdyż popielnice zdobione listewkami spotkać można w Jugosławii¹⁰, a nawet w Rumunii¹¹.

Jak zaznaczyliśmy, związek tych okazów z popielnicami typu B jest bardzo luźny, bo opiera się tylko na pokrewieństwie ornamentyki, a jak wynika z zestawienia analogii, to popielnice typu B ograniczają się do Śląska i najbliższych jemu obszarów, nie odgrywając tam większej roli. Jedynie w podgrupie kępińskiej stają się one typem przewodnim wśród popielnic, jakkolwiek nie są jej wyłączną własnością.

Typ C (zestawienie nr 5, tabl. XXIII 8—12, XXIV 1—4). Od popielnic dwustożkowych typu B oddzielają się wyraźnie popielnice, u których dolna część jest tak wysoka, a górna tak niska, iż ztraca się zupełnie forma dwustożkowa, a wytwarza się typ popielnic z krótką, stożkową, gładką szyjką, osadzoną na jajowatym w przybliżeniu brzuścu, chropowatym przez zabieg obmazania gliną. Zachowany został sposób zdobienia 4 listewkami na brzuścu u większości popielnic (tabl. XXIII 9, 10, 12, XXIV 1, 3), obok tego mamy powolne ich redukowanie, od trzech (tabl. XXIII 11), dwóch (tabl. XXIII 8) listewek aż do zupełnego ich niezastosowania (tabl. XXIV 2). Okaz w swoim rodzaju stanowi popielnica z Lipia (tabl. XXIII 10), zaopatrzona w dwa maleńkie uszka u nasady szyjki, spełniające tu dekoracyjną rolę. O ile u niektórych popielnic widać wyraźnie ich pochodzenie

¹ Altschlesien III str. 56, tabl. IV 1. — Mannus, Ergbd III, tabl. I 4, 5. — Mertins, *Wegweiser*, ryc. 129. — Schles. Vorz. VII str. 370 ryc. 14, str. 391 ryc. 117. — Schles. Vorz. N. F. VIII, tabl. III 5. — Schles. Vorz. VI str. 86 tabl. IV 1, 8. — Dalsze jeszcze analogie, których nie ma dotąd w literaturze, cytuję według materiałów Glasera: Breitenau, Kr. Neumarkt, nr inw. 1067: 01 (gr. 14); Herrenkasehüt, Kr. Militsch, nr inw. 588: 28 (gr. 4); Weidenhof, Kr. Breslau, nr inw. 1530: 01 (gr. 51); Wohlau-Ost, Kr. Wohlau, nr inw. 1894: 26 (gr. 49). ² Według materiałów Glasera: Alt Köln, Kr. Brieg, nr inw. 1831: 30 (gr. 1); Stabelwitz, Kr. Breslau, nr inw. 529: 25 (gr. 59). ³ Frenzel, *Grundriss*, str. 395 ryc. 205, z prawej strony. ⁴ Rzehak, JfA IV str. 5 ryc. 3. ⁵ Arch. Értes. 1889, str. 387 ryc. 3, 5, por. Hampel, *Bronzkor*, tabl. CXXXVI 3, 5. ⁶ MAG XIV str. 198 ryc. 71. ⁷ Čas. VSMO XLIV str. 5 ryc. 13, 18. — Černý, *Popeln. pole*, str. 12 ryc. 2. — Pič, *Urnengräber*, tabl. XXIX 15, 16. — Schráníl, *Forg. Böhm.*, tabl. XXXIX 22. ⁸ MAG XV, tabl. IX 15. ⁹ Wien. PZ XIX, poza str. 24 na tabl. ryc. 2 nr 1. ¹⁰ 22. Bericht d. Röm.-Germ. Kommission, 1932, za str. 112 tabl. 15 ryc. 1, 3. ¹¹ 22. Tamże, 1932, za str. 128, tabl. 17: ryc. 2 nr 2, 3.

z dwustożkowego typu, co dokonało się przez skrócenie górnej części, która uległa lekkiemu wciągnięciu u nasady (tabl. XXIII 9, XXIV 2, 3), to u popielnic z bardzo niską szyjką i brzuścem formy jajowatej (tabl. XXIII 11, XXIV 4) nasuwa się przypuszczenie ich pochodzenia z garnków jajowato-doniczkowatych z wyodrębnioną szyjką (tabl. XLI 7—28). Możliwość takiego pochodzenia nie jest wykluczona, lecz forma wyszła raczej ze zdegenerowanego typu dwustożkowego, a potem dopiero nastąpiło upodobnienie do garnków jajowato-doniczkowatych z wyodrębnioną szyjką. Na taki rozwój formy popielnic typu C wskazuje wyraźna przewaga naczyń, których pochodzenie da się wywieść z formy dwustożkowej.

W zespole popielnic zbliżonych do typu C przedstawiają się ciekawie 3 popielnice ze Słupi (tabl. XXXIII 18—20). Są one nie zdobione, brzusiec mają silnie chropowaty. U pierwszej z nich szyjka jest ostro odgraniczona od brzusca, u drugiej słabiej, a u trzeciej przechodzi już łagodnie w znacznie wydęty brzusiec, gdy u poprzednich popielnic miał on formę jajowatą, co szczególnie widać u pierwszej. Jest to wyraźną wskazówką, że prototypem tych popielnic były garnki jajowato-doniczkowate z wyodrębnioną szyjką, jakkolwiek na formę trzeciej popielnicy oddziaływały również popielnice dwustożkowe o silnie zaokrąglonym załomie. Chronologicznie należą popielnice ze Słupi do okresu Hallstatt D i powstały na obszarze, nie objętym jeszcze przez kulturę grobów skrzynkowych, ciekawe jednak, że wykazują dużo podobieństwa do niektórych popielnic tej kultury¹. Podobieństwo to tłumaczy się tym, że powstały one wszystkie z tego samego pierwowzoru, Petersen bowiem dopatruje się również wpływu garnków jajowato-doniczkowatych na wytworzenie się tego typu popielnic w kulturze grobów skrzynkowych². Popielnia jednak przy tym ten błąd, iż wyprowadza garnki z terytorium germańskiego³, jak również popielnice⁴, nie dostrzegając zupełnie, iż obydwa rodzaje naczyń znane są kulturze łużyckiej. Szczegół to ważny dla genezy kultury grobów skrzynkowych.

W podgrupie kepińskiej jest więcej popielnic podobnych do okazów ze Słupi. Znamy je z Kępna (tabl. XXXIII 21), Dąbrowy, Felinowa (tabl. LXV 3), Mokrska Poduchownego (tabl. LXV 10, LXVI 5). Przedstawiają one panujący typ popielnicy tej podgrupy w ostatniej fazie okresu halsztackiego, gdy odmieniło się jej oblicze. Znane są także na jej obszarze na niemieckim Śląsku (Koza Mała pow. sycowski, Polanowice I pow. kluczborski). Nie ograniczają się jednak wyłącznie do podgrupy kepińskiej, bo notowane są także na Środkowym Śląsku (Bystrzyca — Peisterwitz⁵ pow. olawski), a na północnym pograniczu tej podgrupy występują we wschodniowielkopolskiej grupie ceramiki inkrustowanej (Czekanów⁶ pow. ostrowski, Korytnica⁷ pow. krotoszyński).

O ile chodzi o popielnice typu C czystego typu, to nie mając do nich analogii poza obszarem grupy górnośląsko-malopolskiej, możemy je uznać za formę związaną wyłącznie z tą grupą, przy czym zwrócić trzeba uwagę na to, że skupiają się one głównie w podgrupie kepińskiej, w której pojawiają się w V okresie, gdy tym-

¹ Petersen, *Frühgerman. Kultur*, tabl. 151, n. 31 h. Niesłusznie jednak Petersen zaliczył naczynia podane na tabl. 15 do innej grupy, a naczynie z tabl. 31 także do innej grupy, gdy tymczasem forma ich wskazuje na przynależność do tej samej grupy. ² *L. c.* 34—5. ³ *L. c.* 34.

⁴ *L. c.* 35. ⁵ Schles. Vorz. N. F. II str. 25 ryc. 3. ⁶ W Dziale Przedhistorycznym Muzeum

Wlkp. w Poznaniu. ⁷ Durczewski, PA IV str. 217 ryc. 40.

czasem w podgrupie krakowskiej są dopiero w pierwszej fazie okresu halsztackiego. Natomiast popielnice zbliżone do typu C, o których wyżej była mowa, są formą znaną także poza zasięgiem grupy górnośląsko-malopolskiej, i to w ostatniej fazie okresu halsztackiego.

Typ D (zestawienie nr 6, tabl. XXIV 5—19, XXV, XXVI, XXVII, XXVIII 1—9). Z popielnic dwustożkowych o zaokrąglonym załomie wytworzył się w podgrupie krakowskiej typ popielnic o formie w przybliżeniu dwustożkowej, jednakże z wyraźnie wyodrębnioną szyjką. Prócz listewek pod załomem zdobione są tego typu popielnice guzkami u nasady szyjki, przy czym są te guzki zwykle pionowo wydłużone. Guzków i listewek jest z reguły po cztery, symetrycznie rozmieszczonych, przy czym układ jest tego rodzaju, że guzkom odpowiadają niżej umieszczone listewki. W jednym dotąd wypadku stwierdzono naruszenie tej symetrii, a mianowicie u jednej popielnicy z Mogiły¹, która ma trzy guzki u nasady szyjki, a listewek pod załomem cztery. Niektóre popielnice wykazują drobne odchylenia w szczegółach ornamentacyjnych. Jedne pozbawione są guzków u nasady szyjki (tabl. XXIV 10, XXV 5, XXVII 18, XXVIII 4), innym brak listewek pod załomem (tabl. XXIV 5, XXV 7, XXVI 8, 14, XXVII 4, 8, 10, 13, 17, XXVIII 9), niektóre nie mają w ogóle guzków i listewek (tabl. XXIV 14, XXV 3, XXVIII 5, 6), jeszcze inne zaś miast guzków mają małe uszka u nasady szyjki (tabl. XXV 8, XXVI 1). U niektórych okazów układ guzków jest odmienny, jest bądź para (tabl. XXIV 9), lub są po 3 razem w jednej grupie (tabl. XVIII 17). Zamiast pionowo wydłużonych guzków występują także poziomo wydłużone, i to osadzone na samej granicy górnej części brzuśca i szyjki (tabl. XXIV 18, XXV 2, XXVII 12). Owe guzki ornamentacyjne u nasady szyjki powstać mogły z małych uszek, jak na to wskazują dwie popielnice z takimi uszkami z Mydlnik (tabl. XXV 8, XXVI 1). Jedyny w swoim rodzaju okaz w podgrupie krakowskiej reprezentuje jedna popielnica z Kwaczały (tabl. XXVIII 8), bo posiada formę typu D, lecz ma odmienną ornamentykę, gdyż zdobiona jest grupami 3 pionowych listewek, sięgających od nasady szyjki do załomu brzuśca. Analogicznie zdobione popielnice są dość powszechne w Wielkopolsce² (znane także na Śląsku Dolnym³), natomiast w podgrupie krakowskiej posiada popielnica z Kwaczały jedynie krewniaka w jednej popielnicy z Iwanowic, zdobionej między innymi także 2 grupami 3 pionowych listewek⁴. Pojedyncze pionowe listewki na górnej części brzuśca zdobią popielnicę z gr. 62 z Prokocimia (tabl. XXVII 16). Popielnice typu D zdobione są prawie wyłącznie plastycznym ornamentem, a jedynie popielnica z Żabna⁵ odbiegła od tej reguły, gdyż zdobiona jest ornamentem kreskowym i brak jej zupełnie guzków i listewek. Natomiast dwie popielnice z Mydlnik (tabl. XXIV 16, XXV 12) posiadają połączenie ornamentu plastycznego z kreskowym, gdyż guzki są u nich otoczone z dołu półkolistymi żłobkami, przy czym u jednej z nich (tabl. XXIV 16) wzbogacona została ponadto cała ornamentyka grupami pionowych żłobków. U popielnicy z Po-

¹ Mogiła gr. 43. ² Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 70 ryc. 222. — *Zapiski Muz. I* str. 28 ryc. 36, dolny rząd, pierwsza z prawej strony. ³ Według materiałów Glasera: *Beschine. Kr. Wohlau*, nr inw. 1129: 03 (gr. 30). ⁴ Światowit XI str. 68 ryc. 129. ⁵ Żabno gr. 1. *Zob. PA V* str. 98 ryc. 2.

pówki (tabl. XXVI 10) danó w miejsce żłobka półkolisty wałeczek wokół guzka, nie naruszając w ten sposób jednolitości ornamentyki.

Popielnice typu D nie są nigdzie znane poza obszarem grupy górnośląsko-małopolskiej, stanowią więc jej wyłączną własność, i to jej podgrupy krakowskiej. Jest wprowadzić w liczbę 89 popielnic typu D pięć okazów z podgrupy kępińskiej (tabl. XXIV 5, LXII 1, LXIII 1, LXVII 3, 4), co nie przesądza bynajmniej uznania popielnic typu D za własność podgrupy krakowskiej, gdyż okazy z podgrupy kępińskiej są jedynie wyrazem wzajemnych stosunków kulturowych pomiędzy obydwooma podgrupami. Widać to zresztą także po formie okazów podgrupy kępińskiej, z których tylko jeden z Dąbrowy (tabl. LXVII 3) jest najbliższy pierwowzorom z podgrupy krakowskiej, gdyż posiada listewki pod załomem, gdy natomiast reszta okazów pozbawiona jest plastycznej ornamentyki w postaci guzków u nasady szyjki i listewek pod załomem, typowej dla popielnic typu D podgrupy krakowskiej. Wyraźne zapożyczenie tej formy popielnic wyraża się również w opóźnieniu, z jakim zjawiają się one w podgrupie kępińskiej. Popielnice typu D skupiają się w podgrupie krakowskiej na przestrzeni V okresu, a stanowią już rzadkość w okresie hal-sztackim. Tymczasem w podgrupie kępińskiej mamy tylko jeden okaz z czasu największego nasilenia tych popielnic w podgrupie krakowskiej, a zwiększa się ich ilość, gdy zanikają w tej podgrupie. Warto tu zaznaczyć, że spoza obszaru grupy górnośląsko-małopolskiej zbliżone są bardzo ukształtowaniem do popielnic typu D dwie popielnice, jedna z Sulisławie¹ w pow. kaliskim, druga ze Szczercowa² w pow. łaskim. Brak im jednak plastycznego ornamentu guzków i listewek, co jest wskazówką, że forma ich jest wyraźną pożyczką z podgrupy kępińskiej, nie stosującej również prawie że zupełnie tego ornamentu plastycznego przy swoich popielnicach, wzorowanych na typie D z podgrupy krakowskiej.

Typ E (zestawienie nr 7, tabl. XXVIII 10—15, XXIX, XXX 1—12). Niewątpliwie z typu D powstał typ popielnic o tak silnie zaokrąglonym załomie, iż zatraciła się zupełnie dwustożkowa forma, natomiast widać wyraźnie stożkowatą szyjkę, osadzoną na łagodnie wydętym brzuchu. Taki wygląd mają popielnice typu E. Sposób zdobienia pozostał ten sam, a więc guzki u nasady szyjki i listewki poniżej największej wydętości brzucha, obmazywanego zwykle ku spodowi gliną dla nadania mu chropowatości. U niektórych popielnic brzusec jest dość silnie wydęty (tabl. XXVIII 11), u innych szyjka nie odcina się ostro od brzucha (tabl. XXIX 1—3, 5—7), bądź jest cylindryczną i dość wysoką (tabl. XXIX 8, 9, 14, 17). Występują także okazy pozbawione listewek pod załomem brzucha (tabl. XXVIII 15, XXX 11), lub w ogóle nie zdobione, bez guzków i listewek (tabl. XXVIII 13, XXX 8). Niekiedy pojawia się na popielnicach obok plastycznych guzków ornament rytych kresek i dołków (tabl. XXIX 20, LXVIII 4, 7, LXXXIV 1), który występuje także zupełnie samodzielnie (tabl. XXIX 11). Są to jednak rzadkie wypadki, gdyż zasadniczą cechą popielnic typu E jest plastyczny ornament z guzków i listewek. Odmienny nieco ornament znalazł zastosowanie na popielnicy z gr. 95 z Prokocimia (tabl. XXIX 15, LXVIII 3): szyjkę od brzucha oddziela bruzda, poprzez którą umieszczono pary krótkich, pionowych listewek, a między nimi zwieszają się od

¹ Mat. aar. X, tabl. XXIX ryc. środkowa, prawy okaz.

² WAr V str. 63 ryc. 2.

bruzdy półkoliste, koncentrycznie ułożone żłobki. U jednej popielnicy ze Skotnik (tabl. LXVIII 6) otoczono guzki od dołu półkolistymi wałeczkami, wzbogacając w ten sposób całość ornamentyki.

Zbliżona do typu E jest jedna popielnica z Iwanowie¹, która pod względem ornamentyki nie posiada odpowiednika w grupie górnośląsko-malopolskiej. Na brzuścu zdobią ją 4 poziome listewki, nad którymi umieszczone zostały na załomie brzuśca na przemian grupy 3 pionowych listewek i pojedyncze guzki; spotyka się więc na brzuścu raz pionowe listewki, raz guzki. Poza tym zdobiona jest u nasady szyjki dwoma rzędami dołków, zrobionych jakimś narzędziem w mokrej jeszcze glinie. Z pionowymi listewkami w grupach po 3 spotkaliśmy się już u jednej popielnicy z Kwaczały typu D (tabl. XXVIII 8) i wiemy już, że w podgrupie krakowskiej jest to ornament bardzo rzadki.

Podobnie jak popielnice typu D, również popielnice typu E są wyłączną własnością podgrupy krakowskiej. Występują w niej tylko w V okresie. Nieznane są do nich analogie w innych sąsiednich grupach kultury łużyckiej. W podgrupie kępińskiej są dwie popielnice z Dąbrowy (tabl. LXVII 5, 6) o formie bliskiej bardzo typowi E, pozbawione jednak ornamentu plastycznego a zdobione żłobkami, co nie pozwala traktować je jako czysty typ E. Są też one późniejsze od okazów podgrupy krakowskiej, gdyż pochodzą z pierwszej fazy okresu halsztackiego.

b) Grupa popielnic z uszkami

Typ F (zestawienie nr 8, tabl. XXX 13—21, XXXI). Przez dodanie uszek u nasady szyjki popielnicom typu D zmieniło się ich ukształtowanie i powstał odmienny typ popielnic, który określimy jako typ F. Popielnice tego typu mają stożkowatą szyjkę, osadzoną na załamanym, niekiedy dość ostro, brzuścu, a u nasady szyjki mają dwa przeciwległe uszka. Zdobione są u nasady szyjki 2 guzkami, po jednym z każdej strony pośrodku między uszkami, a poniżej guzków poziomymi listewkami pod załomem brzuśca. Są na całej powierzchni gładzone, a pod względem wielkości przeważają popielnice mniejszych rozmiarów. Niektóre z nich mają szyjkę bardziej cylindryczną niż stożkowatą (tabl. XXX 19, 21, XXXI 3, 18), u innych znowu szyjka odcina się słabo od brzuśca (tabl. XXXI 12, 17, 18). Są też pewne odchylenia w szczegółach ornamentyki. Jedne nie posiadają listewek pod załomem brzuśca (tabl. XXX 21, XXXI 1, 11, 16), niektóre wykazują brak guzków i listewek (tabl. XIV 5, XXXI 13—15, 20—22), to znowu miejsce guzków zajmują uszka (tabl. XXXI 23), bądź też guzki z nasady szyjki przesunięte zostały na załom brzuśca, gdzie ułożone w pary zastępują właściwą listewkę, podniesioną spod załomu na sam załom (tabl. XXXI 2, 10). Ciekawy okaz przedstawia popielnica z gr. 80 z Prokocimia przez wygięcie brzegu szyjki na zewnątrz (tabl. XXXI 4); ten szczegół zbliża ją do popielnic ze Skotnik typu H, u których jednak widzimy wyraźnie ukształtowaną krezę. Obok guzków u nasady szyjki względnie na załomie brzuśca, zdobione są niektóre popielnice na górnej części brzuśca ornamentem pionowych i ukośnych rytych kresek (tabl. XXX 13, 14, XXXI 6), lub też ornamentem utworzonym ze żłobków pionowych, półkolistych i dołków (tabl. XXX 16, 17). Technicznie ciekawszy ornament zastosowano na popielnicy z gr. 13 z Żabna, bo wykonany

¹ Światowit XI str. 68 ryc. 129 (stan. 2 nr 22413).

za pomocą ukośnie żłobkowanego naszyjnika¹. Rzadko pojawia się sam tylko ornament kreskowy (tabl. XXX 3, XXXI 8), bądź żłobkowy (tabl. XXXI 7). Typowym bowiem ornamentem popielnic typu F są guzki i listewki, i ten plastyczny ornament jest ich charakterystyczną cechą. Wszelki inny ornament oddala popielnice od czystego typu F.

Antoniewicz w pracy swej o ementarzysku skotnickim² uznał popielnice typu F za typ miejscowy, małopolski. Uczynił to zupełnie słusznie, gdyż istotnie wobec braku analogii w sąsiednich obszarach są popielnice typu F ściśle związane z podgrupą krakowską. Doliczył jednak niesłusznie niektóre czarki typu F do grupy popielnic typu F, przez co zaciemnił właściwy obraz popielnic. Trzeba bowiem wiedzieć, że czarki typu F występują także w kręgu śląskim, a popielnice typu F są formą znaną tylko w podgrupie krakowskiej, a dalej, że czysty typ F reprezentują tylko te popielnice, które są zdobione plastycznym ornamentem guzków u nasady szyjki i listewek pod załomem brzuśca. Dlatego też, choć w zespole popielnic typu F znalazły się 4 okazy z podgrupy kępińskiej (tabl. XXX 16, 17, LXVII 7, LXXXII 2), mimo to uważamy popielnice tego typu za formę podgrupy krakowskiej, gdyż popielnice podgrupy kępińskiej nie stanowią już czystego typu F, bądź z powodu domieszania do ornamentu plastycznego ornamentu żłobkowego, bądź ze względu na brak ornamentu plastycznego, charakterystycznego dla typu F. Są one po prostu formą zapożyczoną, przemienioną ponadto przez odmienną ornamentykę. Popielnice typu F tworzą charakterystyczną formę podgrupy krakowskiej w V okresie, gdyż już z następnego okresu, Hallstatt C, jest tylko jeden okaz z Żabna do zanotowania, i to bez typowego ornamentu plastycznego.

Typ G (zestawienie nr 9, tabl. XXXII, XXXIII 1—10). Podobnie jak oddzieliśmy od typu D popielnice, u których załom brzuśca doznał silnego zaokrąglenia, i wydzieliliśmy je jako typ E, podobnie od typu F oddzielić trzeba te popielnice, podobne profilem do typu E, od którego różnią się tylko posiadaniem dwóch uszek na granicy szyjki i brzuśca. Określimy je jako typ G. W linii rozwojowej typów popielnic przedstawia on degeneracyjną formę typu F i stąd nie posiada on tak wyrazistych cech, jak inne typy. Popielnice typu G są przeważnie małych rozmiarów, gładkie, szyjki mają stożkowate lub prawie cylindryczne, nieraz dość wysokie, osadzone na łagodnie wydętym brzuścu, od którego niekiedy bardzo słabo się odcinają; uszka mają umieszczone na granicy szyjki i brzuśca. Wyjątkowo popielnica z gr. 6 z Mogiły (tabl. XXXIII 5) szczyli się posiadaniem aż czterech uszek (również czarka z tego grobu). Zdobione są guzkami u nasady szyjki (tabl. XXXII 5, 9, 15, 17, 19, LXX 5), krótkimi listewkami bądź guzkami na największej wydętości brzuśca (tabl. XXXII 1, 3, 8, 10, 12, XXXIII 2, 6), niekiedy listewką pod załomem brzuśca i płytkami dołkami pod nasadą szyjki (tabl. XXXII 16), bądź też guzkami pod nasadą szyjki w połączeniu z grupami dołczków (tabl. LXIX 6) lub ornamentem żłobkowym (tabl. LXX 2), czasami w połączeniu z dołkami i żłobkami (tabl. XIV 3),

¹ PA V str. 98 ryc. 10. Ornament ten nosi błędną zupełnie nazwę „radełkowego”, przetłumaczoną niezręcznie z terminu niemieckiego *Rädchenverzierung*, co znaczy ornament wykonany za pomocą zębatego kółka. Między kołem a radłem duża różnica! Obserwacje poczynione na tak zdobionych naczyniach wykazały jednak, że jest to ornament wykonany za pomocą skośnie żłobkowanego naszyjnika, a nie za pomocą zębatego kółka. ² Prace I 77.

bądź parami guzków na brzuścu w połączeniu z ornamentem kreskowym (tabl. LXX 3) wreszcie samym tylko ornamentem kreskowym (tabl. LXX 1), bądź żłobkowym i dolkami (tabl. LXVII 8, LXIX 7, LXX 4). Niektóre są nie zdobione, brak im w ogóle guzków i listewek (tabl. XXXII 2, 4, 6, 11, 13, 14, 18, 20—22, XXXIII 1, 8, 9). Zbliżoną nieco do typu G jest popielnica z gr. 5 z Prokocimia (tabl. XXXII 7, LXIX 5), wyróżniająca się jednak ornamentyką i sposobem osadzenia szyjki, która oddziela się od brzuśca silnym wgłębieniem, tak iż na granicy brzuśca tworzy się ostry załom; na nim pośrodku między uszkami znajdują się pary guzków, utworzone z listewek o szerokim wgłębieniu przez środek; na wysokości żebrowanych uszek biegnie wokoło szyjki pasmo 4 rytych bruzd, nad którym w środku, ponad guzkami, mamy po 3 dolki, jakie odnajdujemy również nad uszkami. Podobnie ukształtowane guzki spotykamy pod nasadą szyjki u innej popielnicy z Prokocimia, z gr. 163 (tabl. XXXIII 2), a również na Śląsku można się spotkać z podobnym ornamentem¹.

Za właściwy typ G uznać wypada tylko te popielnice, które są zdobione bądź guzkami, bądź listewkami, gdyż popielnice pozbawione tego plastycznego ornamentu stanowią już formę dość pospolitą w kulturze łużyckiej, znaną np. na Śląsku i Morawach². Wprawdzie i owe nie zdobione popielnice o formie typu G powstały z tego samego pierwowzoru, co zdobione guzkami i listewkami, i to na tym samym obszarze, jednakże brak tego plastycznego ornamentu, charakterystycznego dla grupy górnośląsko-małopolskiej, nie pozwala na zaliczenie ich do czystego typu G. Terytorialnie skupiają się popielnice typu G w V okresie w podgrupie krakowskiej, gdzie występują w znacznej liczbie na ementarzysku w Prokocimiu. Z pierwszej fazy okresu halszackiego jest tylko jeden okaz z Żabna. Podgrupie kępińskiej jest ten typ prawie że obcy, gdyż popielnicy z Dąbrowy (tabl. LXIV 1, LXVII 8) nie możemy uznać za czysty typ G z braku ornamentu plastycznego, a również popielnica z Lipia (tabl. XIV 3) posiada w ornamentyce dolków i żłobków cechy oddalające ją od czystego typu G podgrupie krakowskiej.

Typ H (zestawienie nr 10, tabl. XXXIII 11—13, LXVII 12). Do tego typu zaliczają się dwie popielnice ze Skotnik (tabl. XXXIII 11, 12), wyróżniające się z całego zespołu ceramicznego swą formą, zdradzającą niewątpliwy wpływ naczyń brązowych³. Są one czarne, gładkie na całej powierzchni, mają stożkowate szyjki z brzegiem wygiętym w krąg, zaś u ich nasady zaopatrzone są w uszka. Ornamentacyjne guzki na załomie brzuśca doskonale imitują nity brązowych naczyń.

Analogiczne naczynia spotkać można na Morawach⁴, na Węgrzech⁵, w południowych Niemczech⁶, w kręgu halszackim⁷, dokąd przyszły z Włoch⁸. Wszystkie

¹ Według materiałów Glasera: Stabelwitz, Kr. Breslau, nr inw. 402: 25 (popielnica z gr. 46).

² Červinka, *Morava*, tabl. XXXV 6, 19. — Schles. Vorz. VII str. 378 ryc. 47, 50, str. 381 ryc. 77, str. 388 ryc. 102.

³ O wpływie naczyń brązowych na ceramikę por. Hoernes, *Die Formenentwicklung der prähistorischen Tongefässe* (JfA Bd V 1911); Voss, *Nachahmungen von Metallgefäßen in der prähistorischen Keramik* (ZfEthn. Verh. 1901, str. 277) i Grempler, *Etruskische Bronzegefässe als Vorbilder vorgeschichtlicher Töpferarbeiten* (Schles. Vorz. N. F. II str. 1—2).

⁴ Červinka, *Morava*, str. 206 ryc. 91. — Rzehak, JfA IV, tabl. I 1.

⁵ Arch. Értés. 1888, VIII str. 356; 1923—6, XL str. 64.

⁶ Behrens, *Bronzezeit Süddeutschlands*, str. 234 ryc. 42 tabl. XXII. — Günther, *Bonner Jahrbücher* 1903, H. 110, str. 46 ryc. 1, str. 48 ryc. 6, 8. — Günther, *Mannus* III str. 4 ryc. 7, tabl. I 2, II 1. — *Altertümer heidn. Vorz. V*, Tafeln, tabl. 44 ryc. 735.

⁷ Åberg, *Chronologie*, II ryc. 30, 31, 35, 37, 67, 68.

⁸ Tenze, *Chronologie*, I ryc. 542.

te naczynia uformowane zostały na wzór brązowych naczyń włoskich, które drogą handlu dostawały się poza Alpy. Popielnice ze Skotnik nie stanowią żadnego importu, lecz są wyrobem miejscowym, a pierwowzorem dla nich musiało być naczynie brązowe analogiczne do znalezionej na Pomorzu w Pęslawicach¹.

Nie mamy dotąd z ziem polskich współczesnych analogii do popielnic skotnickich. Ciekawą jest jednak rzeczą, że w podobną krezę wygięty brzeg mają już szyjki popielnic z IV okresu środkowo-polskiej grupy ceramiki żłobkowanej ze Smolic i Żabokrzek², a podobną, nieznacznie późniejszą od tych popielnicę znamy z Kujaw³. Popielnice, których szyjki mają brzeg wygięty nieco w krezę, występują już nawet w kulturze przedłużyckiej II okresu na Śląsku⁴, a z nich rozwinęły się w kulturze lużyckiej III okresu popielnice z silnie zaznaczoną krezą u szyjki, jakie występują na Śląsku⁵, na Łużycach⁶, skąd przeszły na zachód do Saksonii⁷. Podobne popielnice występują w III okresie również w Wielkopolsce⁸. Widać zatem, że popielnice z krezą występują w kręgu, terytorialnie i chronologicznie wyraźnie określonym. Nie można więc pojawienia się popielnic typu H w Skotnikach położyć na karb tradycji, gdyż podobny typ popielnic był w okolicach Krakowa zupełnie nieznan, zaś sama forma popielnic skotnickich, sposób ich zdobienia, wskazuje wyłącznie na naśladownictwo naczyń brązowych.

Zbliżoną bardzo do popielnic skotnickich jest popielnica z gr. 5 z Lipia (tabl. XXXIII 13, LXVII 12). Jest dwustożkowa, z górną częścią załamaną, wskutek czego wyodrębniona została szyjka; zdobiona jest u nasady szyjki guzkami, a na górnej części brzuśca pionowymi żłobkami. Formę taką posiadają popielnice typu D, różni się jednak od nich popielnica z Lipia tym, że brzeg stożkowatej szyjki wygięty został w dość szeroką, płaską krezę. To zbliża znowu popielnicę z Lipia do skotnickich okazów. Pominąwszy krezę, sama forma naczynia wykazuje silne pokrewieństwo z formami czysto ceramicznymi (typ D), jeśli więc, to tylko sama kreza jest naśladownictwem podobnych, jakie się spotyka u naczyń brązowych⁹. Poza tym żadne inne wpływy nie odegrały tu roli, nie może być mowy o wpływie analogicznych naczyń z III okresu wobec ich braku w następnym okresie w Wielkopolsce i na Śląsku. O ile u popielnic skotnickich widzimy wpływ naczyń brązowych na ukształtowanie całej formy, to u popielnicy z Lipia wpływ ten zredukował się do samej tylko krezy. Wielkością i formą do popielnicy z Lipia stanowią najbliższą analogię dwie czarki z Dąbrowy (tabl. LXXX 4, 5), chronologicznie już późniejsze.

Chronologicznie należą popielnice typu H ze Skotnik i Lipia do V okresu.

¹ Sprockhoff, *Handelsgeschichte*, tabl. 37 b.

² ZOW VII str. 100 ryc. 4 a, 6.

³ Siniarzewo pow. nieszawski (ZOW VIII str. 88, ryc. 1).

tabl. 1 k, tabl. 6 i tabl. 7 h.

⁴ Riechthofen, *Die alt. Bronzezeit*,

tabl. 1 k, tabl. 6 i tabl. 7 h.

⁵ ERL VII Lausitzische Kultur, tabl. 195 d; por. Schles.

Vorz. N. F. VIII tabl. I 3.

⁶ Niederlaus. Mitteil. II, tabl. I (górny rząd, 1 naczynie z le-

wej strony), VII, tabl. III 10.

⁷ Engel, *Vorzeit a. d. Mittelalt.*, str. 271 ryc. 164, str. 277

ryc. 167 c, g. — Jschr. sächs.-thür. L. Bd 4 tabl. VIII 17, IX 6, Bd 9 tabl. VIII 14. — Mitteil.

Prov.-Mus. Sachsen 1900, H. 2, tabl. II 6. — Mannus XVI str. 428 ryc. 194, 208, str. 432 ryc. 222.

⁸ Kostrzewski, *Wielkopolska*², ryc. 158.

⁹ Por. Montelius, *Chronologie*, Tafeln, tabl. XXV

11, tabl. XXXII 8, 10.

c) Popielnice mieszanych typów

Jest pewna ilość popielnic, których przynależności do wyżej wyodrębnionych typów nie da się określić z całą pewnością, niektóre znów mają takie cechy, iż stanowią dla siebie pewien typ, gdy natomiast u innych widać skrzyżowanie różnych typów.

Omówimy najpierw popielnice podgrupy kępińskiej, a potem krakowskiej.

α) Podgrupa kępińska

1) Z Kępna są 3 popielnice mniejszych rozmiarów (o wysokości około 15 cm), dwustożkowe, z uszkami nad załomem (tabl. XXXIV 2—4). Takiego typu popielnic nie znamy na obszarze naszej grupy, a jedyną do nich analogię stanowić mogą czarki typu D, występujące w silnym skupieniu na obszarze podgrupy kępińskiej i stanowiące własność grupy górnośląsko-małopolskiej.

2) Popielnicę z Jankowa Przygodzickiego (tabl. XXXIV 1), gdyby była zdobiona u nasady szyjki guzkami, a pod załomem brzuśca listewkami, można by zaliczyć do typu E. Jest jednak zupełnie nie zdobiona. To samo można powiedzieć o dwóch popielnicach z Kępna, z których jedna (tabl. XXXIV 6) posiada jednakże ornament złożony z bruzdy, znaczącej nasadę szyjki, i z niedużych dolków, rozmieszczonych regularnie poniżej bruzdy, druga zaś (tabl. XXXIV 5) zdobiona jest nad załomem samymi tylko dużymi dolkami, ułożonymi w 4 pary. Owe dolki są ornamentem przejętym ze Śląska, gdzie przetrwał on od III okresu aż do halsztackiego¹. Do tego zespołu popielnic podobnych do typu E należą jeszcze dwie popielnice z Dąbrowy (tabl. LXIV 5, LXVII 5, 6) zdobione żłobkami. Była już o nich mowa przy popielnicach typu E. Uzupełnia ten zespół popielnic nie zdobiona zupełnie popielnica z Grębanina (tabl. XXXIV 7).

3) Pod względem samej formy jest popielnica z gr. 11 z Lipia (tabl. XXXIV 8, LXVII 9) zbliżona do typu G, brak jej jednak charakterystycznych dla tego typu guzków u nasady szyjki i listewek na brzuścu, za to zdobią ją pionowe żłobki na brzuścu, rozdzielone pośrodku grupą ukośnych żłobków.

4) Do żadnego z wyżej wyodrębnionego typu nie jest podobna popielnica z gr. 3 z Sulmierzyc (tabl. XXXIV 9), która posiada niewysoką, wygiętą szyjkę, osadzoną na jajowato-doniczkowatym w przybliżeniu brzuścu. Ta popielnica powstała niezawodnie z formy garnków jajowato-doniczkowatych z wyodrębnioną szyjką, sposób jednak wygięcia szyjki i profil brzuśca, brak uszek, wszystko to daje w całości nowy zupełnie typ popielnicy, stanowiący unikat w ceramice grupy górnośląsko-małopolskiej. Współczesnych analogii brak do niego zupełnie, natomiast chronologicznie i terytorialnie odległe analogie można odnaleźć w IV okresie w Saksonii², a nawet w III na Śląsku³, gdzie przetrwały podobne popielnice do IV okresu⁴.

5) Z garnków jajowato-doniczkowatych z wyodrębnioną szyjką wywodzi się

¹ Mertins, *Wegweiser*, ryc. 93, 95, 136, 141, 181. ² Jsehr, *sächs.-thür. L.* Bd 4 tabl. VIII 16, Bd 9 tabl. VIII 11, Bd 20 tabl. IV 2. ³ Mertins, *Wegweiser*, ryc. 98. — Schles. Vorz. N. F. VIII, tabl. I 8. ⁴ Altshlesien IV str. 308, tabl. XXVII 4. — Schles. Vorz. VII str. 523 ryc. 6—7.

forma dwóch innych popielnic z Sulmierzyc (tabl. XXXIV 10, 11). Pierwszą z nich można nawet włączyć do rodziny garnków, ale już druga popielnica wykazuje przetwarzanie prototypu w odmienną formę.

6) Spokrewnioną bardzo z garnkami typu E jest forma dwóch zdobionych popielnic również z Sulmierzyc (tabl. LXVII 10, 11). Szczególnie pierwsza z nich (tabl. LXVII 10) wykazuje dużo podobieństwa do garnków wspomnianego typu, zaś druga ma raczej profil czarek typu E. Z garnkami typu E łączy te dwie popielnice poniekąd ornament dołkowy, który u nich wzbogacony został pionowymi żłobkami, jakich u garnków nie spotykamy. U pierwszej z nich zasługuje ponadto na uwagę grafitowanie szyjki i górnej części brzuśca. Z podobnymi do sulmierzyckich popielnicami można się spotkać w V okresie na Śląsku¹.

7) Inna jeszcze popielnica z Sulmierzyc (tabl. LXVII 13) posiada pewne podobieństwo do typu G, ale ornamentem utworzonym z grup sześciu dołków i swoim profilem odbiega od tego typu popielnic i tworzy w ceramice podgrupy kępińskiej odosobniony zupełnie typ popielnicy.

8) Do żadnego z wyżej omówionych typów nie daje się zaliczyć popielnica z Cieszęcina (tabl. XIX 16), najbliższa może formą typowi D, pozbawiona jednak charakterystycznej ornamentyki plastycznej guzków u nasady szyjki i listewek pod załomem brzuśca. Zdobią ją za to pionowe, szerokie żłobki, w czym można się dopatrywać wpływów grupy środkowo-polskiej. Podobne żłobki, tylko że obiegające brzusiec poziomo, zdobią popielnicę z Krzętli (tabl. LXII 3), posiadającą formę najbardziej podobną do typu A o silnie zaokrąglonym załomie.

β) Podgrupa krakowska

9) Jedna popielnica z II ementarzyska ciałopalnego z Iwanowic, mianowicie z gr. 1 (tabl. XXXIV 15), zbliżona jest nieco do typu E, jednak przez wydłużenie brzuśca nabrała innego wyglądu. Zdobią ją 4 listewki na brzuścu i grupy 3 guzków poniżej nasady szyjki. Inna forma brzuśca, odmienność w ornamentyce w stosunku do typu E kształtują popielnicę w odrębny typ, dotąd zupełnie odosobniony w grupie górnośląsko-malopolskiej.

10) Wśród popielnic podgrupy krakowskiej znalazły się cztery, wykazujące silne podobieństwo do naczyń grupy tarnobrzesckiej (tabl. XXXIV 12—14, 16, LXX 6—8). To podobieństwo zaznacza się w ukształtowaniu naczyń, jak również w sposobie zdobienia. Analogiczne naczynia odnaleźć można w grupie tarnobrzesckiej (tabl. CX).

11) Unikatem w podgrupie krakowskiej jest jedna popielnica z Kwaczwały (tabl. XXXIV 18). Załom jej pokrywa głęboko ryty ornament, niewątpliwie w celu zastosowania inkrustacji. Na czarnej powierzchni naczynia stwarzała biała masa inkrustacyjna wspaniała efekt dekoracyjny, jeśli w dodatku zwróciły uwagę na pomysłowy układ rytego ornamentu, złożonego z pasm zygzakowatych linii. Inkrustacja ta może być pochodzenia południowego, albowiem znane są inkrustowane naczynia w okresie halsztackim na Morawach i w Czechach², dalej w kręgu halsztackim³, ale także mogły tu oddziaływać wpływy grupy wschodnio-wielkopolskiej

¹ Altschlesien III str. 96 ryc. 6. — Schles. Vorz. N.F. VIII, tabl. III 3.
Die inkrustierte Keramik, 137, 139, 141, 142.

² Wosinsky,

³ Tamże 145.

ceramiki inkrustowanej. O ile wpływu tej grupy na popielnicę z Kwaczały nie można stwierdzić z całą stanowczością, to nie ulega wątpliwości wpływ tej grupy na inkrustowaną czarękę z Kępna (tabl. LVI 40).

12) Zbliżona nieco do typu E jest popielnica z Wawrzeńcyc (tabl. XIV 4, LXXXIII 1), brak jej jednak przede wszystkim plastycznego ornamentu guzków i listewek, a więc cechy zasadniczej typu E.

3. Garnki jajowato-doniczkowate

Pospolitym typem naczyń w inwentarzach grobowych są garnki jajowato-doniczkowate. W niektórych wypadkach zastępują one w grobie popielnicę, co stwierdzono w 3 grobach w Kępnie i Lipiu ¹, w 9 grobach w Prokocimiu ², a w Skotnikach prawie w połowie ogólnej liczby grobów. Chociaż w Piasku brak właściwych grobów popielnicowych, odgrywają jednakże garnki w zespołach grobowych tego cmentarzyska dominującą rolę.

Niektóre garnki mają kształt więcej jajowaty niż beczułkowaty, inne na odwrót, bądź też doniczkowaty (tabl. LXXXI 3, 6—9). Przeważnie jednak mają formę mieszaną, i dlatego określamy je nazwą garnków jajowato-doniczkowatych. Z reguły mają chropowatą powierzchnię przez zastosowanie zabiegu obmazywania gliną, zmieszaną zwykle z ziarnkami tłuczonego kamienia. Jak sądzi Reyman ³, zabieg ten należy tłumaczyć nie tylko chęcią ułatwienia utrzymania garnka w ręku, ale może i intencją zmniejszenia temperatury przez zwiększenie powierzchni na skutek nadania jej chropowatości, a przy tym ręka dotykała tylko najbardziej wystających i zarazem oziębionych grudek szorstkiej gliny. Forma garnków zdradza, iż służyły one niewątpliwie do użytku domowego jako naczynia do gotowania strawy. Do ogólnych ich cech należy jeszcze brunatna barwa, niekiedy z lekkim dodatkiem czerwieni. Niektóre wyróżniają się brakiem chropowatości, inne zaopatrzone są w uszka, bądź mają wyodrębnione szyjki, stąd też wynika konieczność podzielenia ich na kilka typów z uwzględnieniem tych odrębnych cech.

Zasadniczo podzielić je można na dwie grupy: 1) garnki bezuszne, 2) garnki z uszkami, wydzielając w ich obrębie poszczególne już typy.

a) Grupa bezusznych garnków

Typ A (zestawienie nr 11, tabl. XXXV, XXXVI 1—33). Do tego typu zaliczamy najpospolitsze garnki jajowato-doniczkowate o chropowatej, brunatnej lub czerwono-brunatnej powierzchni. U niektórych można zauważyć lekkie wygięcie brzegu (tabl. XXXV 4, 12, 14, 17, 20, 21, 33), u innych wyodrębnione dno (tabl. XXXV 23, 26). Wyjątkowo ma garnek z gr. 23 z Iwanowic gładką powierzchnię (tabl. XXXVI 1), zamiast chropowatej, zaś u jednego garnka z Grębanina jest wąski pas z brzegu gładki, a reszta naczynia jest chropowata (tabl. XXXV 19), co również zauważyć można u jednego garnka z Piasku ⁴.

Garnki typu A są formą w ceramice lużyckiej dość powszechną i sięgają rodo-

¹ Kępno gr. 5, 18, 20; Lipie gr. 21, 27, 81. ² Prokocim gr. 47, 63, 74, 82, 83, 113, 115, 128, 140. ³ PA IV 63. ⁴ WAr XI, tabl. XIV, gr. LIX 2.

wodem do kultury unietyckiej. Podobne bowiem naczynia znane są w kulturze unietyckiej na Śląsku¹ i w środkowych Niemczech². Z niej przechodzą one potem poprzez kulturę przedłużycką³ do lużyckiej i znane są prawie w całym jej zasięgu. I tak spotykamy je na Śląsku⁴, w Czechach⁵, na Morawach⁶, skąd przeszły nawet na Węgry⁷; dalej znamy je na Łużycach⁸, w Saksonii⁹, w Brandenburgii¹⁰, na Pomorzu¹¹, w Wielkopolsce¹², w Polsce środkowej¹³, w grupie tarnobrzeskiej w widłach Wisły i Sanu¹⁴, w kulturze wysockiej¹⁵, a nawet docierają na Wołyń wraz z ekspansją kultury lużyckiej w okresie Hallstatt D¹⁶. Garnki typu A występują także poza terytorium kultury lużyckiej w Niemczech północno-zachodnich w V okresie¹⁷ i halsztackim¹⁸, skąd przychodzi w okresie wczesnolateńskim do Saksonii typ garnka z karbowanym brzegiem¹⁹ znany na zachodzie. Garnki typu A sięgają do Danii²⁰, a nawet do południowej Szwecji w V okresie i halsztackim²¹. Wprawdzie Broholm wskazuje na silne wpływy kultury lużyckiej na ceramikę duńską²², ale trudno w tej chwili przesądzać, czy i garnki z obszaru zachodnich Niemiec należy powiązać z kulturą lużycką. Stampfuss, omawiając zachodnio-niemiecką kulturę tzw. *Harpstedter Kultur* V okresu, której przewodni typ w ceramice stanowią właśnie garnki, nie umie podać ich rodowodu i wyjaśnia tylko, że garnki występują już z początkiem epoki brązowej w kulturze unietyckiej, jednakże nie da się ich powiązać z garnkami późnobrażowymi i wczesnożelaznymi²³. O ile brak tego ogniwa w zachodnich Niemczech, to sprawa ta, jak już wiemy, przedstawia się zupełnie inaczej na wschód od Łaby, gdyż lużyckie garnki nawiązują pośrednio do unietyckich. Nasuwa to przypuszczenie, czy czasem pojawienia się garnków na zachód od Łaby nie należy położyć na karb wpływów kultury lużyckiej, która niezawodnie oddziaływała na ceramikę duńską, jak to utrzymuje Broholm. W tym oświeceniu oddziaływań kultury lużyckiej w zakresie ceramiki na terytoria bezspornie germańskie rysuje się jaskrawo błędność założenia Petersena, iż garnki kultury grobów skrzynkowych wywodzą się z form zachodnio-niemieckich i duńskich²⁴. Trudno przypuścić, aby kultura grobów

¹ Altshlesien V, tabl. XXIV 2. ² Praeh. Z. XX str. 89, tabl. VII. ³ Riechthofen, *Die ält. Bronzezeit*, tabl. I f, tabl. 2 f (zdobiony jest guzkami, jest zatem analogią do typu C, ale chodzi tu o formę). ⁴ Kostrzewski, *Nieopisane zabytki*, tabl. II 9, 11. — Schles. Vorz. VII str. 386 ryc. 96. — Tamże N. F. VIII, tabl. II 12. ⁵ Památky XIV str. 648 ryc. 57. — Pič, *Urnengräber*, tabl. XXII 57. ⁶ Čas. MM XIV str. 29 ryc. 39. — ZfG Mähr. Jg 37 str. 26 ryc. 17. ⁷ Pič, *Urnengräber*, str. 30 ryc. 2. ⁸ Niederlaus. Mitteil. tabl. I, górny rząd. ⁹ Mitteil. Prov.-Mus. Sachsen II, tabl. II 5, 12. — Praeh. Z. II str. 367 ryc. 14 e. — Jschr. sächs.-thür. L. Bd 6 tabl. XIV 14, Bd 7 tabl. VII 12. ¹⁰ ZfEthn. XLIII str. 494: górny rząd, gr. 21. — Praeh. Z. III str. 343 ryc. 11 b. ¹¹ Łęga, Roczn. Tor. r. 32 str. 227 ryc. 10. ¹² Album II, tabl. XXVII 2, XXIX 17, 19, 20, 23, XXXIX 37; tamże III, tabl. XLVIII 8, 11. — Kostrzewski, *Wielkopolska*², ryc. 208. — Mannus IV, tabl. VII 9. — Zapiski Muz. I str. 27 na ryc. 34, str. 28 na ryc. 36 i 37. — Pfützenreiter, *Kreis Fraustadt*, tabl. 14 ryc. 25. ¹³ ZOW VII str. 100 ryc. 12. — WAR V str. 63 ryc. 5. — Zbiór XI, tabl. VII 1, 5, 6. ¹⁴ Mat. aar II str. 143 ryc. 8. ¹⁵ Sulimirski, *Kultura wysocka*, tabl. IX 3 a, 4 a, X 2 a, XV 20, 30, 34, XVI 1—5. ¹⁶ Sawicka, *Księga pamiątkowa* tabl. XXIX 1, 2. ¹⁷ Mannus XVII str. 293 na ryc. 7, 8. ¹⁸ Beltz, *Altetimer Mecklenburg-Schwerin*, tabl. 49 ryc. 53. — Krebs, *Die vorröm. Metallzeit im östl. Westfalen*, tabl. III 4, 21. — Mannus VIII str. 163 ryc. 108. — Schwantes, *Urnenfriedhöfe*, tabl. I 12. ¹⁹ Mannus IV, tabl. XXXIV 34. — Mannus XVII str. 323 ryc. XI i str. 325 ryc. XIV a 1. — Jbuch Mus. Leipzig II, tabl. XXII 141. ²⁰ Broholm, *Mémoires*, 1926—34, tabl. XI 50, 51. — Müller, *Bronzealderen*, tabl. XVII 258. ²¹ Acta Arch. V str. 11 ryc. 7, 8. ²² *Mémoires*, 1926—34, str. 556. ²³ Mannus XVII str. 292. ²⁴ Petersen, *Frühgerman. Kultur*, str. 34.

skrzynkowych sięgała po dalekie wzory, i to do wtórnej ich ojczyzny, zamiast zwrócić się do ich właściwego źródła, i to bardzo bliskiego. Stąd też zupełnie słuszny jest pogląd Kostrzewskiego, iż garnki, występujące w kulturze grobów skrzynkowych¹, są wprost przejęte z kultury łużyckiej, co dało się wyraźnie stwierdzić na cmentarzysku w Gołęczynie². Błędnie także tłumaczy Petersen występowanie garnków w kulturze grobów kloszowych jako wpływ kultury grobów skrzynkowych³, gdyż raczej należy mówić o wpływie kultury łużyckiej. Klosze, które nadały nazwę tej kulturze, są tylko wyolbrzymionymi garnkami typu A, które w normalnej swej wielkości odgrywają zarazem rolę popielnic⁴. W tej samej roli występują garnki w grobach łużyckich okresu wczesnolateńskiego, gdy dokonuje się proces mieszania kultury łużyckiej z kulturą grobów skrzynkowych po społu z kulturą grobów kloszowych⁵.

Wskutek swej prostoty nie ulega forma garnków typu A prawie żadnym przemianom, lecz dziedziczy się konserwatywnie. Wiemy, iż garnki sięgają w głąb okresu lateńskiego, a nawet można je odszukać w okresie rzymskim, jak na to wskazują okazy ze Śląska⁶, Wielkopolski⁷ i z odległej Westfalii⁸. Zapewne śladem prastarych tradycji ceramicznych są garnki wczesnohistoryczne, jakie znamy np. z Wielkopolski⁹.

Typ B (zestawienie nr 12, tabl. XXXVI 34—42, XXXVII 1—28). Garnki zaliczone do typu A mają płaskie dna, zaś te, które określimy jako typ B, mają dna wklęsłe do środka i to stanowi ich charakterystyczną cechę, gdyż poza tym nie wykazują innych różnic w stosunku do garnków typu A. Wyłączyliśmy garnki z wklęsłym dnem jako osobny typ, bo okazuje się, że posiadają one swój ściśle ograniczony zasięg terytorialny. Ograniczają się bowiem prawie wyłącznie do podgrupy krakowskiej. Można wśród nich spotkać okazy z wygiętymi nieco brzegami (tabl. XXXVII 2, 27, 28), lub z wyodrębnionym dnem (tabl. XXXVII 4), podobnie jak wśród garnków typu A.

W podgrupie kępińskiej jest kilka garnków typu B, które są zwykłą pożyczką z podgrupy krakowskiej. Zatraciły też prawie istotną swą cechę, jak to widać wyraźnie u trzech okazów, a mianowicie z Lipia, Dąbrowy i Jankowów, u których dno jest bardzo mało wklęsłe, gdy tymczasem u garnków podgrupy krakowskiej jest to wklęsnięcie bardzo wydatne¹⁰. Lepsze okazy znalazły się wśród materiału ceramicznego z grobów szkieletowych i ciałopalnych w Lasowicach w pow. łośkim, z obszaru podgrupy kępińskiej na niemieckim Śląsku. Oddziało na to niewątpliwie bliższe położenie do ośrodka garnków tego typu. Ponieważ nie odnajdujemy garnków typu B na sąsiednich obszarach poza zasięgiem grupy górnośląsko-małopolskiej, możemy je uznać za typ z nią ściśle związany, i to z jej podgrupą krakowską. Chro-

¹ Petersen, *Frühgerman. Kultur*, tabl. 26 r, p, 27 b, f, 29 f, h. — *Altshlesien II*, tabl. XIII 1, 7, 12. ² Kostrzewski, *Gołęczin*, str. 58. ³ Petersen, *Frühgerman. Kultur*, str. 34. Jako przykład cytuje Petersen groby kloszowe z Sianna w pow. sochaczewskim, którą to miejscowość umieszcza błędnie w Małopolsce.

⁴ Sawicka, *WAr VII* str. 100 ryc. 3—5. — *Podkowińska*, *WAr IX* str. 251 ryc. 1, 2, 5—7. ⁵ Jamka, *PA IV* str. 228 ryc. 5 nr I, II. ⁶ *Altshlesien II* str. 253 ryc. 2, tabl. XVIII 7—9. ⁷ Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 196 ryc. 701. ⁸ *Manus V* str. 46 ryc. 1. ⁹ Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 218 ryc. 785. ¹⁰ *WAr XI*, tabl. IX gr. XXXIII 1, gr. XL 1, tabl. XII gr. XLVI 3, gr. L 3.

nologicznie dominuje on w pierwszej fazie okresu halsztackiego, reprezentowany głównie na cmentarzysku w Piasku.

Typ C (zestawienie nr 13, tabl. XXXVII 29—43, XXXVIII 1—24). Jako typ C określamy garnki, u których występuje plastyczny ornament guzków lub listewek poniżej brzegu. W samym sposobie zdobienia spotyka się dużą ilość odmian. Najliczniej występują garnki zdobione karbowanymi listewkami poniżej brzegu (tabl. XXXVII 29, 30, 33, 34, 36, 37, XXXVIII 1—3, 10, 13, 20, 22, 24), potem zdobione zwykłymi, nie karbowanymi listewkami (tabl. XXXVII 38—42, XXXVIII 7—9). Obok listewek stosowano także guzki jako ornament, i to bądź pojedyncze guzki (tabl. XXXVIII 6, 14, 17, 23), bądź układane parami (tabl. XXXVII 32, 35, XXXVIII 4, 21), a nawet w grupach po trzy (tabl. XXXVIII 15). Guzki i listewki umieszczano z reguły poniżej brzegu, wyjątkowo zaś widzimy u garnka z Facimiecha (tabl. XXXVIII 11) listewki na największej wydętości, a u garnka z Kwaczały (tabl. XXXVIII 19) pojedyncze guzki nisko umieszczone poniżej połowy wysokości garnka. Odmienne zdobione są dwa garnki z Kwaczały (tabl. XXXVIII 16, 18), dwa z Iwanowic (tabl. XXXVII 31, XXXVIII 12) i jeden ze Skotnik (tabl. XXXVIII 5), bo u garnków kwaczalskich i skotnickiego mamy występy na brzegu, analogiczne do tych, jakimi zdobiono misy i czerpaki, zaś u garnków iwanowickich występy te znachodzą się parami przy zewnętrznej krawędzi brzegu. U niektórych naczyń typu C spotyka się wklęsłe dna¹, charakterystyczne dla typu B, natomiast u reszty naczyń widzimy płaskie dna.

Garnki typu C, analogiczne do naszych naczyń, odnaleźć można w IV okresie na Śląsku², gdzie przetrwały aż do okresu halsztackiego³. Może być, że stąd przeszły do Czech i Moraw, gdzie występują dość licznie w kulturze platenickiej okresu halsztackiego⁴. W V okresie i halsztackim znane są w Saksonii⁵, a wcześniej w Wielkopolsce⁶. Chronologicznie odległą bardzo analogię dla naszych garnków typu C stanowią garnki kultury unietyckiej⁷, których forma odziedziczona została, jak już wiemy, przez kulturę łużycką. Natomiast gorzej przedstawia się sprawa samego plastycznego ornamentu guzków i listewek, stanowiącego zasadniczą cechę garnków typu C. Wprawdzie na Śląsku znane są w kulturze przedłużyckiej II okresu garnki typu C⁸, lecz brak ogniwa między nimi a garnkami łużyckimi IV okresu. Gdyby się udało stwierdzić ciągłość stosowania plastycznego ornamentu na ceramice śląskiej kultury łużyckiej, to rodowód tego ornamentu, charakterystycznego dla grupy górnośląsko-malopolskiej, sięgałby aż do neolitu, gdyż Richthofen uznaje plastyczny ornament kultury przedłużyckiej za spadek po kulturze unietyckiej, która znowu przejęła listewki z neolitycznej kultury marszwickiej⁹.

¹ Facimiech nr 10; Iwanowice gr. 1, 7, gr. szk. 6; Kwaczała nr 141, 142, 184; Kwaczała-Jan-kowice nr 17; Jankowice nr 2. ² Altshlesien I, tabl. XXXVIII 23, XXXIX 9. — Arndt, *Czarnowan*, tabl. X 35.

³ Maruschke, *Kreis Neustadt*, tabl. V 5. — Mitteil. Liegnitz IV str. 266 tabl., ryc. 3 k. — Mannus Ergbd III, tabl. II 11, 15. — Schles. Vorz. N. F. VIII str. 14 ryc. 21. Garnki z okr. V zob. Schles. Vorz. VII str. 523 ryc. 1, 3, 8. ⁴ Cas. VSMO XLIV str. 5 ryc. 17, 19. — Památky XV, tabl. I 2, 7, 14, 16. — Pič, *Urnengräber*, tabl. XXXV 6, 7, XXXVII 15, XXXIX 8, XL 3.

⁵ Jsehr. sächs.-thür. L. Bd 9 tabl. III 22, Bd 6 tabl. XIV 5. ⁶ Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 69 ryc. 208. ⁷ Praeh. Z. XX str. 89, tabl. VII 1—4, 6—15.

⁸ Richthofen, *Die ält. Bronzezeit*, tabl. 3 f. ⁹ Tamże 36—7.

Chociaż garnki typu C nie stanowią wyłącznej własności grupy górnośląsko-malopolskiej, uderza jednak ich skupienie na obszarze podgrupy krakowskiej, gdyż w podgrupie kępińskiej znamy dotąd tylko dwa garnki typu C¹. Stoi to w ścisłym związku z ornamentem plastycznym, stanowiącym zasadniczą cechę garnków typu C, bo w podgrupie krakowskiej odgrywa on w zakresie zdobnictwa naczyń dominującą rolę.

b) Grupa garnków z uszkami

Typ D (zestawienie nr 14, tabl. XXXVIII 25—37, XXXIX, XL, XLI 1—4, LXII 4—7, LXIII 7). Najliczniejszy zespół wśród garnków stanowią garnki typu D. Są to pospolite garnki, jakie poznaliśmy jako typ A, z tą różnicą, że zaopatrzone są poniżej brzegu w dwa uszka. Podobnie jak garnki poprzednich typów mają również garnki typu D z reguły chropowatą powierzchnię, jest jednakże wśród nich pewna ilość wyróżniająca się gładką powierzchnią (tabl. XXXIX 13—27, 30, 33, 35, XL 5, 6, 8, 9, 13, 14, 17, 18, 26, 27, XLI 25). Wśród tych gładkich odznaczają się niektóre garnki z Lipia² dość intensywną czerwoną barwą, która u niektórych okazów ogranicza się do plam na naczyniu. Z tych gładkich garnków zasługuje na specjalną uwagę garnek ze Słupi (tabl. XL 26) swoją ornamentyką, a głównie grafitowaniem, gdyż jest to dotąd jedyny wypadek zastosowania grafitowania u garnków. Na garnku z Prokocimia z gr. 140 (tabl. XL 33) zastosowano ornament paznokciowy, może mniej w celach dekoracyjnych, jak raczej celem zwiększenia chropowatości naczynia. Dość wydłużoną formę posiadają garnki ze Skotnik (tabl. XLI 1—3), czym zbliżają się do garnków grupy tarnobrzeskiej³ (tabl. CIX 15—17).

Wśród garnków typu D znalazły się dwa okazy zdobione pomiędzy uszkami plastycznym ornamentem, złożonym z pojedynczych guzków i układanych parami (tabl. XXXIX 6, XL 25). U tych zdobionych garnków uderza to, że brak ich zupełnie w podgrupie krakowskiej, gdzie właśnie można się ich było spodziewać ze względu na pokrewieństwo ornamentacyjne z garnkami typu C. Jednak garnki typu D nie występują w ogóle licznie w podgrupie krakowskiej, lecz koncentrują się na obszarze podgrupy kępińskiej.

Garnki typu D nie są bynajmniej formą odosobnioną w grupie górnośląsko-malopolskiej. Na Śląsku znane są od IV okresu⁴ aż do halsztackiego⁵, podobnie na Morawach⁶, w Czechach⁷ (skąd docierają nawet do Dolnej Austrii⁸) i w Wielkopolsce⁹. W Saksonii zdają się być ograniczone do IV i V okresu¹⁰. Znane są także w Brandenburgii¹¹.

¹ Zob. zestawienie nr 13.

² Lipie nr 34—41.

³ Antoniewicz, *Archeologia Polski*,

tabl. XXVI 11, 14, 15, 18.

⁴ Altschlesien II str. 299 ryc. 7 nr 5. — Arndt, *Czarnowanz*, tabl. II 3. — Mannus XXII str. 266 ryc. 16, 24.

⁵ Mannus Ergbd III, tabl. II 13. — Mitteil. Liegnitz IV str. 266, tablica ryc. 30. — Analogie z V okresu zob. Schles. Vorz. VII str. 373 ryc. 19,

27, str. 375 ryc. 43, str. 378 ryc. 52, str. 384, ryc. 81, str. 388 ryc. 109. ⁶ Čas. MM XIV str. 29 ryc. 28, 40, 41, 44, str. 39 ryc. 4, 7. — Čas. VSMO XLIII str. 67 ryc. 13, 17. — MAG XXV str. 199 ryc. 286. — ZfG Mähr. Jg 37, str. 26 ryc. 1.

⁷ Památky XIV str. 648 ryc. 55, 56. — Tamże XV, tabl. I 12. — Pič, *Urnengräber*, tabl. VII 3, VIII 30, XIII 3, XXII 55, 56, XXVIII 10. — Schráníl, *Vorg. Böhm.*, tabl. XXVII 9, XXXI 14, XXXV 1.

⁸ MAG LXI, tabl. I, dołem z prawej strony. ⁹ *Album* II, tabl. XXVII 8, 10, XXIX 22, XXXIX 34. — Kostrzewski, *Wielkopolska*², ryc. 198—200, 207, 224. — Pfützenreiter, *Kreis Fraustadt*, tabl. 10, ryc. 5 nr 10, 12.

¹⁰ Engel, *Vorzeit a. d. Mittelbe*, str. 273 ryc. 1650. — Praeh. Z. II str. 359 ryc. 5 d. ¹¹ ZfEthn. XLIII str. 494: górny rząd ryc. 78, str. 496: górny rząd ryc. 37.

Garnki zdobione plastycznym ornamentem z guzków lub listewek występują na Śląsku szczególnie licznie w V okresie¹, a już w okresie halsztackim są rzadkie². Podobnie w Czechach³ i na Morawach⁴ skupiają się na przestrzeni V okresu, chociaż znane są jeszcze w następnym okresie⁵. Stanowią tu one raczej typ ściśle związany z kulturą śląską. Na V okres mamy datowane okazy w Saksonii⁶. Garnki podgrupy kępińskiej stoją w ścisłym związku z okazami śląskimi i wielkopolskimi, atoli ich pojawienie się w podgrupie kępińskiej jest prawdopodobnie wynikiem wpływów śląskich.

Z zestawienia analogij wynika, iż garnki typu D są dość rozpowszechnione na obszarze kultury łużyckiej, natomiast u garnków tych w grupie górnośląsko-malopolskiej zasługuje na uwagę fakt ich liczego występowania w podgrupie kępińskiej, przy czym i w tej liczbie znajdują się garnki zdobione guzkami i listewkami, jakich brak zupełnie w podgrupie krakowskiej.

Typ E (zestawienie nr 15, tabl. XLI 5—28). Jako typ E określimy gładkie garnki z wyodrębnioną szyjką, z dwoma uszkami u jej nasady. Niektóre z nich odbiegły od tego kanonu, gdyż mają tylko szyjkę gładką, zaś brzusiec chropowaty. Odmianę tę reprezentują niektóre garnki z Lipia i Boronowa (tabl. XLI 7, 11—15). Podobne garnki znamy z Brandenburgii z grupy aurickiej V okresu⁷. Charakterystyczne są u garnka z Boronowa⁸ pionowo przekłute uszka, jakie występują u czarek typu C.

Niektóre garnki zdobione są płytkimi dołkami poniżej nasady szyjki (tabl. XV 29, XLI 27, 28, LXXI 1, 2). Takich dołków jest zwykle po trzy z każdej strony między uszkami, zaś u jednego garnka z Kwaczały (tabl. XLI 28) są one mniejsze i ułożone w grupy po cztery, po dwie grupy z każdej strony między uszkami.

Garnki typu E są formą znaną już kulturze przedłużyckiej II okresu na Śląsku⁹ i powstały niewątpliwie z unietyckich garnków, którym dodano po prostu dwa uszka¹⁰. Brak jednak ogniwa łączącego między garnkami II okresu a garnkami IV okresu, jakie znamy ze Śląska¹¹, Moraw¹², Saksonii¹³, Brandenburgii¹⁴ i Wielkopolski¹⁵. Występują nadal w następnym okresie na Śląsku¹⁶, w Czechach¹⁷, w Brandenburgii¹⁸, a w Wielkopolsce przetrwały aż do okresu halsztackiego¹⁹.

Zdobione dołkami garnki występują na Śląsku — zdaje się — wyłącznie w V okre-

¹ Altshlesien III str. 96 ryc. 12. — Mertins, *Wegweiser*, ryc. 138. — Mitteil. Liegnitz VI str. 94 ryc. b. — Schles. Vorz. VII str. 370 ryc. 6, str. 384 ryc. 79, 92, str. 388 ryc. 107. — Tamże N. F. VIII, tabl. III 14. ² Mannus, *Ergbd* III, tabl. II 10, 12. ³ Pič, *Urnengräber*, tabl. XIII 1, 2, 6, XVIII 13, XX 2, 5, 17, XXIII 90. ⁴ Čas. VSMO XXXIX str. 85 ryc. 5. ⁵ Památky XV, tabl. I 1, 13, 17. — Pič, *Urnengräber*, tabl. XXVIII 6, 8.

⁶ Jschr. sächs.-thür. L. Bd 9 tabl. III 8. ⁷ Mannus IX, tabl. IX 2. ⁸ WAr XI, tabl. V, gr. II nr 3. ⁹ Richthofen, *Die ält. Bronzezeit*, tabl. 3 p. ¹⁰ Praeh. Z. XX str. 91, tabl. VIII 24, 25. ¹¹ Mannus *Ergbd* III, tabl. II 2. ¹² Čas. VSMO XLIV str. 67 ryc. 14. ¹³ Praeh. Z. II str. 360 ryc. 6 c, str. 365 ryc. 11 b, c. ¹⁴ ZfEthn. XLIII str. 495, dolny rząd, gr. 62, 91, 62. ¹⁵ *Album* II, tabl. XXXVIII 11, 12. ¹⁶ Altshlesien III str. 96 ryc. 14. — Kostrzewski, *Nieopisane zabytki*, tabl. IV 13. — Schles. Vorz. VII str. 370 ryc. 10, 15, str. 384 ryc. 86, str. 391 ryc. 123. ¹⁷ Pič, *Urnengräber*, tabl. XXIII 89. — Schráníl, *Vorg. Böhm.*, tabl. XXIX 8. ¹⁸ Mannus IX, tabl. IX 2. ¹⁹ *Album* II, tabl. XXXV 10.

sie¹, gdy natomiast w Wielkopolsce przeżywają się dopiero w następnym okresie². Podobnie zdobione garnki można odnaleźć także w Czechach w kulturze śląskiej V okresu³. Pojawienie się garnków zdobionych dolkami poza Śląskiem tłumaczyć należy wpływami śląskimi na sąsiednie obszary wobec faktu, że na Śląsku był ten rodzaj ornamentyki naczyń w V okresie bardzo powszechny, jak to wyraźnie stwierdził Jahn⁴.

Chociaż garnki typu E nie stanowią wyłącznej własności grupy górnośląsko-malopolskiej, bo widzimy ich powszechność na obszarze kultury lużyckiej, wart jednak u nich podkreślenia ten fakt, iż skupiają się w podgrupie kępińskiej, zaś w krakowskiej należą prawie do rzadkości.

* * *

Poza wyżej podanymi typami pozostają dwa garnki, jeden z Baranowa (tabl. XLI 30), drugi z Piasku, odznaczające się tym, że mają gładką szyjkę, osadzoną na chropowatym brzuścu i są bez uszek. Ten brak uszek właśnie nie pozwala na zaliczenie ich do typu E, a ponieważ ten rodzaj garnków jest reprezentowany zaledwie przez dwa okazy, i to z bardzo odległych od siebie miejsc, nie można stwarzać z nich odrębnego typu, lecz trzeba traktować je jako przypadkowe okazy, powstałe być może pod wpływem garnków typu E. Podobny do nich formą, lecz cały gładki jest garnek ze Skotnik, zdobiony pod nasadą szyjki guzkami, a poza tym ornamentem kreskowym (tabl. LXXI 3).

Formę garnków posiadają kubki typu G, gdyż są to po prostu garnki, którym dodano taśmowate, nad brzeg wystające ucha. Omawiam tę formę ceramiczną w grupie kubków przy typie G.

4. Misy

W zespołach grobowych odgrywają misy ważną rolę i rzadko brak ich w inwentarzu grobów. W 2 grobach w Lipiu⁵ i Prokocimiu⁶ i w 1 grobie w Skotnikach⁷ zastępowały one popielnicę. Najczęściej jednak służą do przykrycia popielnicy, co dało się stwierdzić w połowie liczby grobów w Prokocimiu i w kilku grobach w Iwanowicach i Skotnikach. Na cmentarzysku w Prokocimiu występuje nawet specjalny typ grobu misowego, w którym kości leżą luźno, przykryte misą. Tak wielką rolę w grobach odgrywają misy wyłącznie w podgrupie krakowskiej, natomiast w kępińskiej schodzą do rzędu przystawek i jedynie w Lipiu w 2 grobach, jak widzieliśmy, zastępowały popielnicę.

Typologicznie podzielić dają się misy na dwie grupy: 1. misy bez uszek, 2. misy z uszkami, a w obrębie tych dwóch grup na kilka typów, które niżej zostaną omówione.

¹ Mannus Ergbd III, tabl. II 3—5. — Mertins, *Wegweiser*, ryc. 141. — Kostrzewski, *Nieopisane zabytki*, tabl. II 14, IV 10. — Schles. Vorz. VII str. 378 ryc. 58, str. 381 ryc. 73.

² Zapiski Muz. I str. 28 ryc. 36, środkowy rząd, drugi z lewej (Dubinek). ³ Pič, *Urnen-gräber*, tabl. XV 8. ⁴ Mannus Ergbd III str. 34. ⁵ Lipie gr. 18, 37. ⁶ Prokocim gr. 114 a, 114 b. ⁷ Skotniki gr. bez nru, w materiałach z Komendy, jak podaje Antoniewicz na str. 65 (Prace).

a) Grupa mis bezuszných

Typ A (zestawienie nr 16, tabl. XLI 31—8, XLII 1—9). Jako typ A określimy najprostsze misy, zbliżone formą do odwróconego stożka, lub takie, u których ściany są nieco łukowato wygięte.

Niektóre misy typu A zdobione są na brzegu wystęпами. Ilość ich na brzegu jest różna. Częste są 3 występy (tabl. XLI 31, XLII 5, 6), a nawet 4 (tabl. XLII 1, 2, 4, 9), ale już 5 jest rzadkością¹. Występy układane są także parami i par takich spotkać można po dwie (tabl. XVIII 27) i po trzy (tabl. XVII 13, XLI 32). Jedna misa z Sulmierzyc (tabl. XLI 33) zdobiona jest poza wystęпами na brzegu jeszcze ornamentem paznokciowym na powierzchni brzuśca; poniżej występów przewiercone zostały poprzez ścianki misy po dwie nikle dziureczki, które mogłyby służyć dla przeciągnięcia sznura celem zawieszenia misy, gdyby dziurki były większe, jednakże ich nikłość nie pozwala na takie ich przeznaczenie. Cel ich jest raczej wyłącznie ornamentacyjny. Trzema guzkami od zewnątrz wytłaczanymi zdobiona jest wewnątrz inna misa z Sulmierzyc (tabl. XV 23).

Misy z Prokocimia wyodrębniają się z zespołu mis typu A odmienną krawędzią, która jest u mis prokocimskich dość szeroka, nieco ukośnie do środka pochylona, zaś występy ornamentacyjne wyciągnięte są z jej zewnętrznego kraju. Jest to szczegół charakterystyczny, jaki spotykamy także u mis prokocimskich innych typów (również mis z Mogiły). U misy ze Skotnik (tabl. XVIII 27) zaznacza się brzeg od wewnątrz wyraźną pionową ścianką, co daje się zauważyć także u dwóch mis z Prokocimia (tabl. XVII 13, XLII 7). Analogicznej krawędzi jak u mis prokocimskich można by się dopatrzeć u misy z Kahrau (pow. Guhrau) na Śląsku², jednakże u innych śląskich mis takiej krawędzi nie znajdujemy, a zatem można przyjąć, że tak ukształtowana krawędź u mis prokocimskich jest ich wyłączną, charakterystyczną cechą.

Jeśli chodzi o analogie do mis typu A, to są one bardzo rozległe ze względu na powszechność tego typu mis na obszarze kultury łużyckiej i poza jej obszarem. Pochodzenie swoim sięgają one aż do neolitu³. Stożkowate misy (i to nawet zdobione poziomymi listewkami poniżej brzegu) spotkać można na Śląsku w kulturze przedunietyckiej⁴. Nie obce są zatem stożkowate misy w kulturze unietyckiej (np. na Śląsku⁵ lub Morawach⁶), wśród których dają się już odnaleźć zdobione wystęпами na brzegu⁷. Przez kulturę przedłużycką⁸ przechodzą misy typu A do kultury łużyckiej. Znane są na Śląsku poprzez wszystkie fazy rozwojowe kultury łużyckiej⁹,

¹ Mogiła gr. 2.

² Altschlesien III str. 96 ryc. 11. Szeroką, ukośnie do środka pochyloną krawędź zaobserwować można u neolitycznej misy kultury marszwickiej z Jordansmühl ze Śląska (Altschlesien I str. 205 ryc. 6).

³ Na Śląsku znane są kulturze marszwickiej, i to zdobione listewkami poniżej brzegu; stąd wywodzą się podobne misy kultury przedunietyckiej (ERL VIII str. 48 Marschwitz Typus, tabl. 6 h; Schles. Vorz. N. F. III str. 32 ryc. 13).

⁴ Misy z Wrocławia (Altschlesien I, tabl. VI 2, 17; por. Richthofen, *Die ält. Bronzezeit*, tabl. I d).

⁵ Altschlesien V str. 119 ryc. 2. ⁶ Červinka, *Morava*, str. 167 ryc. 6 tabl. XXIII 4, XXIV 7.

⁷ Tak zdobione misy znamy z Moraw (Červinka o. c. tabl. XXII 2, 15).

⁸ Richthofen, *Die ält. Bronzezeit*, tabl. 3 c, l. ⁹ Altschlesien I, tabl. XXXVIII 4. — Altschlesien III str. 96 ryc. 11. — Kostrzewski, *Nieopisane zabytki*, tabl. II 2. — Raschke, *Schwedenschanze*, tabl. VII, środkowy rząd. — Schles. Vorz. VII str. 207 ryc. 2, str. 370 ryc. 8, str. 373 ryc. 21. — Tamże N. F. II str. 25 ryc. 6.

od której zostają tam potem przejęte przez kulturę grobów skrzynkowych¹. Dla mis śląskich IV okresu charakterystyczny jest karbowany brzeg, zaś w V okresie zjawiają się na ich brzegu występy. Współczesne śląskim są misy w Czechach², na Morawach³, w Saksonii⁴. Występują w grupie górzyckiej⁵ (Göritzer Typus) i billendorfskiej⁶. Typ długotrwały stanowią w Wielkopolsce⁷; z grupy środkowopolskiej przechodzą do grupy kieleckiej⁸. Kultura wysocka, wytworzona na Podolu, drogą ekspansji grupy brandenbursko-wielkopolskiej na terytorium kimeryjskie, zna wśród mis także typ A⁹; cechą charakterystyczną wzmiankowanych tu mis kultury wysockiej, które co do formy stanowią typ A, jest to, iż zaopatrzone są na dnie w otwory. Z kultury łużyckiej przejęła je kultura grobów skrzynkowych¹⁰, w której spełniały przeważnie rolę pokryw dla popielnic¹¹. Na karb wpływów kultury łużyckiej położyć należy występowanie mis typu A w kulturze grobów kloszowych¹². Znanie są także poza obszarem kultury łużyckiej na zachód poza Łabą w okresie halsztackim¹³, a współcześnie także w okręgu halsztackim¹⁴. Może być, że i tu należy się liczyć z wpływami kultury łużyckiej.

Z tego przeglądu analogij wynika, że misy typu A, jakie znamy w grupie górnośląsko-malopolskiej, nie stanowią bynajmniej jej wyłącznej własności. Zdobienie ich na brzegu wystęпами jest wspólną cechą grupy górnośląsko-malopolskiej i Śląska Środkowego i Dolnego¹⁵, gdzie, jak już wiemy, pojawia się ten sposób zdobienia mis w V okresie. Misy typu A występują zarówno w podgrupie krakowskiej jak i kępińskiej, jedynie w podgrupie krakowskiej wyodrębniają się misy z Prokocimia swoją charakterystyczną krawędzią.

Typ B (zestawienie nr 17, tabl. XLII 10—22). U pewnej ilości stożkowatych mis jest brzeg do środka zagięty. Zagięcie to jest mniej lub więcej silne. Misy takie określimy jako typ B.

Jedna misa z Sulmierzyce (tabl. XV 27) zdobiona jest wewnątrz trzema guzami, od zewnątrz wytłaczanymi, analogicznie jak inna misa z tego samego grobu, zaliczona do typu A (tabl. XV 23). Misę z Popówki (tabl. XLII 19) zdobi rząd dołeczków w miejscu zagięcia brzegu (podobny ornament na załomie brzuśca i brzegu posiada misa z gr. 145 z Prokocimia, należąca do typu G (tabl. XLVI 17)). Wśród mis typu B zwraca uwagę jeden okaz z Sulmierzyce (tabl. LXXI 7) bogactwem ornamentyki: 4 występy na brzegu, ornament paznokeiowy, grupy ukośnych kresek, ornament

¹ Altschlesien II, tabl. XIV 8. ² Památky XXXI str. 30 ryc. 9. — Tamże XXXIV, tabl. XLVIII 7, 8. — Pič, *Urnengräber*, tabl. VI 10, XXIX 7, 8. ³ Čas. MM XI str. 45 ryc. 5. — Čas. MM XIV str. 31 ryc. 15, str. 39 ryc. 19.

⁴ Jsch. sächs.-thür. L. Bd 9 tabl. III 4, 21, Bd XX str. 37 ryc. 15, str. 53 ryc. 16, str. 59 ryc. 9, 11. ⁵ ZfEthn. XXXV str. 187 ryc. 54, 55. — Praeh. Z. III str. 343 ryc. 11 e. ⁶ *Landeskunde d. Prov. Brandenburg* III, tabl. VIII 15.

⁷ Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 71 ryc. 225. — Mannus IV, tabl. XI 53. — Rajewski, *Wronki*, tabl. XVIII gr. III 1, 2, 10, tabl. XIX gr. VI 2, tabl. XX gr. VII 5, gr. X 3. ⁸ Światowit XIII str. 83 ryc. 29—31. ⁹ Sulimirski, *Kultura wysocka*, tabl. XII 9, 12, XVI 17, 18.

¹⁰ Kostrzewski, *Golecin*, str. 17 ryc. 15, str. 29 ryc. 31, str. 47 ryc. 58. — Petersen, *Frühgerman. Kultur*, tabl. 131, 31 c. ¹¹ Petersen o. c. tabl. 6 c—h. ¹² *Księga pamiątkowa*, tabl. XXX e, XXXI e, XXXII f, XXXIII a. — WAr VII str. 101 ryc. 9, 10. — WAr IX str. 253 ryc. 1, 3, 6.

¹³ Mannus VIII str. 147 ryc. 40, str. 168 ryc. 124. — Schwantes, *Urnengräber*, tabl. I 5, 13. ¹⁴ MAG LX str. 145 ryc. 3854. ¹⁵ Altschlesien III str. 96 ryc. 11. — Raschke, *Schweden-schanze*, tabl. VII, środkowy rząd.

punktowy, zdobienie krawędzi poprzecznymi kreskami. Do pewnego stopnia zbliżona jest do niej ornamentyka misa z Kahrau (pow. Guhrau) na Śląsku¹.

Podobnie jak misy typu A, również misy typu B są dość pospolite w kulturze łużyckiej. Na Śląsku znane są z końcem IV okresu i przetrwały tu aż w głąb okresu halsztackiego², w którym występują szczególnie licznie. Również w Czechach i na Morawach znane są dopiero w V okresie, a głównie w okresie halsztackim³. W Saksonii przetrwały od V okresu aż do wczesnego okresu lateńskiego⁴. W grupie brandenbursko-wielkopolskiej IV okresu występują misy typu B z brzegiem zdobionym szerokimi żłobkami⁵. Na terenie Wielkopolski, podobnie jak na Śląsku, skupiają się głównie w okresie halsztackim⁶, stąd też występują jeszcze w okresie lateńskim w relikcie kultury łużyckiej w ziemi kaliskiej⁷. Znane są również w grupie aurickiej⁸, górzyskiej⁹ i billendorfskiej¹⁰. Analogiczne misy występują w kulturze wysockiej, i to w dwóch odmianach: u jednych mis jest zagięcie brzegu do środka zaznaczone dość wyraźnym załomem¹¹, u drugich profil zagiętego brzegu jest łagodny i wyrównany, jak u mis grupy górnos Śląsko-malopolskiej¹². Czy jednakże ten typ misy zapożyczyła kultura wysocka z kultury łużyckiej, jest sprawą trudną do rozstrzygnięcia, jak zaznacza Sulimirski¹³, gdyż analogiczne misy znane są w znaleziskach scytyjskich, tak wołyńsko-podolskich, jak siedmiogrodzkich. Parvan uważa te misy za typ lokalny, rumuńsko-siedmiogrodzki¹⁴. Nie ulega natomiast wątpliwości, iż misy typu B z kultury łużyckiej przejęła kultura grobów skrzynkowych¹⁵, co zresztą wyraźnie stwierdził Kostrzewski na cmentarzysku w Gołęczynie¹⁶ (pow. poznański wsch.). Stąd też przedłużony został żywot tych mis w Wielkopolsce i na Śląsku aż do okresu wczesnolateńskiego, podobnie jak w Saksonii. Występują one także poza terytorium kultury łużyckiej poza Łabą w zachodnich Niemczech¹⁷ w okresie halsztackim (Hallstatt C, D), a w Brunzshwiku odnajdujemy je jeszcze w okresie późnolateńskim¹⁸; występują w okręgu halsztackim¹⁹, a nawet w samym Hallstacie²⁰. Prawdopodobnie należy się tu wszędzie liczyć z zapożyczeniem tej formy z kultury łużyckiej.

¹ Altschlesien III str. 96 ryc. 9. ² Kostrzewski, *Nieopisane zabytki*, tabl. II 8. — Mannus Ergbd. III, tabl. I 10, 13—15. — Schles. Vorz. VII str. 207 ryc. 7, 10, str. 381 ryc. 63, str. 391 ryc. 133. — Tamże N. F. VIII, tabl. IV 6. ³ Památky XXIII, tabl. XXVI 8. — Pič, *Urnen-gräber*, tabl. XXIX 11, XLIV 8 (Czechy). — Čas. MM XIV str. 39 ryc. 21. — Čas. VSMO XLIV str. 5 ryc. 21. — Červinka, *Morava*, tabl. XXXVII 6. — ZfGMähr. Jg 37 str. 26 ryc. 14, 23 (Morawy).

⁴ Jschr. sächs.-thür. L. Bd 9 tabl. III 25. — Jbuch Mus. Leipzig Bd 2 tabl. XI 65. — Mannus Bd IV, tabl. XXXVII 31, Bd. XVII str. 312 ryc. IV, str. 323 ryc. XI g. ⁵ Mannus IV, tabl. IX 21. — ZfEthn. XLIII str. 493 ryc. 36. ⁶ Album II, tabl. XXXV 31. — Rajewski, *Wronki*, tabl. XVIII gr. I, 2, tabl. XX, gr. VIII 2. ⁷ Światowit XI, tabl. IV nr 22288 (Piwnice).

⁸ ZfEthn. XXXV str. 180 ryc. 38. ⁹ Praeh. Z. III str. 343 ryc. 11 d. ¹⁰ *Landeskunde d. Prov. Brandenburg* III, tabl. VIII 22. ¹¹ Sulimirski, *Kultura wysocka*, tabl. IX 26, XII 5, 16, XVI 16, 23, 24, 26. Jedyny okaz tego rodzaju z obszaru grupy górnos Śląsko-malopolskiej reprezentuje miseczka z Kępna (tabl. XLII 14), u której zagięcie brzegu do środka jest również zaznaczone wyraźnym załomem.

¹² Sulimirski o. c. tabl. XII 4, 13, 15, 16. ¹³ *Kultura wysocka* 152, 154. ¹⁴ Parvan, *Getica*, 769 (cytowane za Sulimirskim, str. 152, przyp. 1).

¹⁵ Altschlesien II, tabl. XIII 6. — Petersen, *Frühgerman. Kultur*, tabl. 31 m. — Kostrzewski, *Gołęczin*, str. 26 ryc. 26, str. 31 ryc. 35, str. 40 ryc. 48. ¹⁶ Kostrzewski, *Gołęczin*, 59.

¹⁷ Germania IV str. 24 ryc. 5. — Mainzer Zeitschrift VII 1912, str. 48 ryc. 1 nr 3. — Mannus VIII str. 168 ryc. 123. ¹⁸ Mannus VIII str. 197 ryc. 193, 195. ¹⁹ Afa XI, tabl. X 26, 27. — MAG LX str. 145 ryc. 3848. ²⁰ Sacken, *Hallstatt*, tabl. XXVI 1.

Nie stanowią więc misy typu B formy ceramicznej, związanej wyłącznie z grupą górnośląsko-malopolską. Brak jednak misom tej grupy występow na brzegu, gdy natomiast u mis śląskich tego typu ten rodzaj ornamentyki można spotkać. Spod tej reguły wyłamuje się jedna tylko misa z Sulmierzyc (tabl. LXXI 7), wyróżniająca się w ogóle w zespole mis typu B bogactwem swej ornamentyki. Zdobienie mis wewnątrz guzkami od zewnątrz wytłaczanymi (co widzimy u jednej misy z Sulmierzyc (tabl. XV 27)) przejęte zostało zapewne z czerpaków w ten sposób zdobionych (tabl. XVI 4, LI 45, 46). Ta ornamentyka jest jednakże pochodzenia śląskiego. Na Śląsku częściej się ją spotyka na czerpakach aniżeli na misach¹ i chronologicznie panuje ona tam w V okresie i następnym.

Typ C (zestawienie nr 18, tabl. XLII 23—9, LXXI 5). Misy typu C posiadają brzeg wyraźnie oddzielony od brzuśca i na zewnątrz wygięty, i tym różnią się od typu G, że są bez uszek. Ten typ mis jest reprezentowany zaledwie przez kilka okazów, jest więc właściwie tylko odchyleniem od typu G.

Aczkolwiek w grupie górnośląsko-malopolskiej jest ten typ mis słabo reprezentowany, okazuje się jednak, że posiada analogie. Misy typu C występują na Śląsku w IV i V okresie², a w okresie V i halsztackim w Czechach i na Morawach³, w kulturze śląskiej i platenickiej (misy kultury platenickiej odznaczają się bogatą ornamentyką wnętrza). W Saksonii występują w obrębie III—V okresu⁴. W Wielkopolsce nie obce są kulturze grobów skrzynkowych w okresie wczesnolateńskim⁵, wytworzone pod wpływem lużyckich mis typu G z uszkiem. Na karb wpływów grupy górnośląsko-malopolskiej (właściwie samej tylko podgrupy krakowskiej) położyć trzeba pojawienie się mis typu C w kulturze wysockiej⁶, które wpłynęły na wytworzenie się w młodszych okresach miseczek z wygiętym brzegiem⁷.

b) Grupa mis z uszkami

Typ D (zestawienie nr 19, tabl. XLII 30—37, XLIII 1—11). Misy tego typu są co do formy identyczne z misami typu A, różnią się tylko od nich posiadaniem taśmowatego uszka, wystającego nad krawędź. Forma u niektórych jest wyraźnie stożkowata (tabl. XLII 31, XLIII 8), u innych ściany są łukowato wygięte.

Większa część mis typu D zdobiona jest, podobnie jak niektóre misy typu A, wystęпами na brzegu. Występy spotkać można w różnej ilości na brzegu:

1. po dwa w okolicy uszka (tabl. XVI 15, XVII 6, 33, XLII 36, XLIII 7);
2. po dwa po przeciwległej stronie uszka (tabl. XLIII 10);
3. po trzy (tabl. XVI 14, XLII 32, XLIII 6);
4. po cztery (tabl. XLII 30, 37, XLIII 3, 9, 11);
5. po trzy pary (tabl. XVIII 2, XLIII 1);
6. po cztery pary (tabl. XLIII 5).

¹ Schles. Vorz. N. F. VIII, tabl. III 7, str. 15 ryc. 26. ² Raschke, *Schwedenschanze*, tabl. VII, górny rząd. — Schles. Vorz. VII str. 375 ryc. 38, 41, str. 520 ryc. 3, 5. ³ Čas. MM XI str. 50 ryc. 6. — Červinka, *Morava*, tabl. XXXV 3. — Pič, *Urnengräber*, tablice XVIII 9, XXXIV 3, 17, XL 13, XLIV 7, XLVII 17, 18. ⁴ Jsehr. sächs.-thür. L. Bd 8 tabl. XVI 5, XVII 14, Bd 9 tabl. III 18, Bd XX str. 37 ryc. 13. ⁵ Kostrzewski, *Golecin*, str. 20 ryc. 19, str. 24 ryc. 24, str. 32 ryc. 38. ⁶ Sulimirski, *Kultura wysocka*, tabl. XII 8, 14. ⁷ Sulimirski o. c. tabl. XVIII 4, 16, 19, 26.

U niektórych mis z Prokocimia (gr. 9, 13 a, 37, 50, 72) wskutek częściowego zniszczenia i późniejszej rekonstrukcji ilość występow nie dała się stwierdzić. Charakterystyczną cechą mis prokocimskich i mogińskich, zaliczonych do typu D, jest ich dość szeroka krawędź, nieco ukośnie do środka pochylona, z której zewnętrznego kraju wyciągnięte są występy (tabl. XVI 14, 15, XLII 30, XLIII 1). Tę cechę mis prokocimskich podkreślono już przy misach typu A. Podobnie na zewnątrz zdobioną krawędź wystęпами ma jedna z mis ze Skotnik (tabl. XLIII 9), której brzeg tworzy od wewnątrz wyraźną pionową ściankę. U jednej z prokocimskich mis (tabl. XLIII 7) jest podobnie od wewnątrz wyraźnie zaznaczony brzeg. Płaska krawędź misy z gr. 47 z Prokocimia jest w okolicy uszka i występow oraz na odcinku między nimi zdobiona grupami poprzecznych żłobków (tabl. LXXI 8).

Jeśli chodzi o analogie do mis typu D, to odnaleźć je możemy w V okresie na Śląsku¹, natomiast z obszaru Czech i Moraw są one wcześniejsze i ograniczają się chronologicznie do III i IV okresu², zaś z IV okresu datują się z Brandenburgii³. W okresie wczesnolateńskim występują misy typu D w kulturze grobów skrzynkowych na Śląsku⁴, a już wcześniej na Pomorzu⁵. Znane są także w kulturze grobów kloszowych w okresie wczesnolateńskim na obszarze Mazowsza i Małopolski⁶. Tak samo późno występują w Saksonii⁷, a wcześniej w Hanowerze w tzw. fazie Wessenstedt⁸. Niektóre z tych mis, wzmiankowanych jako analogie, wykazują pewne drobne odchylenie od mis typu D, których cechą charakterystyczną jest nad krawędź wystające ucho. Otóż odchylenie to polega na tym, iż ucho u tych mis nie wystaje ponad krawędź, lecz jest z nią równe. Tak osadzone ucha zauważyć się daje u mis czeskich i morawskich, dalej u mis kultury grobów skrzynkowych i kloszowych. Ta jednakże drobna różnica nie stanowi tyle, byśmy nie mogli w misach tych dopatrywać się podobieństwa do typu D.

O ile chodzi o grupę górnośląsko-małopolską, to misy typu D ograniczają się w niej wyłącznie do podgrupy krakowskiej, gdzie szczególnie licznie reprezentowane są na cmentarzysku w Prokocimiu. Chronologicznie spokrewnione są one z misami śląskimi. W stosunku jednak do nich uderza u mis podgrupy krakowskiej szczególne upodobanie zdobienia ich na brzegu wystęпами, co sporadycznie spotyka się także u mis śląskich, gdy tymczasem u mis podgrupy krakowskiej jest to prawie regułą. Tej ozdoby brak również misom czesko-morawskim, jako też misom kultury grobów skrzynkowych i kloszowych.

Typ E (zestawienie nr 20, tabl. XLIII 12—22). Jeśli chodzi o formę, to misy które określamy jako typ E, nie odbiegają od typu A, a od mis typu D różnią się tylko umieszczeniem uszka, które u mis typu E znajduje się poniżej brzegu. To stanowi właśnie istotę typu E. Są to więc misy stożkowate z uszkiem umieszczonym

¹ Schles. Vorz. VII str. 381 ryc. 60. — Schles. Vorz. N. F. VIII, tabl. III 7. ² Čas. MM XI str. 41 ryc. 14. — Červinka, *Morava*, tabl. XXIX 17. — Památky XXV str. 79 ryc. 5, str. 80 ryc. 5. — Pič, *Urnengräber*, tabl. V 26, VI 19. ³ Schumann-Mieck, *Oderberg-Bräütz*, tabl. 19 ryc. 136b. ⁴ Altshlesien II, tabl. XIII 11. — Petersen, *Frühgerman. Kultur*, tabl. 29e, 31f, i. ⁵ Petersen o.c. tabl. 27c. ⁶ Antoniewicz, *Archeologia Polski*, tabl. XXXIV 15. — WAr IX str. 253 ryc. 9. ⁷ Mannus IV tabl. XXXVII 43. ⁸ Schwantes, *Urnenfriedhöfe*, tabl. I 11.

poniżej brzegu. Uszka u tych mis są taśmowate, jedynie u mis z Piasku¹ mają one formę poziomych, przedziurawionych listewek.

Niektóre misy typu E zdobione są na brzegu występami, które spotkać można po jednym po przeciwległej stronie uszka (tabl. XLIII 13) lub dwa po tejże stronie (tabl. XLIII 15); jest ich także po trzy (tabl. XLIII 12) lub po cztery rozłożone po obwodzie brzegu (tabl. XLIII 22). Niekiedy są tylko ślady występów (tabl. XLIII 14). Misy z Prokocimia i Mogiły posiadają ową charakterystyczną krawędź, zaobserwowaną już przy misach prokocimskich i mogińskich typu A i D.

Dwie misy, jedna z Prokocimia (tabl. XLIII 18), druga ze Skotnik (tabl. XLIII 20), odbiegają nieco od typu E, bo zaopatrzone są poniżej brzegu nie w jedno, lecz w dwa taśmowate ucha, poumieszczane po przeciwległych sobie stronach. Brzeg prokocimskiej misy zdobiony jest na zewnątrz 6 parami występów, zaś u skotnickiej misy tylko nad jednym uchem wyciągnięte zostały na zewnątrz z brzegu dwa występy.

Od tych dwóch mis jeszcze ciekawszą odmianę przedstawia misa z gr. 59 z Prokocimia (tabl. XLIII 16), u której uszka zastąpione zostały przez dwie poziome listewki. Ukośnie do środka pochylona, szeroka jej krawędź zdobiona jest na zewnątrz 4 występami.

Misy typu E nie stanowią wyłącznej własności grupy górnośląsko-małopolskiej, bo analogiczne misy występują na Śląsku w IV, a głównie w V okresie², w którym też regułą staje się zdobienie ich brzegu występami (liczba ich dochodzi nieraz do ośmiu)³. Brak wśród naszych mis tak bogato wewnątrz zdobionej misy, jak owa z Grabiszyna (Gräbschen) pow. wrocławski⁴. Ta śląska misa tym jeszcze jest ciekawa, iż podobnie jak misa z Prokocimia i ze Skotnik (tabl. XLIII 18, 20) posiada dwa uszka, a pomiędzy nimi pośrodku zaopatrzona jest z każdej strony w poziome listewki, czym zbliża się znowu do misy z gr. 59 z Prokocimia (tabl. XLIII 16). Chronologicznie są wszystkie te misy blisko z sobą spokrewnione. Na obszarze Czech i Moraw występują misy typu E w III i IV okresie⁵, a znane są także w okresie halsztackim w kulturze bylańsko-platenickiej, lecz mają brzeg zdobiony ukośnymi żłóbkami⁶. W Brandenburgii występują w IV okresie⁷, a z Saksonii znamy okazy bardzo późne, bo datowane na okres wczesnolateński⁸.

Misy typu E grupy górnośląsko-małopolskiej występują wyłącznie w podgrupie krakowskiej, a nieznane są zupełnie w podgrupie kępińskiej. Nieznane zdają się być również w Wielkopolsce, gdzie do zanotowania są jedynie w wczesnobrązowej kulturze grobskiej⁹. Jak już wyżej zaznaczono, są misy typu E podgrupy krakowskiej spokrewnione z misami śląskimi.

Typ F (zestawienie nr 21, tabl. XLIV 1—4). Co do formy, to misy typu F identyczne są z misami typu B, a więc są stożkowate i mają brzeg do środka zagięty, ta zaś tylko zachodzi różnica, że misy typu F zaopatrzone są w uszka. Uszka

¹ Piasek gr. 31, 38, 40, nr Pr. 97 (WAr XI, tabl. IX, gr. XXXI 1, XXXVIII 4, XL 2). Charakterystyczne te uszka są szerzej potraktowane przy misach typu G. ² Altschlesien I, tabl. XXXVIII 1, 2, 5, 7, 9, 17. — Mannus Ergbd III, tabl. I 9. — Schles. Vorz. VII str. 370 ryc. 11.

³ Schles. Vorz. N. F. VIII, tabl. III 15. ⁴ Por. przyp. 3. ⁵ Čas. MM XIV str. 31 ryc. 4, 9. — Čas. VSMO XLIV str. 9 ryc. 7, 12. — Červinka, Morava, tabl. XXIX 15. — Schráníl, Vorg. Böh., tabl. XXXI 6. ⁶ Černý, Popeln. pole, str. 12 ryc. 9. ⁷ ZfEthn. XLIII str. 493 ryc. 34.

⁸ Mannus IV, tabl. XXXVII 13. ⁹ Roczniki Muzeum Wielkopolskiego 1924, tabl. II 6, 8.

umieszczone są poniżej brzegu, zwykle są taśmowate, tylko u mis z Piasku mają kształt przedziurawionych guzków¹. Misa z Załęcza Wielkiego (tabl. XLIV 2) zdobiona jest na brzegu trzema nieznacznymi wystęпами w okolicy uszka. Reszta mis jest nie zdobiona. Reprezentowany jest ten typ mis przez nikłą ilość okazów.

Analogiczne misy występują na Śląsku w V okresie², na Morawach w okresie V i halsztackim³, podobnie w Wielkopolsce⁴. Z Saksonii znamy okazy z okresu wczesnolateńskiego⁵, a nieco wcześniejsze z Hanoweru⁶, które dotrzeć tu musiały niewątpliwie z obszarów kultury lużyckiej, podobnie jak dotarły poza Łabę misy typu B.

Typ G (zestawienie nr 22, tabl. XLIV 5—33, XLV, XLVI, XLVII 1—12, LXII 19, LXIII 3, 6, 10, LXIV 4). Misy typu G odznaczają się tym, że posiadają brzeg na zewnątrz wygięty. Jest on różnej wysokości a oddzielony od brzuśca niekiedy ostrym załomem, niekiedy mniej lub więcej zaokrąglonym. Znamy więc misy o ostrym załomie brzuśca i brzegu (tabl. XLIV 14, 15, XLV 25, 26, 35, XLVI 1, 2, 4, 7, 8, LXII 19, LXIII 3), przeważają jednak misy o zaokrąglonym załomie. Uszko znajduje się zwykle na załomie brzuśca i brzegu, niekiedy jest przesunięte poniżej załomu.

Drobna ilość mis odbiega od wyżej podanego kanonu. U trzech mis brzeg jest tylko ku środkowi pochylony i nie posiada już wygięcia na zewnątrz, tak iż misy przybierają dwustożkową formę (tabl. XLV 9, XLVI 35, XLVII 8). U dwóch mis z Iwanowie (tabl. XLV 26, 30) brzeg jest prosty, nie wykazuje żadnego wygięcia na zewnątrz, jest ostro oddzielony od brzuśca, przy czym u jednego okazu (tabl. XLV 30) oddzielenie to zostało podkreślone jeszcze bruzdą, spełniającą poza tym swe ornamentacyjne zadanie. Mimo tych odchyień od kanonu można te wszystkie misy zaliczyć do typu G, jakkolwiek nie reprezentują go w czystej postaci, są z nim jednak najsilniej spokrewnione.

Duża część mis typu G zdobiona jest na krawędzi brzegu wystęпами. Układ ich i ilość jest różna:

1. jeden występ nad uszkiem (tabl. XLIV 6);
2. dwa występy w okolicy uszka (tabl. XLV 2, 3, 19, 20);
3. trzy występy w okolicy uszka (tabl. XIX 2, 6, XLIV 5, 7—9, 18—31, XLV 11, 12, 22, 28, 31, 33, LXII 19, LXIII 3, 6);
4. trzy występy po przeciwległej stronie uszka (tabl. XLVI 14);
5. trzy występy, z tych jeden nad uszkiem, dwa po przeciwległej stronie (tabl. XLV 4);
6. cztery występy (tabl. XLV 10, XLVI 22);
7. sześć występow, po trzy z każdej strony uszka⁷;
8. sześć występow, z tych trzy nad uszkiem, trzy po przeciwległej stronie (tabl. XLVI 23);
9. para występow nad uszkiem (tabl. XLV 8);

¹ WAr XI, tabl. XII gr. XLI 2, tabl. XIV gr. LVII 2. Por. uwagi o uszkach sznurowych przy misach typu G. ² Schles. Vorz. VII str. 384 ryc. 85. ³ Čas. MM ročn. XI str. 65 ryc. 17, ročn. XIV str. 31 ryc. 8.

⁴ Album II, tabl. XXXVII 14. — Rajewski, *Pradzieje powiatu wrzesińskiego*, tabl. III b 26. ⁵ Mannus Bd IV, tabl. XXXVII 5, 10, 35, Bd XVII str. 315 ryc. Va 2, str. 318 ryc. IX b 2.

⁶ Praeh. Z I, tabl. XV 9. ⁷ Boronów gr 2 (WAr XI, tabl. V gr. II 1).

10. dwie pary występów (tabl. XLV 25);
11. trzy pary występów, jedna nad uszkiem, dwie obok uszka (tabl. XV 5, XLIV 10, 13—17, XLV 5—7, XLVI 5, 6, 13);
12. para występów nad uszkiem i po jednym występie z każdej strony (tabl. XLIV 11, 32, 33, XLV 1, 34).

Jedna z mis prokocimskich (tabl. XLVI 17) poza występami na brzegu jest zdobiona na załomie brzuśca i brzegu szeregiem doleczków, jakimi ozdobiono również jedną misę z Popówki, zaliczoną do typu B (tabl. XLII 19). Facetowany od wewnątrz brzeg posiada misa z gr. 5 z Sulmierzyc (tabl. XLV 13). Analogicznie facetowany brzeg daje się zauważyć u jednej misy z Ottwitz na Śląsku¹. Podobną misę publikuje Voss z Brandenburgii². Brzeg zdobiony na krawędzi w 3 miejscach ukośnymi kreskami ma misa z gr. 15 z Piasku (analogię do tego sposobu zdobienia może stanowić misa z gr. 47 z Prokocimia (tabl. LXXI 8), zaliczona do typu D).

Misy typu G reprezentują w grupie górnośląsko-malopolskiej typ najliczniejszy ze wszystkich. Wszystkie misy pozostałych typów zliczone razem nie dorównują jeszcze liczbie mis typu G. Można więc śmiało misy typu G uznać za najbardziej charakterystyczny okaz ceramiki grupy górnośląsko-malopolskiej.

Na Śląsku występują podobne misy już w kulturze unietyckiej I okresu³, wytworzone niewątpliwie pod wpływem bezuszných mis z wygiętym brzegiem (typ C), znanych w kulturze marszewickiej⁴. Brak jednak chwilowo ogniwa między misami unietyckimi a lużyckimi IV i V okresu, znanymi wtedy na Śląsku⁵. Niewątpliwie drogą wpływów dostają się stąd misy typu G w tym samym czasie do Saksonii⁶, gdzie już od III okresu znane są bezuszne misy z wygiętym brzegiem typu C. Najdalej na północny zachód wysunięty jedyny okaz poza terytorium kultury lużyckiej reprezentuje misa z Barum (Kr. Lüneburg)⁷ w Hanowerze, znaleziona w skarbie brązowym z V okresu; pod misą ukryty był cały skarb. Dostała się ona na to terytorium z Saksonii. W Czechach i na Morawach występują misy typu G w kulturze śląskiej V okresu⁸. Na Morawach przetrwały jeszcze do okresu halszackiego⁹, gdy natomiast w Czechach znane są wtedy tylko bezuszne misy z wygiętym brzegiem typu C¹⁰. W okresie V pojawiają się u mis śląskich jako ozdoba występy na brzegu, których nie brak także misom czesko-morawskim. Ten rodzaj ornamentyki przetrwał jeszcze w okresie halszackim u mis kultury platenickiej¹¹.

Jeśli bliżej przyjrzymy się terytorium, na którym występują misy typu G, to stwierdzimy, że jest ono opanowane wyłącznie wpływami idącymi z centrum śląskiego, a że brak tych mis poza tym terytorium, możemy uznać misy typu G za charakterystyczny okaz ceramiki kręgu śląskiego. Ponieważ do tego kręgu zaliczamy także grupę górnośląsko-malopolską, wyjaśnia się w ten sposób rzekoma

¹ Schles. Vorz. VII str. 386 ryc. 97.

² ZfEthn. XXXV str. 173 ryc. 24.

³ Altshlesien

III str. 15 ryc. 2. — Schles. Vorz. N. F. IV str. 4 ryc. 13.

⁴ Altshlesien I str. 75 ryc. 40, 42.

⁵ Altshlesien I, tabl. XXXVIII 3, 13. — Arndt, *Czarnowanz*, tabl. II 2. — *Mittel. Liegnitz VI* str. 92 ryc. e. — Schles. Vorz. VII str. 373 ryc. 31, str. 386 ryc. 95, 97, str. 388 ryc. 104.

⁶ *Jshr. sächs.-thür. L. Bd 9* tabl. III 16. — ZfEthn. Verh. XXXII str. 468 ryc. 2. ⁷ Sprockhoff, *Niedersächs. Depotfunde*, tabl. 3e.

⁸ Čas. MM XIV str. 31 ryc. 12, 19. — Pič, *Urnengräber*, tabl. XXI 42, XXVI 21, XXVII 2, XXVIII 17.

⁹ Čas VSMO XLIV str. 61 ryc. 4. ¹⁰ *Památky XXIII*, tabl. XXV 17. — *Památky XXXIV*, tabl. XLVIII 11, 12, 14, 15. — *Zpravy II/III* str. 48 ryc. 2, 4, 5.

¹¹ Pič, *Urnengräber*, tabl. XXXVIII 14, 21, 22.

sprzeczność, jaką nasuwało uznanie mis typu G także za najcharakterystyczniejszy okaz ceramiki grupy górnośląsko-malopolskiej, jak to wyżej uczyniono. Chronologicznie stanowi okres V kulminacyjny punkt rozpowszechnienia się typu G i jego rozprzestrzenienia.

Jeden drobny szczegół odróżnia niektóre misy typu G grupy górnośląsko-malopolskiej od mis sąsiednich obszarów. Mianowicie prawie $\frac{1}{3}$ część mis posiada podłużne uszka w kształcie przedziurawionej wzdłuż poziomej listewki¹, jakich się wcale nie spotyka u mis śląskich, saskich i czesko-morawskich. Mają one, podobnie jak reszta mis tego typu grupy górnośląsko-malopolskiej, zwykłe uszka. Te uszka to szczegół drobny ale charakterystyczny. I to należy jeszcze podkreślić, że misy z takimi podłużnymi uszkami występują prawie wyłącznie na obszarze podgrupy krakowskiej² (tabl. XLVI 26—30, 32—7, 39—41, XLVII 1—3, 6, 7, 9, 10, 12), gdyż z kępińskiej znamy dotąd zaledwie 4 takie misy (tabl. XLIV 22, XLV 1, 3, 12), co stanowi $\frac{1}{10}$ część ogólnej liczby tych mis. U niektórych z nich są uszka siodełkowato wgięte³. Odmienne uszka posiada jedna misa z Kwaczały-Jankowie⁴, bo ma je pionowo przebite. Pionowo przebite uszka mają także niektóre czarki typu C, u których również prawie z reguły występują podłużne uszka, często siodełkowato wgięte. Zbieżność ta nie jest przypadkowa, gdyż czarki typu C są przecież typem lokalnym podgrupy krakowskiej. Stąd to pokrewieństwo uszek. Analogiczne podłużne uszka mają misy z Piasku typu E i F.

Typ H (zestawienie nr 23, tabl. XLVII 13—15). W odrębny typ wyłączyć trzeba misy z wygiętym brzegiem, różniące się od typu G tym, że zaopatrzone są w taśmowate, nad brzeg wystające uszka. Typ ten jest reprezentowany zaledwie przez trzy misy, jedną z Balic, drugą z Lipia, trzecią ze Słupi. U misy z Balic załom między brzuścem a brzegiem jest ostro zaznaczony (tabl. XLVII 15), u pozostałych jest on złagodzony. Ucho misy ze Słupi posiada nieco ozdobny charakter na skutek dwóch szerokich żłobków, rozdzielonych pośrodku ucha dość ostrym żeberkiem (tabl. XLVII 14).

Dla tego typu mis brak zupełnie współczesnych analogii w sąsiednich obszarach. Są natomiast o wiele wcześniejsze, a mianowicie na Śląsku z kultury unietycznej I okresu⁵ i lużyckiej III okresu⁶, z Saksonii z III i IV okresu⁷. Z okresu wczesnolateńskiego datowana misa z Góry (pow. jarociński)⁸ z Wielkopolski mogłaby służyć także za analogię do typu H.

W wyniku zestawienia tych odległych chronologicznie analogii nie stoi nie na przeszkodzie, by uznać w misach typu H formę związaną ściśle z grupą górnośląsko-malopolską, traktując ją jako pewnego rodzaju odchylenie od typu G.

¹ Jajdzewski w swej pracy o cmentarzysku w Piasku (WAr XI) używa terminu „uszko sznurowe“ na określenie tych podłużnych uszek. ² Boronów gr. 3; Kwaczała nr 30—34, 146, 147, 173, 185; Kwaczała—Jankowice nr 51, 52, 54—59, 62, 63; Piasek gr. 29, 30, 32, 33, 36, 38, 39, 48, 51, 52, 58, 59, 60, 61; Psary nr 2; Skotniki gr. 8; Skwarzawa nr 2; Sosnowiec nr 1 (Boronów i Piasek zob. WAr XI, tabl. V gr. II 1, tabl. IX gr. XXX 2, tabl. XII gr. XLVIII 4 gr. LI 3, tabl. XIV gr. LX 1).

³ Kwaczała nr 30, 31; Piasek gr. 59, 61 (WAr XI, tabl. XIV gr. LIX 1).

⁴ Kwaczała—Jankowice nr 61. ⁵ Altschlesien V str. 119 ryc. 9. ⁶ Schles. Vorz. N. F. VIII, tabl. I 12. ⁷ Jschr. sächs.-thür. L. Bd. 4, tabl. VIII 18, IX 3, Bd. XX str. 67 ryc. 14.

⁸ Petersen, *Frühgerman. Kultur*, tabl. 24e.

Typ I (zestawienie nr 24, tabl. XLVII 16—23). Misy typu I są dużych rozmiarów, brzeg mają wygięty i zaopatrzone są w dwa przeciwległe taśmowate ucha, umieszczone zwykle na granicy brzuśca i brzegu. Znamy takie misy z Mydlnik, Prokocimia i Skotnik. Misa z gr. 24 z Prokocimia (tabl. XLVII 16) wykazuje pewne odchylenie od reszty mis swoim prostym, dość wysokim brzegiem, poza tym zwraca uwagę swymi dwoma poziomymi listewkami poniżej załomu brzegu i brzuśca, umieszczonymi pośrodku między uszkami. Podobnymi listewkami zdobiona jest misa z gr. 26 ze Skotnik (tabl. XLVII 19). Sposób zdobienia mis listewkami przejęty jest niewątpliwie od popielnic, a nawet u misy ze Skotnik zastosowano nadanie brzuścowi w dolnej części chropowatości, co jest przecież cechą popielnic dwustożkowych, zdobionych listewkami pod załosem. U mis typu I nie poniechano także sposobu zdobienia ich na brzegu występami, jak to stwierdzić można u mis ze Skotnik (tabl. XLVII 19, 21—3).

Analogiczne misy, poczynszay od III okresu aż do V, spotkać można na Śląsku¹, natomiast wyłącznie do III okresu ograniczają się na obszarze Czech i Moraw². Występują także w Iwanowicach na ementarzysku III okresu³, będącym wynikiem ekspansji czesko-morawskiej grupy kultury lużyckiej na obszar Polski południowo-zachodniej. Zarówno śląskie, jako też czesko-morawskie misy zbliżają się wymiarami do mis typu I grupy górnośląsko-malopolskiej. Niektóre misy morawskie zaopatrzone są nie w dwa, lecz w cztery ucha⁴. Nie stanowią jednakże misy czesko-morawskie właściwej analogii do mis typu I grupy górnośląsko-malopolskiej, gdyż ucha u nich są z reguły osadzone od krawędzi do granicy brzegu i brzuśca, czyli że łukiem swoim obejmują u nich ucha całą wysokość brzegu, natomiast u mis grupy górnośląsko-malopolskiej ucha znajdują się zawsze poniżej krawędzi na granicy brzegu i brzuśca. Za wyjątkiem III okresu, misy śląskie IV i V okresu nie wykazują takich różnic w sposobie umieszczenia uch, zbliżając się zatem najbardziej do typu I.

Zważywszy ograniczenie analogii do obszaru Śląska, przy czym i tam nie daje się zauważyć powszechność mis typu I, skłonni jesteśmy uznać ten typ mis za własność grupy górnośląsko-malopolskiej, ograniczony, jak na to wskazuje zestawienie mis typu I, do podgrupy krakowskiej w V okresie.

* * *

U niektórych mis dało się stwierdzić wklęsłe dna⁵. Tylko jedna z nich pochodzi z podgrupy kępińskiej (Lipie), reszta zaś mis pochodzi z podgrupy krakowskiej. Ten szczegół w ich ukształtowaniu łączy je z garnkami typu B, związanymi ściśle z podgrupą krakowską.

Poza tym u szeregu mis podgrupy krakowskiej tworzy brzeg od środka misy pionową ściankę, przez co odcina się wyraźnie od brzuśca. Szczegół ten zauważyć można wyłącznie u mis stożkowatych. Misy z takim brzegiem znamy z Prokoci-

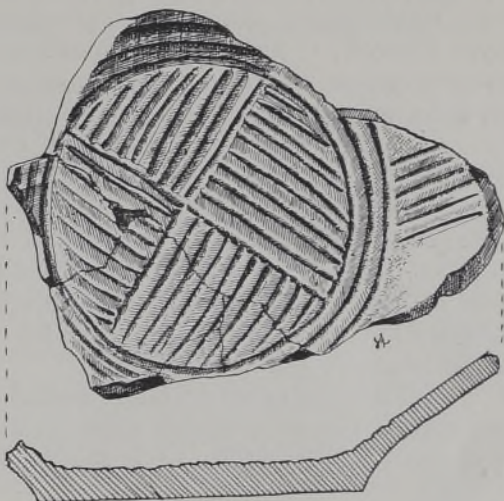
¹ Schles. Vorz. N. F. VIII, tabl. I 10, tabl. II 11. — Schles. Vorz. VII str. 378 ryc. 46.

² Čas. MM XI str. 41 ryc. 5. — Čas. MM XIV str. 31 ryc. 1, 3. — Červinka, *Morava*, tabl. XXIX 18, 19, 23. — Pič, *Urnengräber*, tabl. X 10. — Schráníl, *Vorg. Böhm.*, tabl. XXVII 22.

³ WAr V str. 49 ryc. 4—6. ⁴ Červinka, *Morava*, tabl. XXIX 26, XXXII 2, 4. ⁵ Kwaczała nr 175; Lipie gr. 60—65 (nr 8); Mydlniki gr. C, D; Piasek gr. 55; Popówka nr 18; Prokocim gr. 96.

mia¹ i Skotnik². Zwróciliśmy już na to uwagę przy klasyfikacji tych mis (tabl. XVI 14, 15, 20, XVII 13, XVIII 27, XLII 7, XLIII 7—9).

Ze względu na sposób ozdobienia wnętrza zasługuje na uwagę fragment misy z Sulmierzyc, której przynależności do któregoś z wyżej omówionych typów nie da się określić (ryc. 3). Z fragmentu bowiem okazuje się tylko tyle, że misa była stożkowata, a nie zachowała się ta część misy, gdzie było ucho, jeśli je w ogóle misa posiadała. Przynależność misy waha się pomiędzy trzema typami: A, D, E. Najciekawszym jednak z całej misy jest to, że jest ona wewnątrz zdobiona. Mianowicie dno podzielone jest na 4 wycinki koła, zdobione na przemian żłobkami pionowymi i poziomymi, wokoło dna biegną żłobki koncentryczne a do skrajnego żłobka przylegają pionowo grupy krótkich żłobków. Analogicznie zdobioną wewnątrz misę znamy ze Śląska z Ottwitz³, co do formy przedstawiającą typ G. Dwie inne znamy z północnej Wielkopolski z pow. chodzieskiego, jedną z Jeziorek⁴, drugą z Sypniewa⁵. Podobnie zdobioną misę, zachowaną we fragmencie, możemy jeszcze przytoczyć z Dolnych Łużyc⁶. U innej śląskiej misy z Kumejzy (Camöse pow. średzki)⁷ został ornament zredukowany do koncentrycznych żłobków i 4 grup krótkich żłobków do nich prostopadłych. Wszystkie te misy przewyższa bogactwem ornamentyki wnętrza śląska misa z Grabiszowa (Gräbschen pow. wrocławski)⁸. Chronologicznie pochodzą misy śląskie i wielkopolskie z V okresu, a do nich nawiązuje też misa z Sulmierzyc.

Ryc. 3. Sulmierzyce. Ułamkowo zachowana misa, wewnątrz zdobiona. Nr I (inw. 1923: 103). Rys. St. Łuczak. $\frac{1}{2}$ w. n.

5. Kubki

Kubki należą do wyposażenia grobu głównie w podgrupie kępińskiej. W krakowskiej znane są zaledwie w dwóch nielicznych typach i odosobnionych okazach. Bardzo rzadko zastępują w grobie popielnicę. Jeden taki grób znamy z Lipia, a drugi z Prokocimia⁹.

Pod względem formy podzielić można kubki na 7 typów, które omówię poniżej.

Typ A (zestawienie nr 25, tabl. XLVIII 1—36, LXII 9, LXXII 1—4, LXXIII 11). Forma tego typu kubków jest wyraźnie dwustożkowa o zaokrąglonym nieco

¹ Prokocim gr. 19, 76, 99, 108; nr 9. ² Skotniki gr. 1; nr 40, 42, 44. ³ Schles. Vorz. VII str. 386 ryc. 97. ⁴ Kostrzewski, *Wielkopolska*¹, str. 50 ryc. 138. ⁵ Mannus IV, tabl. IX 23 (por. Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 69 ryc. 210). ⁶ Niederlaus. Mitteil. II tabl. 2 ryc. 3. ⁷ Schles. Vorz. N. F. VIII, tabl. III 7. ⁸ Tamże VIII, tabl. III 15. ⁹ Lipie gr. 34; Prokocim gr. 54.

załomie. Kubki zaopatrzone są w taśmowate, nad brzeg wystające ucha, przyczępione jednym końcem do brzegu, drugim do ściany kubka mniej więcej w połowie między brzegiem a załomem.

U niektórych kubków można stwierdzić pewne odchylenie od kanonu typu A. Odchylenie to polega na silniejszym złagodzeniu załomu, wskutek czego zatraciła się prawie zupełnie u niektórych okazów dwustożkowa forma (tabl. XLVIII 2, 3, 6, 7, 15, 17, 19, 21—3, 26—8, 30, 32, 35, 36).

Kubki typu A są przeważnie nie zdobione, dotąd znalazło się zaledwie 8 zdobionych kubków. U kubka z Kępna składa się ornament z płytkich dolków, wgniecionych palcem na największej wydętości (tabl. XLVIII 32), u kubka zaś z Lipia są dolki ułożone parami nad załomem (tabl. LXXII 2). Kubek z gr. 19 z Lipia zdobiony jest półkolistymi żłobkami (tabl. LXXII 3), dwa inne kubki z Lipia zdobione są poprzez załom ukośnymi żłobkami i dolkami (tabl. XLVIII 14, 15, LXXIII 11), a kubek z Sulmierzyc ma ornament złożony na przemian z grup pionowych żłobków i grup trzech dolków (tabl. LXXII 4). Ostatni wreszcie kubek z Lipia zdobiony jest na brzegu 2 występami przy uchu (tabl. XLVIII 26); ten sposób zdobienia jest niewątpliwie przejęty z czerpaków, sam zresztą wzmiankowany kubek jest nieduży i zbliża się do bardzo głębokiego czerpaka. Kubek z Dąbrowy zdobi ornament kreskowy (tabl. LXXII 1).

Analogiczne kubki można odszukać w IV okresie w Wielkopolsce¹, a już zdeformowane jeszcze w okresie halsztackim². W V okresie występują sporadycznie podobne kubki na Śląsku³ i w Saksonii⁴.

Typ B (zestawienie nr 26, tabl. XLVIII 37—46, XLIX 1—17, LXIII 8, LXXII 7—13, LXXIII 1—10, LXXIV 2—4). Kubki typu B stanowią najliczniejszy zespół. Mają one stożkowatą szyjkę, oddzieloną wyraźnie od brzusca górą słabo wydętego, tak że ich profil zbliżony jest do profilu dwustożkowych kubków o zaokrąglonym załomie typu A. Taśmowate ucha są u nich podobnie umieszczone jak u typu A. U dwóch okazów jest brzusec silniej wydęty, wskutek czego nie ma już u nich tego profilu zbliżonego do dwustożkowych kubków (tabl. XLVIII 37, XLIX 13). Zdegenerowany typ B reprezentuje kubek z gr. 19 z Lipia swoim kulistym brzuscem (tabl. XLVIII 39). U niektórych kubków można zauważyć wyraźne ostre załamanie brzusca, które bardzo silnie podkreśla podobieństwo ich profilu do profilu dwustożkowych kubków. Ten rodzaj kubków znamy głównie z Lipia (tabl. XLVIII 38, 41, 45, XLIX 4, 5, 7, 10, 12), oraz w jednym okazy z Siemianie (tabl. XLIX 16).

O ile kubki typu A są wyjątkowo zdobione, to wprost odwrotnie ma się rzecz z kubkami typu B, u których ornament występuje jako jedna z charakterystycznych cech. Potwierdza to fakt, iż w całym zespole kubków typu B znalazły się zaledwie dwa nie zdobione (tabl. XLIX 9, 12). Jako motyw ornamentacyjny służą dolki, i żłobki. Polem ornamentacyjnym jest górna część brzusca i jego załom, niekiedy także dolna część szyjki. Jako jedyny ornament występują niekiedy same tylko dolki (tabl. XLIX 6, 7, LXXIII 1, 2), rzadko też same tylko żłobki (tabl. LXXIII 8),

¹ *Album II*, tabl. XXXIX 28.

² *Album II*, tabl. XXXI 4.

³ Schles. Vorz. VII

str. 384 ryc. 83.

⁴ *Jshr. sächs.-thür. L. Bd 9* tabl. III 23.

atoli najtypowszy wzór ornamentyki stanowią zestawienia żłobków i dołków. Zestawienia takie są następujące:

1. grupy pionowych żłobków, rozdzielone pojedynczymi dołkami (tabl. XLIX 14, LXXII 7, LXXIII 5, LXXIV 2);
2. grupy pionowych żłobków, rozdzielone parami dołków (tabl. XLVIII 42, XLIX 1, 15, LXXIII 4, LXXIV 3, 4);
3. grupy pionowych żłobków rozdzielone grupą kilku dołków (tabl. LXXII 11);
4. grupy ukośnych żłobków, rozdzielone pojedynczymi dołkami (tabl. XLIX 4, 11, LXXII 10, 13, LXXIII 6);
5. grupy ukośnych żłobków rozdzielone parami dołków (tabl. LXXIII 7, 9);
6. grupy ukośnych żłobków, rozdzielone grupami kilku dołków (tabl. LXXII 9, 12).

Rzadsze jest rozdzielenie grupy pionowych żłobków półkolistymi żłobkami (tabl. XLIX 10) lub plastycznymi guzkami (tabl. XLIX 13). U niektórych tak zdobionych kubków została jeszcze ornamentyka wzbogacona dodaniem pasma poziomych linii lub żłobków na szyjce powyżej jej nasady (tabl. LXXII 10, 11, LXXIII 3, 6, 10). Przez uzupełnienie takiego pasma na szyjce rzędem dołków staje się ornamentyka jeszcze bogatsza (tabl. XLIX 10). Krańcowo uboga jest znowu, jeśli za całą ozdobę służyć ma bruzda, znacząca zarazem granicę szyjki i brzuśca (tabl. XLIX 8). W jednym tylko wypadku została ornamentyka kubka uzupełniona 2 występami na brzegu szyjki w okolicy ucha (tabl. XLVIII 37). Ten sposób zdobienia jest kubkom obcy, powszechniejszy zaś jest wśród mis i czerpaków. Zwrócić tu muszę jeszcze uwagę, poza dość bogatą ornamentyką, na wyjątkową wielkość kubka z gr. 10 z Dąbrowy (tabl. LXIII 8, LXXII 8), który swymi wymiarami dorównuje średniej wielkości popielnicy. Ten wyjątkowej wielkości kubek musi jednak ustąpić pierwszeństwa jeszcze większemu kubkowi, znanemu z Załęcza Wielkiego (tabl. LXXIV 1), który zarówno wielkością, odpowiadającą dużej popielnicy, jak i formą i ornamentyką stanowi typ zupełnie odosobniony.

Kubki typu B występują wyłącznie w podgrupie kępińskiej, jeśli chodzi o całą grupę górnośląsko-malopolską. Nie są jednak formą wytworzoną w podgrupie kępińskiej, lecz przejętą z północy, z grupy brandenbursko-wielkopolskiej (aurickiej). Takie bowiem kubki występują w samym Aurith¹, dalej w północnej Wielkopolsce², schodząc ku południowi³; już w zdegenerowanej formie spotkać je można jeszcze w okresie halsztaackim⁴. Na Śląsku właściwego typu B się nie spotyka, jedynie znaleźć można kubki doń bardzo zbliżone⁵; bowiem u kubków śląskich jest brzusiec silniej wydęty⁶, co jest może echem tradycji kubków IV okresu, u których wydecie brzuśca było bardzo silne, a przybierał też nieraz brzusiec formę prawie kulistą⁷. Na obszarze Czech i Moraw są kubki typu B w ogóle nieznane. Wpływami grupy

¹ ZfEthn. XXXV str. 180 ryc. 36.

² Album II, tabl. XXXVIII 14, 28, 31, 36. — Mannus IV, tabl. X 30 (por. Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 69 ryc. 214).

³ Album III, tabl. XLV 12.

⁴ Rajewski, *Pradzieje pow. wrzesińskiego*, tabl. III b, 27, 28.

⁵ Altschlesien II str. 299 ryc. 3, III str. 96 ryc. 7. — Mannus Ergbd III, tabl. IV 6, 7. — Schles. Vorz. VII str. 370 ryc. 9, str. 378 ryc. 51. ⁶ Mannus Ergbd III, tabl. IV 5. — Schles. Vorz. Bd VI tabl. 4, ryc. 18, Bd VII str. 373 ryc. 22, str. 381 ryc. 74, str. 388 ryc. 116. — Schles. Vorz. N. F. VIII str. 9 ryc. 2, 4, str. 11 ryc. 8.

⁷ Altschlesien I, tabl. XXXVIII 10, 12, 16, XXXIX 10, XXXX 1, 2, 5, 7. — Mannus Ergbd III, tabl. IV 1—4.

aurickiej tłumaczyć należy występowanie podobnych bardzo kubków w Saksonii w V okresie¹, gdzie przetrwały do następnego okresu². Przemoczne wpływy kultury lużyckiej przeszczepiły tę formę kubka nawet do Danii³.

O ile sama forma kubków typu B, występujących w podgrupie kępińskiej, jest wynikiem wpływów północnych, to znów ornamentyka wytworzyła się pod silnymi wpływami idącymi ze Śląska. Z motywów zdobniczych niewątpliwie śląskiego pochodzenia są dolki, na Śląsku też znaleźć można analogiczne kombinacje ornamentacyjne dolków i żłobków, jakie zaobserwowaliśmy na naszych kubkach.

Kubki typu B występują w podgrupie kępińskiej głównie w V okresie, a już w pierwszej fazie okresu halsztackiego należą do rzadkości (z Dąbrowy zaledwie 3 okazy).

Typ C (zestawienie nr 27, tabl. XLIX 18—38, LXXII 5). Kubki tego typu są niedużych wymiarów, mają krótką szyjkę zlewającą się z brzuścem i są dość wysokie. Profilem zbliżają się zatem bardzo do garnków jajowato-doniczkowatych w pomniejszeniu. Zaopatrzone są w taśmowate, ponad brzeg wystające ucha. U niektórych odcina się szyjka ostro od brzuśca (tabl. XLIX 18, 20, 24). Jako regułę można przyjąć, że kubki typu C są nie zdobione, gdyż w całym ich zespole znalazł się zaledwie jeden okaz zdobiony na brzegu 2 występami, a na brzuścu dolkami (tabl. LXXII 5). Zdegenerowany typ C reprezentują 4 dzbanuszki, dwa z Kępna i dwa z Sulmierzyc (tabl. XLIX 32, 33, 36, 37).

Analogiczne małe kubki można odnaleźć także na Śląsku⁴, lecz forma ich przypomina raczej jajowate garnuszki z wygiętym nieco brzegiem. Są one także nie zdobione, niektóre są jednakże za to grafitowane⁵ i te też posiadają wyraźną jajowatą formę. O ile więc dla tych kubków typu C, u których szyjka zlewa się, z brzuścem, można odnaleźć pewne nawiązania do okazów śląskich, to już ten rodzaj kubków, u których szyjka odcina się ostro od brzuśca, stanowi raczej typ ściśle miejscowy, związany z podgrupą kępińską. Jedyny kubek typu C w podgrupie krakowskiej stanowi okaz z Mogiły (tabl. XLIX 38), co dowodzi, że jest on formą zapożyczoną po prostu z podgrupy kępińskiej. W tej podgrupie występują kubki typu C głównie w V okresie, a już w okresie Hallstatt C należą do rzadkości, przy czym się degenerują (tabl. XLIX 35—37).

Typ D (zestawienie nr 28, tabl. XLIX 39—45, LXXXIII 4). Kubki typu D posiadają wyraźną formę odwróconego, ściętego stożka, stąd nazwać je można stożkowatymi. Zaopatrzone są one w taśmowate, ponad brzeg wystające ucha. Pod względem barwy przeważają kubki o czarnej powierzchni. U dwóch kubków z Sulmierzyc⁶ udało się stwierdzić grafitowanie wnętrza, u innego zdobienie na brzegu 2 występami przy uchu (tabl. XLIX 39), a u jednego zdobienie rzędem dołczków poniżej brzegu (tabl. XLIX 40). Na tym wyczerpują się sposoby zdobienia kubków typu D, wśród których mają przewagę okazy nie zdobione.

¹ Jschr. sächs.-thür. L. Bd 8 tabl. XVI 2, XVII 3, Bd 9, tabl. III 7, 13. ² Jschr. sächs.-thür. L., Bd 7 tabl. VII 10. ³ Broholm, Mémoires 1926—1934, tabl. XIII 63. ⁴ Schles. Vorz. VII str. 370 ryc. 1, str. 381 ryc. 71, str. 388 ryc. 112. ⁵ Tamże VII str. 384 ryc. 82, 84, 88. ⁶ Sulmierzyc gr. 8; nr 16.

Kubki typu D panują głównie w podgrupie kępińskiej, gdyż z krakowskiej znamy zaledwie jeden okaz (Wawrzeńczyce, tabl. LXXXIII 4). Podobne kubki występują w V okresie na Śląsku¹, w Czechach², na Morawach³ (stąd znamy okazy już z IV okresu⁴, podobnie z Brandenburgii)⁵. Wśród śląskich kubków są okazy zdobione pasmami poziomych linii i grupami pionowych oraz rzędami dołeczków⁶. Te zdobione kubki są też nieco wyższe od naszych okazów, stojących typologicznie na pograniczu między kubkami a czerpakami, co powiedzieć można także o nie zdobionych kubkach śląskich. Wyraźną formę kubków posiadają okazy wielkopolskie okresu V i halsztackiego⁷, stoją one bowiem w bliskim pokrewieństwie z wysokimi, niekiedy cylindrycznymi kubkami typu aurickiego⁸. Nie tylko forma tego typu kubków, ale także ich ornamentyka da się odszukać w zdobionych kubkach śląskich.

O ile więc chodzi o kubki typu D podgrupy kępińskiej, to są one zapożyczone z grupy brandenbursko-wielkopolskiej (aurickiej), choć pośrednio mogły tu odegrać pewną rolę także wpływy śląskie. Natomiast kubek z Wawrzeńczyce (tabl. LXXXIII 4) z podgrupy krakowskiej jest niewątpliwie zapożyczony ze Śląska, jak to w dodatku silnie podkreślają czarki z Wawrzeńczyce z ornamentyką przejętą ze Śląska (tabl. LXXXIII 2, 3). Chronologicznie dzieli kubek z Wawrzeńczyce i kubki z podgrupy kępińskiej pewien dystans, gdyż zespół ceramiki z Wawrzeńczyce pochodzi z V okresu, a kubki podgrupy kępińskiej są w swej większości już późniejsze.

Typ E (zestawienie nr 29, tabl. XV 24, LXXIV 5—7). W podgrupie kępińskiej odrębny dla siebie typ tworzą trzy kubki z Sulmierzyce (tabl. XV 24, LXXIV 6, 7). Mają one wydłużony, górą wydęty brzusiec oraz wąski brzeg, powstały z bardzo krótkiej szyjki. Zaopatrzone są w taśmowate, nad brzeg wystające ucha, dna mają płaskie. Wszystkie trzy kubki zdobione: z tych dwa grupami 3 dołeczków tuż ponad załomem brzuśca (tabl. XV 24, LXXIV 6), a trzeci z nich pasmami kresek, zwieszającymi się od nasady szyjki na górną część brzuśca (tabl. LXXIV 7). Do zespołu kubków typu E zaliczyć trzeba jeszcze kubek z Dąbrowy (tabl. LXXIV 5), mający brzusiec górą ostro załamany, gdy tymczasem u kubków z Sulmierzyce widzimy złagodzony profil brzuśca.

Chociaż brak dla tego typu analogii, zdaje się jednak, że na wytworzenie się formy kubków typu E nie pozostała bez wpływu forma niektórych kubków śląskich⁹. Wyraźną zaś pożyczką jest ornament dołkowy.

* * *

Poza wyżej wyszczególnionymi typami stoją dwa kubki z Sulmierzyce (tabl. L 6, 7). Pierwszy z nich wykazuje dalekie podobieństwo do typu B, jednakże swoim

¹ Altschlesien III str. 96 ryc. 10. — Schles. Vorz. VII str. 386 ryc. 101, str. 391 ryc. 119—21, 130. ² Památky XXXV str. 567 ryc. 174, w górnym rzędzie w środku. ³ MAG XXV str. 200 ryc. 290. — ZfGMähr. Jg 36, str. 32 ryc. 36. ⁴ Čas. MM XIV str. 29 ryc. 4, 26.

⁵ ZfEthn. XLIII 494: dolny rząd, ryc. 9; 495: środkowy rząd, ryc. 7, 62, 46. ⁶ Mannus Ergbd III, tabl. IV 16. — Schles. Vorz. N. F. VIII, tabl. III 12. ⁷ Album II, tabl. XXXVIII 29, XXXIX 3, 17, 18. — Album III, tabl. XLV 23. — Rajewski, Wronki, tabl. XVIII, gr. II 14, tabl. XX, gr. VIII 27. — Zapiski Muz. I str. 27 ryc. 34, drugi rząd, drugi z lewej strony. ⁸ Album II, tabl. XXXVIII 24. — Album III, tabl. XLV 1—2. — ZfEthn. XXXV str. 182 ryc. 46. ⁹ Mannus Ergbd III, tabl. IV 20, 21. — Mertins, Wegweiser, str. 80 ryc. 195.

kulistym prawie brzuścem bliższy jest kubkom śląskim. Drugi zaś cylindryczną szyjką i ostro prawie załamanym brzuścem zdaje się nieco przypominać kubki północno-wielkopolskie¹. Ciekawym jest też u pierwszego z nich wklęsłe dno, rzadkie bardzo u kubków podgrupy kępińskiej². Formą zdaje się być bliskim kubkom północno-wielkopolskim także kubek względnie dzbanek ze Słupi (tabl. L 8), spokrewniony ornamentem i jego wykonaniem z garnkiem ze Słupi (tabl. XL 26). Wśród śląskiej ceramiki nie udało się znaleźć podobnie ukształtowanego kubka. Podany przez Segera okaz³, który mógłby wchodzić w rachubę, posiada lejkowatą szyjkę i ucho umocowane poniżej brzegu, gdy natomiast kubek ze Słupi ma cylindryczną szyjkę o ostro profilowanym brzegu, do którego przymocowano ucho. W każdym razie stanowi kubek ze Słupi odosobnioną formę ceramiczną w podgrupie kępińskiej. Podobnie odosobnioną formą jest kubek z Cieszęcina ze stożkowatą szyjką, osadzoną na dwustożkowym brzuścu o zaokrąglonym załomie (tabl. LXXII 6). Prócz ornamentu, złożonego z dołków i żłobków, widzimy na tym kubku jeszcze ornament plastyczny w postaci guzków na załomie, ornament grający większą rolę w podgrupie krakowskiej. Unikatem jest również kubek z Załęcza Wielkiego (tabl. LXXIV 1) wyrastający ponad wszystkie inne kubki swoją nadzwyczajną wielkością, równą popielnicom. Gdyby nie ślady ucha, to zaliczylibyśmy kubek do grupy popielnic typu E, reprezentowanych przez okazy z Prokocimia (tabl. LXVIII 2, 4), z którymi jest kubek spokrewniony nie tylko formą, ale również ornamentyką. Widzimy te same grupy ukośnych żłobków i to samo wzbogacenie ornamentyki za pomocą dołków.

Rekapitułując wszystko to, co się dotyczy kubków typu A, B, C, D, E, stwierdzić należy, że występują one wyłącznie w podgrupie kępińskiej, przy czym fakt, że w podgrupie krakowskiej znalazły się dwa kubki, jeden wśród typu C, a drugi wśród typu D, nie narusza zasadniczo tej reguły. Z tych typów jest typ E i częściowo typ C wyłącznie własnością podgrupy kępińskiej, natomiast typy A, B, D są wspólną własnością szerszego kręgu kultury łżyckiej.

W podgrupie krakowskiej dały się odnaleźć 2 kubki (tabl. L 9, 10), jeden z Mydlnik, drugi z Prokocimia, które swoją stożkowatą szyjką i ostro załamanym brzuścem zbliżone są bardzo do typu B, jednakże w stosunku do brzuśca jest u nich szyjka za wysoka, poza tym dolna część brzuśca jest za niska. Dno u kubka z Mydlnik jest wklęsłe, co się w ogóle rzadko u kubków podgrupy kępińskiej spotyka, obcy jest im też sposób ornamentowania, jaki zastosowano u tego kubka, a mianowicie pary podłużnych guzków na ostrym załomie brzuśca. Jeszcze mniej podobieństwa do typu B wykazują dwa inne kubki podgrupy krakowskiej, jeden z Kwaczały-Jankowic (tabl. L 12), drugi z Mydlnik (tabl. L 11, LXXIV 9). Albowiem ich cylindryczna szyjka i kulisty w przybliżeniu brzusiec, umocowanie dolnego końca ucha na brzuścu, wszystko to kształtuje owe kubki w odmienną formę od typu B, za to bliską bardzo kubkom śląskim, z którymi spokrewnione są także ornamentyką. U kubka z Kwaczały-Jankowic dało się poza tym stwierdzić wklęsłe dno zdobione wokół koncentrycznymi żłobkami. Do tych dwóch kubków zbliżony jest cylin-

¹ Zapiski Muz. I str. 27 ryc. 34, dolny rząd, czwarty z lewej strony. ² Dotąd stwierdzono tylko u pięciu kubków wklęsłe dno: Kępno gr. 26; Lipie gr. 50, nr 164; Sulmierzyce gr. 7, nr 17. ³ Schles. Vorz. N. F. VIII str. 14 ryc. 17.

dryczną szyjką i umocowaniem dolnego końca ucha na brzuścu kubek ze Skotnik, zdobiony ornamentem kreskowym, a poza tym na załomie brzuśca 3 guzkami (tabl. L 13, LXXIV 11). Do żadnego z wyżej omówionych typów nie daje się zaliczyć inny kubek ze Skotnik, podobnie jak poprzedni, zdobiony bogato żłobkami i guzkami (tabl. LXXIV 12). Odosobniony co do formy jest kubek z Popówki o esowatym w przybliżeniu profilu, zdobiony na największym wyđęciu grupami pionowych kresiek (tabl. LXXXIV 3). Kubek z Żabna z gr. 7 wykazuje pewne podobieństwo do typu A, jakkolwiek i jego forma wyrosła z formy czerpaków z wygiętym brzegiem¹. Najciekawszą formę dotąd nie spotykaną posiada kubek z gr. 28 z Mogiły (tabl. L 14). Posiada on falisty profil o czterech wypukłościach. Zdobiony jest na pierwszej wypukłości z góry na przemian grupami ukośnych kresiek i dolków, a na trzeciej wypukłości samymi tylko dołeczkami. Analogicznych doń okazów poza grupą górnośląsko-malopolską nie znam. W bliskim pokrewieństwie z tym kubkiem jest czerpak ze Skotnik o podobnym falistym profilu (tabl. LVI 1—2).

Typ F (zestawienie nr 30, tabl. XVII 10, XLIX 46—49, LXXIV 8, 10). Jest to typ kubka znany tylko w podgrupie krakowskiej i z nią ściśle związany, nie posiadający żadnych analogii. Kubki tego typu są przeważnie czarne, mają w przybliżeniu dwustożkową formę, z górną częścią dość silnie wciągniętą. Najbardziej charakterystyczną ich cechą są kolankowato załamane, wystające ucha. Ten rodzaj kubków znany w trzech okazach z Prokocimia i jednym z Popówki. Zbliżony do nich jest bardzo kolankowato załamanym uchem kubek z Mydlnik, lecz posiada już wyraźnie ukształtowaną szyjkę, osadzoną na wydętym znacznie brzuścu (tabl. LXXIV 10). Ów kubek z Mydlnik zdobiony jest motywem ornamentacyjnym, podobnym bardzo do ornamentu jodelkowego, a czegoś podobnego można by się dopatrzeć w składzie ukośnych kresiek, jakie zdobią kubek z gr. 83 z Prokocimia (tabl. LXXIV 8). Dwa pozostałe kubki z Prokocimia mają wklęsłe dna, szczegół charakterystyczny dla okazów ceramicznych podgrupy krakowskiej.

Typ G (zestawienie nr 31, tabl. XLIX 50—53, L 1—5, LXXI 11, 12). Kubki typu G są to właściwie garnki jajowato-doniczkowate, którym dodano po prostu taśmowate, nad brzeg wystające ucha. Jedynie u dwóch kubków znalazły się ucha umieszczone poniżej brzegu (tabl. L 4, 5). Niektóre, jak garnki typu C, zdobione są trzema poziomymi listewkami poniżej brzegu (tabl. XLIX 52, L 1), a nawet karbowanymi listewkami (tabl. L 5). Jeden zdobiony jest na brzegu 2 występami przy uchu (tabl. L 2), motywem zdobniczym obcym wśród garnków, a typowym dla mis i czerpaków. Charakter garnków uderza szczególnie u kubków z Prokocimia (tabl. L 1—3).

W grupie górnośląsko-malopolskiej ograniczają się kubki typu G do podgrupy krakowskiej, nie stanowiąc jednak jej wyłącznej własności. Analogiczne bowiem kubki występują w okresie V i halsztackim na Śląsku², głównie jednak w okresie V. Tam dodawano taśmowate, wystające ucha nie tylko najprostszym garnkom, ale

¹ PA V str. 98 ryc. 13. ² Kostrzewski, *Nieopisane zabytki*, tabl. III 14. — Mitteil. Liegnitz IV 266, tabl. ryc. 3 i. — Schles. Vorz. VII str. 388 ryc. 112. — Schles. Vorz. N. F. VIII, tabl. III 10.

również garnkom z wyodrębnioną szyjką¹. W Czechach i na Morawach znane są również w okresie V i halsztackim², przy czym u kubków czeskich spotyka się ucha umieszczone poniżej brzegu, podobnie jak to widzieliśmy u dwóch kubków podgrupy krakowskiej. Rzecz ciekawa, że podgrupa kępińska nie zna zupełnie kubków typu G, jakkolwiek przejmując z grupy brandenbursko-wielkopolskiej kubki typu B, mogłaby to samo uczynić z kubkami typu G, występującymi w tej grupie³. Jednakże tak się nie stało, tak że kubki typu G mamy tylko w podgrupie krakowskiej, spokrewnione z kubkami śląskimi i czesko-morawskimi. Występują tu głównie w V okresie, późniejszy jest jeden tylko kubek z Kwaczały-Jankowic.

* * *

W podgrupie krakowskiej są do zanotowania dwa stożkowate, wysokie pucharki⁴, jeden z Mydlnik (tabl. L 15), drugi z Iwanowic. Współczesnych analogii do nich nie znam, a są to prawdopodobnie przypadkowe formy ceramiczne, wzorowane może na garnkach typu A, gdyż kubki typu D nie mogą tu wchodzić w rachubę wobec tego, że są w podgrupie krakowskiej prawie że nieznanne.

Z Balic jest jeszcze do zanotowania fragment pucharu na pustej nóżce (Balice nr 10). Bliższa forma pucharu jest niestety nieznaną.

6. Czerpaki

Czerpaki należą do wyposażenia grobu zarówno w podgrupie kępińskiej, jak i krakowskiej. Nie brak ich prawie w żadnym grobie. W grobach dziecięcych pełnią niekiedy rolę popielnicy. Znamy takie groby z Lipia, Prokocimia i Skotnik⁵.

Pod względem formy podzielić można czerpaki na pięć typów.

Typ A (zestawienie nr 32, tabl. L 16—77, LI 1—4). Czerpaki typu A mają półkulistą formę, posiadają więc ścianki lukowato wygięte, dna mają płaskie i ucha taśmowate, nad brzeg wystające². Od tego kanonu odbiegają nieco czerpaki o ściankach słabo wygiętych, przez co przybierają te czerpaki formę odwróconego stożka (stożkowate) (tabl. L 21, 49, 53, 56, 62, 68, 70—72). U kilku czerpaków jest dno słabo wyodrębnione, są to po prostu czerpaki u spodu splaszczone⁷.

Mało spotyka się czerpaków zdobionych na brzegu dwoma występami przy uszku (tabl. L 49, 50, 57) lub w inny sposób: jeden okaz to czerpak z Iwanowic, zdobiony grupami ukośnych kresek (tabl. L 77), drugi to czerpak ze Skotnik, zdobiony pod uchem trzema dołeczkami (tabl. L 70), a trzeci to czerpak z gr. 10 z Żabna, zdobiony trzema guzkami.

Czerpaki typu A występują także na Śląsku Środkowym i Dolnym po spółu z innymi rodzajami czerpaków, począwszy od okresu IV aż do halsztackiego⁸. Okazy

¹ Schles. Vorz. N. F. VIII, tabl. III 11. ² Památky XV, tabl. I 30, 31. — Pič, *Urnengräber*, tabl. XX 12, XXVIII 12, XXXVII 14. — ZfGMähr. Jg 37, str. 26 ryc. 34. ³ *Album* II, tabl. XXXVIII 8, 15, 21, 26, 27, 30. — Mannus IV tabl. X 26, 28. — Zapiski Muz. I str. 27 ryc. 34, dolny rząd, trzeci z prawej strony. ⁴ Zestawienie nr 43. ⁵ Lipie gr. 42; Prokocim gr. 73, 110, 142; Skotniki gr. 1, 5. ⁶ Wyjątek co do ucha stanowi jeden czerpak z Prokocimia (gr. 73), mający okragłe ucho (tabl. L 60). ⁷ Facimiech nr 32; Iwanowice gr. 2 (nr 2, 5), gr. szk. 23; Mydlniki gr. 6; Prokocim gr. 46, 114 b, 119; Skotniki nr XXVII (tabl. L 47, 48, 52, 59, 61, 62, 70, 74, 75). ⁸ Mannus Ergbd III, tabl. IV 10, 22. — Schles. Vorz. VII str. 378 ryc. 54, str. 381 ryc. 62, 65, str. 391 ryc. 125.

chronologicznie odpowiadające śląskim dadzą się odnaleźć w Czechach¹ i na Morawach², a nawet w kręgu halsztackim w IV okresie³. W tymże okresie mamy je także w Saksonii⁴. Na obszarze Wielkopolski zdaje się ten typ czerpaka być znanym dopiero w okresie halsztackim⁵, stąd też odnajdujemy go we wschodnio-wielkopolskiej grupie ceramiki inkrustowanej⁶; spotyka się go jeszcze w relikwie tej grupy w okresie wczesnolateńskim⁷. Chronologicznie bliżej nieokreślony okaz czerpaka typu A jest do zanotowania z Kujaw⁸, który tym zaciekawia, że zdobiony jest na brzegu dwoma występami przy uchu. Ten bowiem rodzaj ornamentyki czerpaków jest obcy na obszarach sąsiadujących z Kujawami, natomiast spotyka się go na Śląsku, w Czechach i na Morawach. Jeśli chodzi o czerpaki grupy górnośląsko-malopolskiej, to u nich tę ornamentykę stosowano przede wszystkim w podgrupie krakowskiej, gdyż w kępińskiej odnajdujemy zaledwie dwa czerpaki z Lipia, zdobione występami na brzegu (tabl. LI 9, 25). Szczegół to ważny dla charakterystyki obydwóch podgrup. Czerpaki podobne nieco do naszego typu A występują w kulturze wysockiej⁹, atoli ich głębokość i grube, okrągłe ucha, umocowane nisko przy dnie, nadają czerpakom kultury wysockiej odrębny, swoisty wygląd.

Jak wynika z zestawienia analogij, czerpaki nasze typu A należą do dość wielkiej rodziny czerpaków, występującej głównie na obszarze Śląska, Czech i Moraw, i to, jeśli chodzi o Czechy i Morawy, przede wszystkim w V okresie, w kulturze „śląskiej“.

Typ B (zestawienie nr 33, tabl. LI 7—74, LII, LIII, LIV 1—6). Wśród czerpaków stanowią okazy typu B najliczniejszy zespół, gdyż obejmuje on połowę wszystkich czerpaków naszej grupy. Od typu A różnią się tylko tym, że zamiast płaskiego dna posiadają dno do środka wklęsłe (tabl. LI 6). I to stanowi ich charakterystyczną cechę. Podobnie jak wśród czerpaków typu A, również wśród czerpaków typu B spotkać można okazy o formie zbliżonej do odwróconego stożka (tabl. LI 33, LII 54—55, 57, LIII 18, 21, 37, 38).

W podgrupie kępińskiej mamy pewną odmianę typu B. Czerpaki tej odmiany są bardzo płytkie, a połowa z nich zdobiona jest wewnątrz w okolicy ucha guzkami, od zewnątrz wytłaczanymi; guzki występują w liczbie od 1—3. Grafitowana, polyskująca powierzchnia wnętrza uzupełnia ten plastyczny ornament. Odmianę tę reprezentuje kilka czerpaków z Sulmierzyc (tabl. XVI 4, LI 41, 42, 45—47, LXXV 2).

Trafiają się także czerpaki zdobione na brzegu dwoma występami w okolicy ucha (tabl. LI 9, 25, 70, 72, LII 32, 40, 42, 48, 58, LIII 11, 18, 58, 59, 63, 64). Znane są poza tym inne rodzaje ornamentyki. Dwa czerpaki z Prokocimia zdobione są grupami doleczków (tabl. LXXV 4, 5); u czerpaka z Facimiecha mamy zestawienie

¹ Böhm, Zprawy II/III str. 51 ryc. 7, 8. — Památky XV, tabl. I 33. — Památky sk. pr., n. ř. I, tabl. VI 23. — Pič, *Urnengräber*, tabl. XXVI 12, 14. ² Čas. MM XIV str. 29 ryc. 5, 10. — Čas. VSMO 1927, str. 85 ryc. 16. — Čas. VSMO 1931, str. 5 ryc. 20. — ZfGMähr Jg 36, str. 32 ryc. 15, 17, str. 36 ryc. 11. — Rzehak, JfA IV str. 23 ryc. 65, str. 26 ryc. 66, tabl. III 4.

³ AfA 1879, XI, tabl. X 20 (Maria-Rast). ⁴ Jschr. sächs-thür. L. Bd 8 tabl. XV 19. ⁵ Karpínska, *Kronika* X str. 340 ryc. 11, rząd III nr 3. — Rajewski, *Wronki*, tabl. XIX, gr. IV 3.

⁶ Antoniewicz, WAr VII 127 f. — Kostrzewski, WAr XI, tabl. XXVIII 3. ⁷ Krukowski, *Imielków* (Światowit XI, tabl. IV 23567). ⁸ Wawrzeniecki, Pam. Fizjogr. XXI, tabl. VIII 19, oraz tekst str. 7. ⁹ Sulimirski, *Kultura wysocka*, tabl. XIX 1, 4, 8, 11.

dółków z żłobkami (tabl. LIII 40); u niektórych czerpaków dolki takie znajdujemy pod uchem, a jest ich para (tabl. LXXV 1), jest ich po trzy¹, bądź są pojedyncze². Nawet samo ucho u niektórych czerpaków jest zdobione podłużnymi żłobkami³ (tabl. LII 51, LXXV 4), a ucho u czerpaczka z Jankowic⁴ ma u nasady przy brzuscu ornament złożony z pięciu podłużnych kresek. Jeden czerpak ze Skotnik prezentuje znów sposób zdobienia dna u spodu dołeczkami, ugrupowanymi wokół dna (tabl. LXXV 3). Dwa inne czerpaki, jeden z Boronowa⁵, drugi z Sulmierzyc (tabl. LXXV 2), posiadają wewnątrz zdobione kombinacją żłobków i dołeczków. Grafitowane wewnątrz są wspomniane już wyżej czerpaki z Sulmierzyc i jeden okaz z Boronowa⁶.

Dla czerpaków typu B przytoczyć można rozległe analogie. Zaczniemy od Śląska. Tu pojawiają się czerpaki typu B już w IV okresie⁷, a koncentrują się na przestrzeni V okresu⁸. Podobne zjawisko mamy na Morawach, gdzie czerpaki typu B występują wyłącznie w V okresie, tzn. w czasie najsilniejszych wpływów śląskich⁹. Również w Czechach dominują one w V okresie¹⁰, ale odnaleźć je tu można jeszcze w następnym okresie¹¹. Czerpaki tegoż typu znane są także grupie aurickiej (brandenbursko-wielkopolskiej), jak na to wskazują okazy z Brandenburgii¹², z dolnych Łużyc¹³ i północnej Wielkopolski¹⁴. Tą drogą dostają się one w V okresie na Pomorze¹⁵. W okresie halsztackim odnaleźć je można w grupie billendorfskiej¹⁶, dalej na obszarze Wielkopolski¹⁷ i Polski środkowej¹⁸. W Wielkopolsce występują jeszcze w okresie wczesnolateńskim w przeżywającej się kulturze łużyckiej¹⁹.

Odmiana typu B, reprezentowana przez czerpaki z Sulmierzyc, wykazuje silne pokrewieństwo z podobnymi płytkami czerpakami ze Śląska, gdzie znane są już w IV okresie²⁰, dalej w V²¹, a nawet w okresie halsztackim²². Ornamentykę guzkową wewnątrz doprowadza się tu do pewnej przesady, wypełniając niekiedy całe wewnątrz czerpaka guzkami²³.

W świetle wyżej przytoczonych analogii okazuje się, iż czerpaki typu B są dość powszechne na terytorium kultury łużyckiej, zważywszy jednak ich koncentrację na przestrzeni V okresu na Śląsku, Morawach i w Czechach, oraz to, iż w naszej

¹ Mogiła nr 5. ² Prokocim gr. 16, 75, nr 35. ³ Mogiła gr. 26; Prokocim gr. 16, 84, 108, nr 36. ⁴ Jankowice nr 4. ⁵ WAR XI, tabl. VI, gr. IV nr 3. ⁶ Boronów gr. 5; Sulmierzyc gr. 8, nry 24—29 (tabl. XVI 4, LI 41, 42, 45—47, LXXV 2). ⁷ Altschlesien I, tabl. XXXVIII 20, XXXIX 7, 11, XXXX 4. — Arndt, *Czarnowanz*, tabl. III 6, IV 13. ⁸ Mannus Ergbd III tabl. IV 25. — Schles. Vorz. VII 370 ryc. 16, str. 378 ryc. 48, str. 384 ryc. 87, str. 388 ryc. 105, 108, str. 391 ryc. 124, str. 523 ryc. 5, 9. ⁹ Čas. MM 1911, str. 50 ryc. 7. — Čas. VSMO 1927, str. 85 ryc. 2. — Černý, *Popeln. pole*, 9, wiersz 2—3 z dołu, por. str. 10 ryc. 8. — Rzehak, JfA IV, tabl. II 4, 4 a. ¹⁰ Památky sk. pr., n. ř. I, tabl. V 26. — Pič, *Urnengräber*, tabl. XIII 25. — Schráníl, *Vorg. Böhm.*, 174, 4—5 wiersz z dołu. ¹¹ Památky XV, tabl. I 32. ¹² Mannus XV str. 76 ryc. 95, środkowy. — ZfEthn. XXXII str. 374 ryc. 28. ¹³ Niederlaus. Mitteil. I 14, por. tabl. I 19. ¹⁴ Kostrzewski, *Wielkopolska*¹, str. 50 ryc. 145. — Mannus IV, tabl. X 32, por. tekst str. 80—1. — Mannus VI, tabl. X ryc. 1 nr 8. ¹⁵ Łęga, Roczn. T. N. Toruń, r. 32, str. 227 ryc. 11. ¹⁶ Praeh. Z. IV tabl. 25, ryc. 14, por. tekst str. 305 pod 5. ¹⁷ Karpińska, *Kronika X* str. 335 ryc. 7 rząd III nr 4, 9. — Tamże XI 4, ryc. 15 rząd II nr 4, rząd III nr 5—8. — Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 95 ryc. 326. — Rajewski, *Wronki*, tabl. XIX, gr. VI 10, 12. ¹⁸ Fitzke, PA V str. 100 ryc. 2. ¹⁹ Mannus IV, tabl. XIII 71, pierwszy z lewej (por. Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 136 ryc. 464). — Krukowski, *Piwnice* (Światowit XI, tabl. V 23583). ²⁰ Arndt, *Czarnowanz*, tabl. IV 13. ²¹ Schles. Vorz. N. F. VIII str. 11 ryc. 11. — Mertins, *Wegweiser*, str. 62 ryc. 135. ²² Altschlesien V 226; środkowy okaz. ²³ Schles. Vorz. N. F. VIII, tabl. III 9.

grupie stanowią one najliczniejszy zespół, można uznać czerpaki typu B za ulubioną formę czerpaka w kręgu śląskim.

Typ C (zestawienie nr 34, tabl. LIV 8—23). Czerpaki typu C mają formę odcinka kuli i zaopatrzone są w taśmowate, nad brzeg wystające ucho (tabl. LIV 7). Zaledwie dwa okazy znalazły się zdobione na brzegu dwoma występami w okolicy ucha (tabl. LIV 11, 18). Obok typu E stanowią czerpaki typu C jeden z nielicznych zespołów. Jak czerpaki typu E są związane z typem D, tak znowu czerpaki typu C są związane z typem B. Albowiem formę czerpaków typu C można tłumaczyć jako niedokończoną formę czerpaków typu B, jeśli zważymy to, że przez proste tylko wgłębienie do środka spodu czerpaków typu C otrzymamy czerpaki z wklęsłym dnem typu B. W porządku typologicznym należałoby więc postawić czerpaki typu C przed czerpakami typu B. Skoro uznamy typ C za niedokończoną formę typu B, wyjaśnia się od razu nikłość liczby czerpaków typu C wobec powszechności czerpaków typu B.

Na podstawie literatury nie udało się stwierdzić, czy czerpaki typu C występują na Śląsku, Morawach, w Czechach, ale należy się ich tam spodziewać ze względu na powszechność czerpaków typu B. Wiadomo zaś, że występują w Wielkopolsce¹, i to w stosunku do czerpaków typu B w nielicznych okazach.

Typ D (zestawienie nr 35, tabl. LIV 24—71, LV 1—44, LXXV 6—14). Obok czerpaków typu B stanowią czerpaki typu D drugi z rzędu najliczniejszy zespół. Ich charakterystyczną cechą jest wyraźnie ukształtowany, wygięty na zewnątrz brzeg, oddzielony od brzusca niekiedy ostrym załomem (tabl. LV 10, 15, 16, 28, 31, 32, 36, 42), przeważnie zaś zaokrąglonym. Dna u tych czerpaków, podobnie jak u typu B, są do środka wklęsłe. Ucha mają taśmowate, nad brzeg wystające. Jest kilka czerpaków zupełnie bez dna, brzusec więc u nich posiada formę odcinka kuli; czerpaki te pochodzą z obszaru podgrupy krakowskiej². Jako odchylenie od typu D należy traktować również płaskie dna u kilku czerpaków, zamiast wklęsłych; nikła ilość tych czerpaków wskazuje na to, iż nie można tu mówić o nowym typie³. Zdegenerowaną formę typu D widać w czerpaku z Kępna (tabl. LIV 47).

Niektóre czerpaki zdobione są na brzegu dwoma występami przy uchu (tabl. LIV 49, 51, 55, 56, 57, 60, LV 1, 30, 31), przy czym ornament ten u kilku czerpaków uzupełniono jeszcze występami (guzkami) na załomie brzusca i brzegu (tabl. LIV 68, LV 2, 11, LXXV 7). Niekiedy są tylko same guzki na załomie (tabl. LIV 59, LV 10, 16, LXXV 6); tak zdobiony czerpak z Prokocimia (tabl. LXXV 6) ma poza tym na brzuscu pod uchem trzy dziureczki, których cel nie wiadomo czym tłumaczyć. Są zdobione czerpaki, u których mamy zestawienie plastyczne ornamentu z innym. Mamy to u trzech czerpaków z Prokocimia i jednego z Mogiły; z nich jeden ma zamiast guzków grupy dołków na załomie (tabl. LXXV 8), drugi ma prócz dołków jeszcze grupy ukośnych kresek (tabl. LXXV 10), trzeci zaś z Prokocimia i czerpak

¹ Okolice Środy (nr kat. 1934: 160, 161), Stobnica pow. obornicki, Zakrzewo pow. szamotulski; Dział Przedhistoryczny Muz. Wlkp. w Poznaniu. ² Iwanowice II gr. szkieł. 8, 25, nr 1; Piaszek gr. 31, 40, 51; Prokocim gr. 80, 119²; Skotniki gr. I². ³ Facimiech nr 15; Iwanowice I gr. 8; Lipie gr. 38, 60—65 (nr 24), 81, nr IX; Skotniki gr. 9², nr XXX.

z Mogiły¹ mają czysto kreskowy ornament, złożony z pasm poziomych linii i rzędów kreseczek (tabl. LXXV 12). Podobny kreskowy ornament, jak u ostatniego prokocimskiego czerpaka, widzimy u czerpaka ze Skotnik (tabl. LXXV 13). Samymi dolkami zdobiony jest czerpak z Mogiły². Na ornamentykę dwóch innych czerpaków z Prokocimia (tabl. LXXV 9, 11) złożyły się listewki na załomie brzuśca i brzegu, pasmo poziomych linii na brzegu, nad nim rząd kreseczek oraz grupy ukośnych kreszek poprzez załom; u pierwszego z nich wzbogacony jest nadto cały ornament dołączkami pod listewkami, a dolków tych pod uchem mamy aż trzy. Podobne trzy dolki pod uchem posiada czerpak ze Skotnik³. Na czerpaku z Mydlnik zachował się tylko fragment ornamentyki, odmiennej od tej, którą poznaliśmy (tabl. LXXV 14). Trzy czerpaki⁴ mają ślady grafitowania. Zdobione wnętrza zaobserwować można u czerpaka z Iwanowic⁵. Szereg czerpaków posiada ucha zdobione podłużnymi żłobkami, poczynając od nasady przy brzegu⁶ (tabl. LV 15, 22, 25, LXXV 9, 11, 13, 14). U niektórych czerpaków tak zdobione ucho jest uzupełnieniem całości ornamentyki (tabl. LXXV 9, 11, 13, 14), u innych stanowi jedyną ozdobę czerpaka.

Podobnie jak dla typu B również dla czerpaków typu D przytoczyć możemy rozległe analogie. I tak na Śląsku odnaleźć dadzą się czerpaki typu D już w IV okresie⁷ i trwają tu aż do okresu halsztackiego⁸, przy czym uderza ich znaczna powszechność w V okresie⁹; znaleźć można między nimi okazy z płaskim dnem¹⁰, szczególnie zaobserwowany u niektórych naszych czerpaków. Najwcześniej pojawiają się czerpaki typu D na Morawach, gdzie znamy je już w II okresie epoki brązowej w praceltyckiej kulturze kurhanowej¹¹, ale brak chwilowo ogniwa łączącego je z późniejszymi czerpakami z IV okresu¹², V¹³ i okresu halsztackiego¹⁴; u halsztackich czerpaków dna są płaskie, a poza tym można zauważyć u niektórych morawskich czerpaków ucha niezbyt duże i nie wystające ponad brzeg. Wraz z ekspansją kultury śląskiej z Moraw na Słowacyznę pojawiają się tam w V okresie czerpaki typu D¹⁵. Znane są również na terytorium Czech zarówno w V okresie¹⁶, jako też halsztackim¹⁷, między innymi w kulturze bylańskiej¹⁸. Saskie okazy przypominają raczej kubki aniżeli czerpaki¹⁹, a niektóre wskutek małości ucha nawet pewien rodzaj miseczki²⁰; nie może więc tu być mowy o czystym typie D. W Wielkopolsce występują, po-

¹ Mogiła gr. 11. ² Mogiła gr. 33. ³ Skotniki nr 49. ⁴ Prokocim gr. 114 a, 146; Skotniki gr. 1. ⁵ Światowit XI str. 67 ryc. 128. ⁶ Piasek gr. 52, 55 (WAr XI, tabl. XII, gr. LII 2, tabl. XIV, gr. LV 3). ⁷ Arndt, *Czarnowanz*, tabl. X 32. — Schles. Vorz. N. F. VIII, tabl. II 3. ⁸ Mannus Ergbd III, tabl. IV 19, 20. ⁹ Mertins, *Wegweiser*, 80 ryc. 191 (por. Schles. Vorz. N. F. VIII, tabl. II 3). — Schles. Vorz. VI 86, tabl. 4, ryc. 17. — Schles. Vorz. VII str. 375 ryc. 36, str. 381 ryc. 78, str. 386 ryc. 99, str. 391 ryc. 122. ¹⁰ Schles. Vorz. VII str. 386 ryc. 98. ¹¹ ZfGMähr. Jg 35, str. 121 ryc. 6, 8, 24. ¹² Čas. VSMO 1930, str. 67 ryc. 1, 2. — ZfGMähr. Jg 36 str. 32 ryc. 16, Jg. 37 str. 24 ryc. 10. ¹³ Čas. MM 1914, XIV str. 29 ryc. 1—3. — Čas. VSMO 1927, str. 85 ryc. 1, 3, 6. — Černý, *Popeln. pole*, 9, wiersz 2—3 z dołu, por. str. 10 ryc. 6. — Červinka, Čas. MM 1911, str. 50 ryc. 8, 9. — ZfGMähr. Jg 36 str. 36 ryc. 15, Jg 37 str. 28 ryc. 17. — Rzehak, JfA IV str. 26 ryc. 67, 69, tabl. II 5, 6, tabl. III 1. ¹⁴ Čas. VSMO 1931, str. 5 ryc. 4, 7, 10. — ZfGMähr. Jg 37 str. 26 ryc. 28, 29. — Rzehak, JfA IV, tabl. III 2. ¹⁵ Čas. MSS XXV str. 20 ryc. 8. ¹⁶ Pič, *Urnengräber*, tablice XIII 24, XIV 20, XVI 18, 20, 22, XVII 20, 23, 24, XVIII 11, XX 14, XXII 72, 77, XXIII 96, XXV 6, 16, XXVI 3, 6, 11, 13, 19. — Schráníl, *Vorg. Böhm.*, tabl. XXXV 6. ¹⁷ Památky XV, tabl. I 37. — Památky, sk. pr., n. ř. I, tabl. VI 21. ¹⁸ Böhm, *Zpravy*, II/III str. 48 ryc. 1. ¹⁹ Jschr. sächs-thür. L. XX str. 63 ryc. 10, str. 67 ryc. 3, 4. ²⁰ Jschr. sächs-thür. L. Bd 8 tabl. XV 1.

cząwszy od IV okresu¹ poprzez V² głównie w okresie halsztackim³, przy czym zaznaczyć wypada, iż wklęsłe dno nie jest panującą regułą. Z Wielkopolski przedostają się czerpaki typu D na Pomorze, i to dość późno, gdyż odnajdujemy je tam dopiero w okresie halsztackim⁴. We wschodniej polaci Wielkopolski występują jeszcze w okresie wczesnolateńskim w przeżywającej się kulturze łużyckiej w ziemi kaliskiej⁵. Znane są także grupie kieleckiej reprezentowanej cmentarzyskami w Myśliborzu, Nietulisku Dużym i Ludwikowie, dna jednakże u tych czerpaków są płaskie⁶. Granicząca z tą grupą od południa grupa tarnobrzeska zna je także⁷. Podobne nieco do typu D czerpaki występują w kulturze wysockiej, z tych jedne mają wklęsłe dna⁸, a drugie płaskie⁹; jednakże czerpaki wysockie w stosunku do naszych są za wysokie, zbyt wysokie mają brzegi, dalej ucha mają nie taśmowate, lecz okrągłe, grube.

Przy omawianiu czerpaków typu A zwróciliśmy uwagę na pewien rodzaj ornamentyki czerpaków podgrupy krakowskiej, a mianowicie dwa występy na brzegu w okolicy ucha. Tak zdobione czerpaki spotykamy wśród wszystkich pięciu typów, a jak już zaznaczyliśmy, ten sposób zdobienia czerpaków jest szczególnie ulubionym w podgrupie krakowskiej. Nie jest jednak jej wyłączną własnością, gdyż podobnie zdobione czerpaki można odnaleźć na Śląsku¹⁰, a szczególnie licznie na Morawach¹¹ i w Czechach¹². Terytorialnie ogranicza się ta ornamentyka do kręgu śląskiego, a chronologicznie niezupełnie do V okresu, bo przeżywa się dopiero w pierwszej fazie okresu halsztackiego.

Chociaż czerpaki typu D spotyka się na dość dużym obszarze kultury łużyckiej, zdaje się jednak istnieć jakiś ściślejszy związek między nimi a kręgiem śląskim, a jednym z łączników jest niewątpliwie sposób zdobienia na brzegu dwoma występami przy uchu.

Typ E (zestawienie nr 36, tabl. LV 45—56, LXXVI 1, 2, 5—9, LXXXI 4, 13—17). Jest to typ czerpaka odmienny od typu D o tyle, że nie posiada tak wyraźnie ukształtowanego brzegu, który jest u czerpaków typu E bardzo wąski, tak iż niekiedy można mówić tylko o wygiętej krawędzi u niektórych okazów. Dno u większości jest wklęsłe do środka, u reszty jest płaskie, a jeden tylko czerpak nie

¹ *Album* II, tabl. XXXIX 53.

² Mannus VI, tabl. X ryc. 1 nr 4.

³ *Album* II,

tabl. XXX 35, 38—40, z. III, tabl. XLVIII 16. — Karpińska, *Kronika* X str. 335 ryc. 7 rząd III nr 11, str. 340 ryc. 11 rząd III nr 4. — Tamże XI str. 4 ryc. 15 rząd III nr 3, str. 10 ryc. 19 nr 3. — Kostrzewski, *Wielkopolska*¹, tabl. III 205. — Kostrzewski, *Zapiski Muz.* I str. 28 ryc. 36 rząd II, pierwszy z prawej, ryc. 37 dolny rząd, pierwszy z prawej. — Rajewski, *Pow. gostyński*, tabl. III 35. — Rajewski, *Pradzieje pow. wrzesińskiego*, tabl. III b 15, 16. — Rajewski, *Wronki*, tabl. XX, gr. VIII 22. — Antoniewicz, *WAr* VII, 127 g. ⁴ Kostrzewski, *Slav. Occid.* III/IV str. 248 ryc. 4 (por. Antoniewicz, *Archeologia*, fig. 28 ryc. 4). ⁵ Światowit XI, tabl. IV 22361, tabl. V 22284 (Imielków, Piwonice). ⁶ Krajewska, *Światowit* XIII str. 82 ryc. 27. — Wawrzeniecki, *Pam. Fizjogr.* XXII, Dz. V, tabl. VIII ryc. 1, dolny rząd, z prawej trzy okazy. ⁷ Demetrykiewicz, *Mat. aar* II str. 147 ryc. 12, na prawo od popielnicy. ⁸ Sulimirski, *Kultura wysocka*, tabl. XX 2, 18, 21, 26—8. ⁹ Sulimirski

o. c. tabl. XX 6, 16, 20, 32, 33. ¹⁰ Schles. Vorz. VII str. 391 ryc. 122. ¹¹ Čas. MM 1911, str. 50 ryc. 7. — Čas. VSMO 1927, str. 85 ryc. 2. — Rzehak, *JfA* IV str. 26 ryc. 69 tabl. III 1, 2. ¹² Památky sk. pr., n. ř. I, tabl. VI 23. — Pič, *Urnengräber*, tabl. XIII 25, XXIII 96, XXVI 14.

posiada wyodrębnionego dna¹. Niektóre z czerpaków typu E robią wrażenie kubków wskutek wysokości a zatury płytkości charakterystycznej dla czerpaków (tabl. LV 45—47, 51).

Pewna część czerpaków jest zdobiona. Rzadko trafiają się dwa występy na brzegu (tabl. XVIII 25), rzadko też jako ozdobę spotykamy same tylko pionowe żłobki (tabl. LXXXI 15), bądź same tylko dołeczki, układane w grupy (tabl. LXXVI 2). Najczęściej mamy zestawienie dołków ze żłobkami (tabl. LXXVI 1, 6), w miejsce których częściej pojawiają się kreski (tabl. LXXVI 5, 8, 9); najtypowszy układ to na przemian grupy pionowych kresek i grupy dołków; u czerpaka z Prokocimia uderza układ ukośnych kresek nad dołkiem, przypominający jodelkę (tabl. LXXVI 5). U prokocińskich czerpaków całość ornamentyki uzupełniają ucha, zdobione podłużnymi żłobkami (tabl. XVIII 25, LXXVI 5, 6). U dwóch czerpaków z Jankowów² można stwierdzić ślady grafitowania, trzeci zaś czerpak z Jankowów posiada bogato zdobione wnętrze (tabl. LXXXI 14).

Czerpaki typu E nie stanowią wyłącznej własności naszej grupy. Podobne czerpaki można odszukać na Śląsku w V okresie³ i halsztackim⁴, na Morawach również w V okresie⁵ i halsztackim, a to w kulturze platenickiej⁶, zaś w Czechach w kulturze bylańskiej⁷. Wielkopolskie okazy też są datowane na okres halsztacki⁸.

Czerpaki typu E są pochodnym typem od D, stąd może ich chronologiczne opóźnienie. Ograniczenie ich terytorialne do kręgu śląskiego podkreśla ścisły związek między tymi dwoma typami czerpaków. W grupie górnośląsko-malopolskiej tworzą czerpaki typu E nieliczny zespół.

* * *

Wśród czerpaków można spotkać okazy nie dające się zaliczyć do żadnego z wyżej podanych typów. I tak dwa czerpaki z Kępna ze swoimi zagiętymi do środka brzegami na wzór mis typu B stanowią okazy jedyne w swoim rodzaju (tabl. LV 57, 58). Pierwszy z nich jest ponadto wewnątrz zdobiony.

To samo można powiedzieć o czerpaku z Sulmierzyc o wyjątkowej dla czerpaków dwustożkowej formie (tabl. LXXI 10), czy też o czerpaku ze Skotnik o fałstym profilu (tabl. LVI 1—2), mającym krewniaka w kubku z Mogiły (tabl. L 14).

Od typu D odbiegają dwa inne czerpaki ze Skotnik (tabl. LV 59, 60); obydwie mają cylindryczne szyjki, tylko u pierwszego z nich widać lekkie wygięcie krawędzi, dalej słabe załamanie brzuśca, który u drugiego czerpaka jest znacznie wydęty. Obydwie są zdobione, jeden zakreskowanymi wsuwanymi w siebie trójkątami (tabl. LXXIV 13), a drugi na szyjce pasmem kropkowanej linii i poziomych linii, na brzuścu grupami pionowych żłobków i ukośnych kresek, a kropkowanymi liniami i guzkami na załomie brzuśca (tabl. LXXV 15). Wprawdzie wygięty brzeg posiada czerpak z Raciborska, jednakże ostro załamany brzusiec i wysokość nadają mu formę od-

¹ Prokocim gr. 80. ² Jankowy nr 14, 17. ³ Schles. Vorz. VII str. 370 ryc. 17, str. 391 ryc. 134. ⁴ Mitteil. Liegnitz IV 266, tabl. ryc. 3 g. ⁵ Rzehak, JfA IV, tabl. III 6. — ZfGMähr. Jg 37 str. 28 ryc. 4. ⁶ Čas. VSMO 1931, str. 5 ryc. 3. ⁷ Böhm, Zpravy, II/III str. 53 ryc. 12, str. 61 ryc. 4. ⁸ Album II, tabl. XXX 33, 34. — Blume, Ausstellung, tabl. 10 nr 1688 (por. Kostrzewski, Wielkopolska², str. 95 ryc. 319).

mienną od typu D, a zbliżoną bardziej do formy kubka (tabl. LV 61). Do typu D można by ewentualnie zaliczyć dwa czerpaki, jeden ze Skotnik (tabl. LVI 3, LXXV 16), drugi z Sosnowca (tabl. LVI 4), gdyby ich brzeg wskutek nadmiernej wysokości nie stracił swego właściwego charakteru i nie nadał im formy zbliżonej bardzo do dwustozkowej; skotnicki czepak zdobiony jest na brzegu dwoma występami, a niżej pasmem poziomych linii, od którego zwieszają się grupy krótkich pionowych kresek. Nie bardzo też podobne są do typu D trzy inne czerpaki ze Skotnik wskutek swej stożkowatej formy i nieznacznego tylko wygięcia brzegu, słabo w ogóle od brzuśca wyodrębnionego (tabl. LVI 5—7); jeden z nich zdobiony jest pod uchem na brzuścu 6 poziomymi kreskami (tabl. LXXVI 4). Chociaż czepak z Mydlnik posiada brzeg wyraźnie od brzuśca oddzielony, brak jednak brzegowi owego charakterystycznego dla typu D wygięcia, natomiast jest on silnie na zewnątrz wychylony, a linia jego wychylenia jest równa profilowi brzuśca, przez co czepak posiada formę odmienną od typu D (tabl. LVI 8, LXXVI 3); czepak zdobiony jest u nasady brzegu pasmem trzech poziomych linii, a wewnątrz jest granica między brzuścem a brzegiem zaznaczona za pomocą bruzdy.

Wygięciem brzegu podobny jest czepak z grobu 55 z Piasku¹ do typu D, jednakże trzonek do trzymania, jaki mu dano zamiast ucha, nadaje mu specyficzną formę. Znalezione go w grobie dziecięcym, może więc służył za łyżkę. Podobny czepak z trzonkiem znamy z Walkowa². Właściwą już łyżkę znamy z Iwanowie, nie bardzo foremnie ulepioną, ułamkowo zachowaną, z ułamanym trzonkiem (tabl. LVI 9). Łyżka znalazła się także w Mogile, luźno na cmentarzysku (tabl. LVI 10). Podobnie luźno znalazły się dwie łyżki w Brzeziu³. Ułamek łyżki znamy też z osady z Repecka na stan. 3. Liczbę łyżek uzupełnia okaz z Lelowie⁴. Analogiczne do nich okazy przytoczyć możemy np. z Łużyce⁵, Wielkopolski⁶. Są więc łyżki formą znaną w kulturze łużyckiej⁷. Obok nich występują łyżki z przedziurawionym trzonkiem, używane niewątpliwie do karmienia niemowląt. Takie łyżki znane są np. na Śląsku⁸ i w Wielkopolsce⁹. W grupie górnośląsko-malopolskiej ten rodzaj łyżki dotąd się nie znalazł.

7. Czarki

Nazwą czarek określamy drobne naczynia, będące miniaturowymi kopiami popielnic różnych typów. W zespołach grobowych odgrywają czarki rolę przystawek, a rzadko się zdarza, aby zastępowały popielnicę. Dotąd stwierdzono to w 2 grobach w Skotnikach¹⁰ i w 5 grobach w Prokocimiu¹¹.

Czarki podzielić można na dwie grupy: a) grupę bezusznych czarek i b) grupę czarek z uszkami, wydzielając w obrębie tych dwóch grup dalsze jeszcze typy.

¹ WAr XI, tabl. XIV, gr. LV 3.

² Żurek, *Pradzieje ziemi wieluńskiej*, tabl. VII 22.

³ ZOW XI str. 105 ryc. 7 a, b.

⁴ Mat. aar. X, tabl. XXI 6.

⁵ Niederlaus. Mitteil. III, tabl. II 10, poza tym dalsze okazy podane w tekście, str. 49.

⁶ Kostrzewski, *Wielkopolska*¹, str. 50 ryc. 141, por. przy tym przyp. 132.

⁷ Pobieżne ich zestawienie zob. Niederlaus. Mitteil. III 49.

⁸ Schles. Vorz. VII 545, tamże dalsze analogie.

⁹ Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 258, przyp. 276.

¹⁰ Skotniki gr. 13, 20.

¹¹ Prokocim gr. 44, 79, 85, 126, 151.

a) Grupa bezuszných czarek

Typ A (zestawienie nr 37, tabl. LVI 11—33, LXXVII 1—3, LXXXIII, 2, 3, LXXXIV 6). Czarki typu A są to dwustożkowe, gładkie naczynka, są zatem naśladownictwem popielnic typu A. Brak tylko czarkom chropowatej części dolnej, charakterystycznej dla popielnic. Wysokość ich waha się w granicach od 3—10 cm.

Niektóre czarki występują w zdegenerowanej formie (tabl. LVI 12, 18, 21, 23, 30, 33), inne pewnymi szczegółami odbiegają od kanonu czystego typu. I tak czarka z Prokocimia nie posiada dna, jest tylko dołem zaokrąglona (tabl. LVI 23), inne znowu czarki podgrupy krakowskiej mają wklęsłe dna¹, szczegół charakterystyczny dla naczyń tej podgrupy. Z reguły bowiem posiadają czarki typu A płaskie dna.

Wśród czarek tego typu odnaleźć można okazy zdobione guzkami bądź listewkami. Spotkać można guzki nad załomem (tabl. LVI 22, 26) lub na samym załomie (tabl. XVII 28, LVI 14, 24, 25). Są dotąd dwa okazy, zdobione karbowanymi listewkami na załomie: jeden to czarka z Praszki (tabl. LXXVII 1), drugi to czarka z Iwanowic (tabl. LVI 19), u której załom został już znacznie złagodzony; co zaobserwować można także u innych czarek. Pasmem 3 poziomych linii zdobiona jest czarka ze Skotnik na górnej części, przez co zaznaczona została jakoby szyjka (tabl. LXXVII 3). Bogatszy już ornament kreskowy widać na dwóch czarkach z Wawrzeńczyce, gdzie obok pasma poziomych linii nad załomem zastosowano jeszcze ostro łamane, zygzakowate pasma (tabl. LXXXIII 2, 3); u pierwszej z nich widać ponadto wyraźne ślady grafitowania na górnej części. Pod względem bogactwa ornamentacyjnego góruje nad wszystkimi czarką z Prokocimia, na której w efektowną całość zestawiono linie pionowe, poziome, półkoliste, zygzakowate, kreseczki i guzki (tabl. LXXVII 2). Czarki zdobione guzkami i listewkami nie mogą uchodzić za kopie popielnic typu A, gdyż te pozbawione są zupełnie podobnego ornamentu. Pierwowzoru dla tych czarek trzeba szukać w popielnicach typu B, aczkolwiek czystego tego typu w miniaturze wśród czarek nie spotykamy. Thumaczy się to tym, że czarki zdobione guzkami i listewkami występują prawie wyłącznie w podgrupie krakowskiej, gdzie popielnice typu B w czystej formie są prawie nie znane, występują zaś popielnice do tego typu zbliżone, zdobione guzkami. Powszechność tego plastycznego ornamentu w podgrupie krakowskiej znalazła wyraz także u czarek.

Czarki typu A są na obszarze kultury łżyckiej dość rozpowszechnione. Na Śląsku występują w IV okresie², dalej w V³, a brak ich w następnym okresie. Najwcześniej występują one na Morawach, bo już w III okresie⁴, po tym szczególnie licznie w IV⁵, a przeżywają się w V⁶. Podobne zjawisko mamy w Czechach bo i tu

¹ Prokocim gr. 121, nr 32, 39.

² Altshlesien I, tabl. XXXVIII 19, 21. — Mannus

Ergbd III, tabl. III 8—10. — Mertins, *Wegweiser*, str. 62 ryc. 133. — ERL VII tabl. 196 a.

³ Mannus Ergbd III tabl. III 11, 12. — Schles. Vorz. VI 86, tabl. 4, ryc. 14, 16. — Schles.

Vorz. VII str. 370 ryc. 4, 7, str. 375 ryc. 35, str. 378 ryc. 49, 56, str. 381 ryc. 61, str. 384 ryc. 80. —

Schles. Vorz. N. F. VIII, tabl. III 4. ⁴ Čas. MM 1914, r. XIV str. 29 ryc. 7. — Červinka,

Morava, tabl. XXVIII 5. ⁵ Čas. MM 1914, str. 29 ryc. 12, 17. — Čas. VSMO 1905, ciš. 87

tabl. X 2, 4, 19. — Čas. VSMO 1931, str. 9 ryc. 6. — Černý, *Popeln. pole*, str. 7 ryc. 3. — Čer-

vinka, Čas. MM 1911, str. 46 ryc. 4. — Sudeta 1932, str. 95 ryc. 2. ⁶ ZfGMähr. Jg 36

str. 36 ryc. 23.

najbujniejszy ich rozkwit przypada na IV okres¹, a już V jest świadkiem ich przeżywania się². W tych samych dwóch okresach znane są w Saksonii³. Dłuższym żywotem cieszyły się w Wielkopolsce, gdyż od IV okresu⁴ przetrwały aż do halszackiego⁵, a nawet do okresu wczesnoloteńskiego w relikwie kultury łużyckiej w ziemi kaliskiej⁶.

Niektóre czarki naszej grupy objawiają cechy degeneracji czystego typu, co zaobserwować można także u niektórych okazów ze Śląska⁷, Moraw⁸ i Czech⁹. Symptomatycznym jest to, iż tego rodzaju czarki odnajdują się tam w V okresie, a więc w czasie przeżywania się typu A, a nie w czasie jego bujnego rozkwitu w IV okresie. W Czechach zdołała się zdegenerowana forma typu A zachować aż do okresu halszackiego¹⁰.

Typ B (zestawienie nr 38, tabl. XVI 17, 26, XVII 12, LVI 34—47, LXXVII 4—9). Czarki typu B mają stożkową szyjkę, osadzoną na łagodnie wydętym brzuścu. Wysokość ich waha się w granicach od 4—14 cm, jednakże okazy o wysokości ponad 10 cm są nieliczne (tabl. LVI 35, 37, 38, 41). Z reguły mają one płaskie dna, ale można spotkać czarki z wklęsłym dnem¹¹ lub zgola bez wyodrębnionego dna u spodu brzuśca (tabl. LVI 40, 43). Niektóre czarki odbiegają od ustalonego kanonu przez ostre załamanie brzuśca (tabl. LVI 34, 45, 46), upodabniając się przez to profilem do czarek typu F.

Część czarek jest zdobiona. Niektóre zdobione są tylko guzkami (tabl. XVI 26, LVI 34, 42), niektóre ponadto jeszcze bogatym ornamentem kreskowym (tabl. LXXVII 8) lub półkolistymi żłobkami, otaczającymi z góry guzki (tabl. LXXVII 7, 9). U czarki z Sulmierzyc widzimy zamiast guzków pionowe listewki i grupy pionowych kresek, rozdzielone dolkami (tabl. LXXVII 4). U niektórych zastosowano sam tylko ornament kreskowy: u czarki z Kępna (tabl. LVI 39)¹² i Kuźnicy Trzeńskiej (tabl. LVI 41) mamy linie u nasady szyjki i grupy ukośnych kresek na brzuścu, u czarki z Ochędzyna zakreskowane, wsuwane w siebie trójkąty, ujęte w dwa pasma (tabl. LXXVII 5). Czarkę z Siemianic zdobią pionowe żłobki poprzez załom brzuśca (tabl. LXXVII 6). Jedna czarka z Kępna pokryta jest na górnej części brzuśca głęboko rytym ornamentem, składającym się z zakreskowanych trójkątów i zyg-zakowatych, zakreskowanych pasm (tabl. LVI 40); ornament ten zastosowano niewątpliwie w celach inkrustacji.

Na obszarze kultury łużyckiej są czarki typu B znane w dość dużym promieniu. Na Śląsku występują w V okresie¹³ i halszackim¹⁴, podobnie na Mora-

¹ Památky XXV str. 80 ryc. 4, 6, XXXI str. 30 ryc. 5—7, XXXVI str. 101 ryc. 3. — Památky sk. pr., n. ř. II str. 17 ryc. 3, 4, 6, tabl. III 2, 4, 9. — Pič, *Urnengraber*, tabl. I 12, 15, 18, 19, 24, IV 20, V 23, 25, VI 1, 5, 8. — Schráníl, *Vorg. Böh.*, tabl. XXVII 21. ² Památky sk. pr., n. ř. I, tabl. V 19. — Pič, *Urnengraber*, tabl. XVII 17. — Schráníl, *Vorg. Böh.*, tabl. XXVII 24, 28, 30. ³ Mitteil. Prov.-Mus. Sachsen 1900, H. 2, tabl. II 11. — Jschr. sächs-thür. L. Bd 8 tabl. XVI 3. ⁴ *Album* II, tabl. XXXIX 16. ⁵ Rajewski, *Pow. gostyński*, tabl. III 19, 29. ⁶ Światowit XI, tabl. IV 23565 (Imielków). ⁷ *ERL* VII tabl. 197 m. ⁸ Čas. VSMO 1927, str. 85 ryc. 13. — ZfGMähr. Jg 36 str. 36 ryc. 24. ⁹ Památky sk. pr., n. ř. I tabl. V 1, 6, 12. — Pič, *Urnengraber*, tabl. XII 6, XVII 16, 22. ¹⁰ Památky sk. pr., n. ř. I, tabl. VI 12, 16.

¹¹ Lipie gr. 30; Mogiła gr. 11; Ochędzyn nr 1; Skotniki nr 69, 70; Sosnowiec nr 9. ¹² Czarka ta posiada dwa nieznaczne guzki poniżej nasady szyjki w miejscu uszek, jednakże właściwych uszek nie posiada, dlatego też zaliczona została do grupy bezuszknych. ¹³ Schles. Vorz. VII str. 370 ryc. 5, str. 378 ryc. 55. ¹⁴ *ERL* VII tabl. 198 m.

wach¹. Na wcześniejszy ich ślad natrafiamy w Czechach, gdyż tu odnajdujemy je już w IV okresie², są w V³ i giną w początkach okresu halsztackiego⁴. Jeszcze wcześniejsze od czeskich okazy znamy z Saksonii, bo z końca III okresu⁵; poza V okres czarki typu B w Saksonii nie wychodzą⁶. W Wielkopolsce znane są w IV i V okresie⁷, a szczególnie ulubionym typem zdają się być w grupie ceramiki inkrustowanej w okresie halsztackim⁸; przetrwały też na terytorium tej grupy w jej relikcie aż do okresu wczesnolateńskiego⁹. Na obszarze Polski występują czarki typu B najwcześniej w grupie środkowo-polskiej, bo już z końcem III okresu¹⁰, i przetrwały tu aż do początku V¹¹, jak można wnioskować na podstawie dotychczasowej bardzo skromnej literatury, dotyczącej kultury łużyckiej na obszarze środkowej Polski. Czy istnieje jakiś ściślejszy związek między tą grupą a czarkami typu B, trudno w tej chwili rozstrzygać.

* * *

W grupie bezusznych czarek znajdują się takie, które nie stanowią żadnego zdecydowanego typu, lecz wskazują na degenerację znanej skądinąd formy. Do tego rodzaju czarek zaliczają się jedna z Lipia (tabl. LIX 30), druga z Prokocimia (tabl. LIX 31). Obydwie czarki są cylindryczne, spodem ku dnie zaokrąglone. Ich cylindryczna forma jest niewątpliwie wynikiem degeneracji typu A (dwustożkowej formy). Wskutek swej kulistości posiada czarka z Sulmierza odmienną zupełnie formę od poznanych dotąd typów i nie ma ścisłej analogii (tabl. LXXX 2). Na pograniczu między czarkami a garnkami stoi naczynie z Siemianic (tabl. LXXX 1), bo ma dwustożkową formę jak czarki typu A, ale ma załom powyżej połowy swej wysokości i jest dość smukłe, a że w dodatku jest w dolnej części chropowate, robi wrażenie garnka. Naczynie to jest wyraźnym obrazem skrzyżowania dwóch form: dwustożkowej czarki i garnka.

Również czarki z Jankowa Przygodzickiego nie można zaliczyć do żadnego wyżej podanego typu (tabl. LIX 32). Forma jej zdaje się przypominać śląskie popielnice okresu halsztackiego¹². O ile jednakże u tej czarki podobieństwo to budzi wątpliwości, to duże podobieństwo do śląskich popielnic wykazują inne dwie czarki: jedna z Kępna, druga z Kwaczały (tabl. LIX 33, 34). Obydwie czarki są to naczynka dwustożkowe o zaokrąglonym załomie i brzegach na zewnątrz wygiętych. Naczynka powstały w odległych od siebie miejscach, a jednak mają wspólne rysy. Pochodzi to stąd, iż obydwie miały ten sam pierwowzór, a mianowicie śląską popielnicę okresu halsztackiego. Czarka z Kępna jest zdobiona liniami poziomymi i zygzakowatymi (tabl. LIX 33).

Te trzy czarki (z Jankowa Przygodzickiego, Kępna i Kwaczały) o formie przy-

¹ Čas. MM XIV str. 29 ryc. 11, 16. — ZfGMähr. Jg. 37 str. 26 ryc. 4. ² Památky sk. pr., n. ř. II str. 17 ryc. 10. ³ Pič, *Urnengräber*, tabl. XIII 32, 33. — Schráníl, *Vorg. Böhm.*, tabl. XXXV 2, 4, 9, 12. ⁴ Památky sk. pr., n. ř. I, tabl. V 3, 15, 28. ⁵ Jschr. sächs-thür. L. Bd 9 tabl. VIII 7. ⁶ Jschr. sächs-thür. L. Bd 8 tabl. XVII 18. ⁷ *Album II*, tabl. XXXIX 44—47. — *Zapiski Muz.* I str. 28 ryc. 36, rząd III, druga z prawej. ⁸ *Album II*, tablice XXX 5—8, 17—25, XXXI 21—4, 28—30, 56—9. — Rajewski, *Pradzieje pow. wrzesińskiego*, tabl. III b, 5, 6, 8, 11. ⁹ Światowit XI, tabl. IV, dolny rząd, nr 22357 (Imielków). ¹⁰ ZOW VII str. 100 ryc. 13. — Krajewska, *Wiad. Ludoznawcze I z. 1* str. 13 ryc. 1. ¹¹ Fitzke, *PA V* str. 92 ryc. 12. ¹² Mertins, *Wegweiser*, str. 76 ryc. 178, 180. — Schles. Vorz. N. F. VIII, tabl. IV 1, 2, 8, 11.

pominającej śląskie popielnice nie są bynajmniej zjawiskiem odosobnionym w grupie górnośląsko-małopolskiej. Podobne bowiem czarki można odnaleźć w południowej polaci Wielkopolski w okresie halsztackim (Manieczki¹, Nadziejowo², Poniec³) w czasie silnych związków kulturowych ze Śląskiem. Na samym Śląsku zjawiają się podobne czarki już z końcem V okresu⁴ równocześnie z wytwarzaniem się swego pierwowzoru. W Czechach znane są bylańskiej kulturze okresu halsztackiego⁵. Nie nie sprzeciwia się temu, by uznać czarki o tej formie za typ związany ściśle z kręgiem śląskim. Czarki grupy górnośląsko-małopolskiej są czasowo najbliższe okazom wielkopolskim.

Typ odosobniony wśród bezusznych czarek stanowi pośród innych czarka z Bazantarni (tabl. LXXX 3). Wyróżnia się ona zarówno formą, jak i bogatą ornamentyką kreskową i plastyczną w postaci par guzków na brzuscu. Natomiast dwie czarki z Dąbrowy (tabl. LXXX 4, 5) posiadają formę popielnicy z Lipia, zbliżonej do typu H (tabl. XXX 13). Widzimy to samo ostre załamanie brzusca i uwieńczenie szyjki szeroką krezą, w której dostrzegamy u jednej czarki z Dąbrowy 4 grupy po 5 otworów (tabl. LXXX 5). Aczkolwiek to ściśle podobieństwo co do formy podkreśla jeszcze wspólna wszystkim trzem okazom plastyczna ornamentyka guzków u nasady szyjki, nie ma jednak pomiędzy nimi zgodności chronologicznej, gdyż popielnica z Lipia pochodzi z V okresu, a czarki z Dąbrowy pochodzą z pierwszej fazy okresu halsztackiego.

b) Grupa czarek z uszkami

Typ C (zestawienie nr 39, tabl. XXXIV 17, LVI 48—59, LVII 1—21, LXXXIV 5). W stosunku do innych czarek są czarki typu C dość duże i dorównują wielkością niektórym popielnicom (tabl. XXXIV 17). Wysokość ich waha się w granicach od 11—19,5 cm. Szczególnie okazy o wysokości ponad 15 cm współzawodniczą z mniejszymi popielnicami, a tylko niższe z nich zbliżają się do właściwych czarek. Możliwe jest, że większe czarki z Kwaczały i Jankowic służyły za popielnice, jednakże brak bliższych wiadomości o inwentarzach grobowych nie daje na to potwierdzającej odpowiedzi.

Czarki typu C są dwustożkowe, a górna ich część jest wciągnięta, przez co tworzy się wgłębiony załom u nasady górnej części. Uszka mają umieszczone na samym załomie. Uszka te są zwykle podłużne, poziomo przekłute, a niekiedy pośrodku siodełkowato wgięte. Czarki są na całej powierzchni gładzone, przeważnie są czarnej barwy i niezdobione. Wyjątkowo jedna czarka z Iwanowic zdobiona jest na załomie grupami ukośnych żłobków (tabl. LVI 51). Niektóre z czarek zachowały wyraźny dwustożkowy charakter (tabl. LVII 6, 10, 11, 13, 21), inne znowu odmienne mają uszka, a mianowicie z dwoma pionowymi otworami (tabl. LVI 52, LVII 9, 10). Takie uszka mają również dwie czarki z Kwaczały-Jankowic, przedstawiające zdegenerowany typ C (tabl. LVII 17, 18). Wyjątkowo posiada jedna czarka uszka nad

¹ *Album II*, tabl. XXXV 21.

Pow. gostyński, tabl. III 47, 48.

⁵ *Pamiętki XXI* str. 339 ryc. 7.

² *Album II*, tabl. XXVIII 29, XXXI 36.

⁴ *Schles. Vorz. VII* str. 381 ryc. 66, str. 388 ryc. 111.

³ Rajewski,

załomem (tabl. LVII 13). Do czarek typu C zbliżone jest naczynko z jamy mieszkalnej z Iwanowie (tabl. LVI 50).

Czarki typu C stanowią formę lokalną, przynależną do podgrupy krakowskiej. Podobne do nich okazy są w sąsiednich obszarach w ogóle nieznane. Można by pewnego podobieństwa dopatrzeć się w naczyniu wielkopolskim z Nadziejewa¹, lecz podobieństwo to daje tylko umieszczenie uszek na załomie, gdyż poza tym brak u tego naczynia wgłębionego załomu u nasady górnej części, cechy charakterystycznej dla czarek typu C, a także wielkość naczynia przekracza normę ustaloną dla typu C. Stwierdzone u niektórych czarek pionowo przekłute uszka mają dalekich i starszych od siebie krewniaków w Saksonii, gdzie podobne uszka znajdujemy u naczyń datowanych na przełom IV/V okresu². Ten negatywny wynik w poszukiwaniu za analogiami dla czarek typu C przekonuje nas, iż uznać je wypada za formę ściśle lokalną, właściwą podgrupie krakowskiej. Fakt występowania czarek typu C na emientarzysku szkieletowym i II emientarzysku ciałałpalnym z okresu halsztackiego w Iwanowicach, brak zaś tego typu czarek na emientarzyskach V okresu świadczy, iż chronologicznie należy odnieść czarki typu C do okresu halsztackiego.

Typ D (zestawienie nr 40, tabl. XV 14, 19, XVI 12, 25, XVIII 26, LVII 22—73, LVIII 1—40, LXXVII 10—12). Za typ D uznamy dwustozłkowe czarki z uszkami nad załomem. Wysokość ich waha się w granicach od 3·5—10 cm³. Niektóre z nich posiadają uszka na samym załomie, przez co upodabniają się do typu C (tabl. LVII 22, 28, 36, 38, 43, 52, 57, 61, 62, 72, LVIII 4, 12, 24, 38); brak im jednak tego charakterystycznego wgłębionego załomu u nasady górnej części, stanowiącego swoistą cechę czarek typu C; poza tym różnią się wielkością, bo wysokość ich (tzn. czarek typu D z uszkami na załomie) waha się od 5—9·5 cm, gdy tymczasem najmniejsze czarki typu C dochodzą do 11 cm wysokości. Szczególnie u czarek podgrupy krakowskiej spotyka się odchylenia co do dna, które u czarek typu D jest z reguły płaskie. I tak są okazy z wklęsłymi dnami⁴ i okazy bez wyodrębnionego dna⁵. Jako odchylenie od typu D należy także traktować zastąpienie uszek guzkami u dwóch czarek (tabl. LVII 34, LVIII 37).

Czarki typu D są rzadko zdobione. Na przeszło 100 okazów znalazło się zaledwie 8 zdobionych. U czarki z Kępna ograniczył się cały ornament do grup pionowych kresek na załomie (tabl. LVII 65), u jednej czarki z Lipia do pionowych żłobków (tabl. LXXVII 11), u czarki z Prokocimia do nieznacznych dołków (tabl. LVIII 31). Skromnym ornamentem są też guzki na załomie, jakimi ozdobiono trzy czarki z Prokocimia (tabl. XVI 25, XVIII 26, LVIII 22). Bogatszy już ornament zastosowano u drugiej czarki z Lipia, bo złożony z pasma pionowych żłobków i żłobków poziomych (tabl. LXXVII 10), a u czarki z Prokocimia z gr. 151 mamy zestawienie kreskowego ornamentu z plastycznym: na wysokości uszek pasmo trzech równoległych linii, zaś na załomie 2 guzki pośrodku między uszkami, po jednym z każdej strony, podobnie jak u tych trzech czarek prokocimskich, wyżej wymienionych (tabl. LXXVII 12).

¹ Album II, tabl. XXVII 16.

² Mannus XVI str. 400 ryc. 38, str. 416 ryc. 137.

³ Wyjątkowo czarka z Prokocimia (gr. 140) mierzy 11·5 cm wysokości.

⁴ Kwaczała-Jankowice

nr 48; Lipie gr. 78; Prokocim gr. 4, 18, 20, 60, 95, 121, 145, 151, 153.

⁵ Mydlniki nr 15; Proko-

cim gr. 78, 85, 92, 94; Skotniki gr. 18.

Analogie, jakie przytoczyć możemy dla czarek typu D, są bardzo skromne i ograniczają się chronologicznie wyłącznie do IV okresu, a terytorialnie do Śląska¹ i Saksonii². Wobec różnicy chronologicznej między okazami śląskimi i saskimi a naszymi czarkami, które pochodzą z V okresu i halsztackiego, uważamy za zupełnie możliwe uznać czarki typu D za własność grupy górnośląsko-małopolskiej. Chociaż znane są na terytorium całej grupy, uderza jednak ich silniejsze skupienie w podgrupie kępińskiej.

Typ E (zestawienie nr 41, tabl. LVIII 41—86, LXXVII 13—15, LXXVIII 2—9, LXXXI 2). Czarki typu E mają stożkowatą szyjkę, osadzoną na łagodnie wydętym brzuścu, i uszka na granicy szyjki i brzuśca. Wysokość ich waha się od 5—11 cm³. Są czarki, które o tyle odbiegają od wyżej ustalonego kanonu, że szyjki mają cylindryczne (tabl. LVIII 41, 49, 51, 53, 63, 67, 69, 72, 75, 79, 80, 83, 85). Co do dna, to nie można ustalić pewnej reguły. Prawie połowa czarek posiada płaskie dna, część ma wklęsłe dna⁴, a dużo jest takich, co wcale nie posiada wydrebnionego u spodu brzuśca dna⁵.

Wśród czarek typu E spotyka się także zdobione. Często spotyka się jako jedyną ozdobę po dwa guzki na największej wydętości brzuśca pośrodku między uszkami, po jednym guzku z każdej strony (tabl. LVIII 55, 58, 70, 71, 76, 77, 79). U czarki ze Skotnik mamy po parze takich guzków z każdej strony (tabl. LXXVIII 7). U czarki z Prokocimia przesunięte zostały guzki z brzuśca w górę, pod nasadę szyjki (tabl. LVIII 64), a u innej zastąpiono guzki listewkami (tabl. LVIII 57). Niekiedy obok ornamentu plastycznego występuje jeszcze ornament kreskowy czy żłobkowy. U czarki z Mydlnik otoczony jest guzek z góry półkolistymi liniami, a całość uzupełniają grupy skośnych kresek (tabl. LXXVIII 2). U czarki z Prokocimia nie ma już półkolistych linii, jest tylko pasmo poziomych linii u nasady szyjki, od którego zwieszają się na brzusiec grupy ukośnych na przemian kresek, a w miejsce guzka jest listewka na załomie brzuśca (tabl. LXXVIII 3). Podobny układ ornamentu żłobkowego obok guzków widać na czarce ze Skotnik (tabl. LXXVIII 8). Na niektórych czarkach spotyka się sam tylko ornament kreskowy czy dołkowy. Najprostszy ornament kreskowym jest bruzda oddzielająca szyjkę od brzuśca. Skromny ten ornament zastosowano u trzech okazów (tabl. LVIII 43, 75, 86). Bogatszym ornamentem są już pionowe kreseczki pod nasadą szyjki, jak to widzimy u czarki z Topoli Wielkiej (tabl. LXXXI 2). Zestawienie grup ukośnych kresek może dać bardzo duże efekty ornamentacyjne (tabl. LXXVIII 6), albo też skromniejsze (tabl. LVIII 44). Bodaj że najefektowniej przedstawiają się czarki, zdobione zakreskowanymi i wsuwanymi w siebie trójkątami (tabl. LVIII 42, LXXVII 13, 15). Z nich czarka z Sulmierzyc ma ślady grafitowania (tabl. LXXVII 15). U jednej czarki z Prokocimia mamy zestawienie ornamentu kreskowego z ornamentem przypominającym odcisk skręcanego wokół własnej osi naszyjnika (tabl.

¹ Arndt, *Czarnowanz*, tabl. IV 12. ² Jsehr. *sächs-thür. L.* Bd 3 tabl. VII 4, Bd 20 str. 63 ryc. 1. ³ Wyjątek co do tej reguły stanowi jedna czarka z Kępna (tabl. LVIII 44), bo wysokość jej mierzy 14 cm; możliwym jest, że czarkę tę należałoby zaliczyć do grupy mniejszych popielnic, jednakże sprawę tę trudno rozstrzygnąć, gdyż czarka pochodzi z amatorskiego zbioru.

⁴ Mogiła gr 24; Prokocim gr 16, 17, 52, 92, 99, 126, 132; Skotniki gr. 20, 40; nr XV. ⁵ Mydlniki gr. A, C, 23; Prokocim gr. 24, 45, 65, 72, 76, 83, 124, 151; Skotniki gr. 18, nr XIII 71, 74.

LXXVIII 4). Charakterystyczne są jeszcze u tej czarki pionowo przebite, podłużne uszka, typowe dla czarek typu C. Poza tymi wszystkimi rodzajami ornamentyki występuje jeszcze ornament dolkowy. U czarki z Kwaczały widzimy doleczki ułożone parami pod nasadą szyjki (tabl. LXXVIII 9), a u czarki z nieznanego miejsca z pow. kępińskiego są pojedyncze dolki (tabl. LXXVII 14). U tej ostatniej czarki zwraca uwagę dziura przy dnie, wydrążona w wypalonym już naczyniu. Jest ona niewątpliwie odbiciem wierzeń religijnych, według których ułatwiała ona duszy łączność ze światem ziemskim. Dziury takie w naczyniach znane są nie tylko w kulturze łużyckiej, ale i poza jej zasięgiem na zachodzie¹.

Zestawienie analogii dowodzi znacznego rozpowszechnienia czarek typu E na obszarze kultury łużyckiej. I tak na Śląsku panują w IV² i V okresie³, podobnie na Łużycach⁴. Już w III okresie występują w Saksonii⁵, by poprzez IV okres⁶ przetrwać aż do okresu V⁷. Tak samo wcześniej występują w Czechach⁸, gdzie zachowały się aż do okresu halsztackiego⁹. Podobnie dzieje się z czarkami typu E na Morawach, gdyż i tu zjawiają się na widowni w III okresie¹⁰ i znikają dopiero w okresie halsztackim¹¹. W Czechach i na Morawach zdają się szczególnie licznie występować w IV okresie. Z Moraw dostają się czarki typu E w V okresie na Słowację wraz z falą kultury „śląskiej”¹². O ile chodzi o ziemię polską, to najwcześniej pojawiają się czarki tego typu w grupie środkowo-polskiej ceramiki żłobkowanej, bo z końcem III okresu¹³, a dopiero w IV okresie występują w Wielkopolsce¹⁴ i tu szczególnie licznie w okresie halsztackim, głównie w grupie ceramiki inkrustowanej¹⁵. Stąd też mógł się ten typ czarki zachować aż do okresu wczesnolateńskiego w relikwie tej grupy w ziemi kaliskiej¹⁶. Z innych grup znane są czarki typu E w grupie kujawskiej¹⁷ i grupie kieleckiej (Ludwików)¹⁸.

¹ ERL XII 2 (Seelenloch). ² Arndt, *Czarnowanz*, tabl. VIII 26, X 34. — Mannus Ergbd III, tabl. III 1, 3, 4. — Raschke, *Schwedenschanze*, tabl. VII, górna rycina, tam dwa okazy. ³ Mannus Ergbd III, tabl. III 6, 7. — Mertins, *Wegweiser*, str. 80 ryc. 190, 192. — Schles. Vorz. VII str. 370 ryc. 2, str. 373 ryc. 24, str. 375 ryc. 42, str. 388 ryc. 106, 133. — Schles. Vorz. N.F. VIII str. 11 ryc. 9. ⁴ Niederlaus. Mitteil. II tabl. 2 ryc. 9, tabl. 3 ryc. 14. ⁵ Jschr. sächs-thür. L. Bd XX str. 37 ryc. 11, 12; Bd 9 tabl. VIII 4. ⁶ Jschr. sächs-thür. L. Bd 3 tabl. VII 5, Bd 4 tabl. VIII 14, Bd XX str. 59 ryc. 10, str. 63 ryc. 5. — Praeh. Z. II str. 358 ryc. 4 c, str. 359 ryc. 5 h, str. 365 ryc. 11 d. ⁷ Jschr. sächs-thür. L. Bd 8 tabl. XV 3, 13, XVII 2, 6, 11, 12, 17, 19, 20, 21, 23, Bd 9 tabl. III 19, 20. ⁸ Sudeta 1932, str. 92 ryc. 13. ⁹ Okres IV: Památky XXV str. 79 ryc. 2, 3. — Památky sk. pr. n. ř. II str. 17 ryc. 5, 7. — Pič, *Urnengräber*, tabl. IV 11, 15, 22. — Sudeta 1932, str. 95 ryc. 1, 8. — Schráníl, *Vorg. Böhm.*, tabl. XXVII 34. Okres V: Pič, *Urnengräber*, tabl. XXI 29, 31, XXVII 14—16. — Schráníl, *Vorg. Böhm.*, tabl. XXXV 23. Okres halsztacki (początek): Památky sk. pr. n. ř. I, tabl. V 5, 27. ¹⁰ Čas. VSMO 1905, č. 88 tabl. II 2. ¹¹ Okres IV: Čas. MM XIV str. 33 ryc. 4. — Čas. VSMO 1905, čis. 87 tabl. X 9. — Čas. VSMO 1931, str. 9 ryc. 9, 18. — ZfGMähr. Jg 36 str. 32 ryc. 11, Jg 37 str. 24 ryc. 6, 11, 21. Okres V: Čas. MM XIV str. 29 ryc. 20, 22, 24, str. 35 ryc. 20. — Čas. VSMO 1927, str. 85 ryc. 4. — ZfGMähr. Jg 36 str. 36 ryc. 21, 35. Okres halsztacki: ZfGMähr. Jg 37 str. 26 ryc. 26, 36. ¹² Čas. MSS XXV str. 20 ryc. 9—11. ¹³ Krajewska, *Wiad. Ludoznawcze* I zes. 1 str. 13 ryc. 2. — ZOW VII str. 100 ryc. 14. ¹⁴ *Album* II, tabl. XXXIX 39, 51. ¹⁵ *Album* II, tabl. XXVIII 17—20, 24, 25, XXXI 1—4, 9—16, XXXI 27, 40, 41, 44. — *Album* III, tabl. XLVII 17. — Durczewski, *PA* IV str. 216 ryc. 34. — Kostrzewski, *Zapiski Muz.* I str. 28 ryc. 37, górny rząd, pierwsza z lewej. — Karpińska, *Kronika X* str. 335 ryc. 7 rząd II nr 5, 2, *Kronika XI* str. 4 ryc. 15 rząd II nr 13. ¹⁶ Krukowski, *Światowit* XI, tabl. IV 22362 (Imielków), tabl. V 22273 (Piwonice). ¹⁷ Wawrzeniecki, *Pam. Fizjogr.* XXI, tabl. I nr 2, ostatni z rzędu. ¹⁸ Wawrzeniecki, *Pam. Fizjogr.* XXII, Dz. V, tabl. VIII ryc. 1, środkowy rząd.

Typ F (zestawienie nr 42, tabl. LIX 1—29, LXXVIII 10—13, LXXIX, LXXXIII 5). Czarki typu F tym różnią się od typu E, że brzusec jest u nich ostro załamany. Tą formą spokrewnione są one z popielnicami typu F, gdy tymczasem czarki typu E wzorowane są na formie popielnic typu G. Wysokość czarek typu F waha się w granicach od 4·5—10·5 cm¹; przeważają czarki o wysokości w granicach 7—10·5 cm. Jako regułę można przyjąć płaskie dna u tych czarek, gdyż okazów z wklęsłymi dnami² i bez wyodrębnionych den³ jest bardzo mało. U kilku czarek zauważyć można cylindryczne szyjki (tabl. LIX 15, 20, 21, 29).

Przeszło połowa czarek jest zdobiona. Są okazy zdobione guzkami na załomie brzuśca (tabl. LIX 7, 16, 22) podobnie jak czarki typu E, a u czarki ze Skotnik guzków tych mamy aż cztery (tabl. LIX 25). Ten skromny ornament guzkowy niekiedy uzupełniano bogatym ornamentem kreskowym; u czarki z Sulmierzyce są guzki (cztery na załomie) otoczone z góry półkolistymi żłobkami (tabl. LXXIX 3); podobny nieco ornament mamy u czarki z Lipia, wzbogacony nadto grupami pionowych żłobków (tabl. LXXIX 2); czarka ze Skotnik ma tych guzków po dwie pary, poza tym zdobi ją u nasady szyjki pasmo poziomych linii i kropkowanej linii, a na górnej części brzuśca ukośne na przemian grupy kresek (tabl. LXXIX 13); po dwie pary guzków widzimy także u czarki z Prokocimia, wśród wszystkich zdobionych czarek wybijającej się na pierwsze miejsce bogactwem ornamentyki (tabl. LXXIX 8). Zdobiono czarki także samym tylko ornamentem kreskowym. Grupami ukośnych na przemian kresek na górnej części brzuśca ozdobione są dwie czarki z Mydlnik (tabl. LXXIX 4, 5); zestawienie ukośnych kresek z pionowymi mamy u czarki z Lipia (tabl. LXXVIII 11). Z motywu grup ukośnych kresek powstał ornament przypominający jodełkę, jaki widzimy u jednej czarki z Prokocimia (tabl. LXXIX 10). Przez dodanie pasma poziomych linii u nasady szyjki do ornamentu ukośnych kresek na załomie brzuśca zyskały czarki tak zdobione efektowniejszy wygląd (tabl. LXXVIII 10, LXXIX 6, 11, 12, 14). W podgrupie kępińskiej często jako motyw ornamentacyjny służą żłobki i dolki. Zestawienie ich mamy u czarek z Lipia i Sadowia (tabl. LIX 4, LXXVIII 13, LXXIX 1); w podgrupie krakowskiej reprezentuje ten rodzaj ornamentyki jedynie czarka z Prokocimia, u której ponadto zasługuje na uwagę zgrupowanie ornamentacyjnych dołczków pod uszkami (tabl. LXXIX 9). U czarki z Lipia zastąpiono żłobki kreskami, zestawiając je z dołkami (tabl. LXXVIII 12).

Zasięg czarek typu F w stosunku do zasięgu innych czarek nie jest duży. Ogranicza się on wyłącznie do kręgu śląskiego. Na Śląsku występują czarki typu F w IV i V okresie⁴ i przybyły one — zdaje się — z Moraw, gdzie znane są już w III okresie⁵ i w dwóch następnych⁶. Może być, że z Moraw przyszły także do Czech, bo i tu występują dopiero w IV i V okresie⁷. Do tej więc rodziny czarek, zajmującej

¹ Spod tej reguły wyłamują się dwie czarki, jedna z Lipia (gr. 28) o wysokości 13·5 cm, druga z Sadowia (nr 9) o wysokości 14 cm (tabl. LIX 3, 4). ² Mogila gr. 22; Prokocim gr. 75, 96, 156; Skotniki gr. 8. ³ Mydlniki gr. 1; Prokocim gr. 146; Skotniki gr. 26, nr IV.

⁴ Arndt, Czarnowanz, tabl. II 5, III 8, V 17, VIII 25, X 33. — Schles. Vorz. N. F. VIII, tabl. II 4. — Mertins, Wegweiser, str. 62 ryc. 136. — Schles. Vorz. VII str. 381 ryc. 64. — Schles. Vorz. N. F. VIII, tabl. III 13. ⁵ Čas. VSMO 1905, čís. 88, tabl. II 5. — ZfGMähr. Jg 36 str. 32 ryc. 12.

⁶ Čas. VSMO 1905, čís. 87, tabl. X 6, 11, 14. — Čas. VSMO 1931, str. 9 ryc. 3. — ZfGMähr. Jg 36 str. 36 ryc. 16. ⁷ Pič, Urnengräber, tabl. III 16, 19, XXVIII 20.

krąg śląski, pokrywający się chronologicznie właściwie dopiero z V okresem, należą także czarki naszej grupy. W grupie górnośląsko-malopolskiej skupiają się głównie w podgrupie krakowskiej, i to wyłącznie w V okresie. Z okresu halsztackiego są tylko 2 okazy notowane w podgrupie kępińskiej.

* * *

Czarke z Prokocimia z gr. 126, która w grobie spełniała rolę popielnicy, można uznać za zdegenerowany typ D (tabl. LIX 35), atoli drugiej czarki z Prokocimia z gr. 32 nie można zaliczyć do żadnego z wyżej podanych typów (tabl. LIX 36). Ma ona w sobie coś z dwustożkowej formy, jednakże przysadzistość i wciągnięta górna część naczynia, przetworzona w szyjkę o wygiętym brzegu, nadaje jej swoisty zupełnie kształt. Charakterystyczne są również u tej czarki przekłute uszka i ponad nimi umieszczone dziurki w szyjce poniżej brzegu. Sposób przekłucia uszek i umieszczenie dziurek w szyjce rodzi przypuszczenie, iż czarke noszono w ręku lub zawieszano, przeciągnawszy sznurek przez uszka i dziurki w szyjce.

Na pograniczu między zdegenerowanym typem D a formą jajowato-doniczkowatych garnków stoi jedno naczynie z Kwaczały-Jankowie (tabl. LIX 37).

Nie wiadomo również, czy naczynie z jamy mieszkalnej z Iwanowie należy traktować jako czarke, czy jako popielnicę (tabl. LIX 38). U czarek wchodziłby w rachubę typ E, u popielnic typ G, ale i od tych typów różni się naczynie z Iwanowie sposobem umieszczenia uszek. U obydwóch typów są uszka umieszczone na granicy szyjki i brzuśca, gdy tymczasem u naczynia z Iwanowie są one na największej wydętości brzuśca, przez co kształtują one naczynie w odosobniony zupełnie typ, nieznany ani wśród czarek ani wśród popielnic.

8. Talerze

(Zestawienie nr 45, tabl. XVI 3, LX, LXI, LXVI 12, LXXX 14)

Przez nazwę talerzy rozumiemy płaskie krażki gliniane, z jednej strony gładkie, z drugiej chropowate (tabl. LX 1—8) lub pokryte dołkami, wyciśniętymi paznokciem, palcem lub patykiem (tabl. LX 9—12, LXI). Ten drugi rodzaj przeważa, chropowatych jest znacznie mniej. U jednego talerza z Kwaczały widać, że dołki robiono rurkowatym narzędziem (tabl. LXI 5), a u jednego z Kwaczały-Jankowie uderza koncentryczny układ podłużnych dołczków (tabl. LXI 6), gdyż dołki robiono zwykle chaotycznie, rozkładając je bez wyraźnego planu na powierzchni talerzy. Drugi wyjątek od tej zasady przedstawia inny talerz z Kwaczały-Jankowie, na którym widać promienisty układ dołków (tabl. LXI 7). Niektóre talerze mają w środku otwór (tabl. LX 1, 6—8, LXI 6), a niektóre nawet po pięć dziureczek (tabl. XVI 3). Grubość talerzy wynosi przeciętnie około 1 cm, zaś średnica ich waha się od 13—30 cm, przy czym najwięcej jest talerzy o średnicy 18—25 cm.

Chronologicznie skupiają się talerze w grupie górnośląsko-malopolskiej głównie w okresie halsztackim. W V okresie notowane są nieco liczniej w podgrupie kępiń-

skiej, natomiast w podgrupie krakowskiej tylko w jednym okazie z Brzezia (ZOW XI 104, ryc. 5 a). Są one formą zapożyczoną ze Śląska, gdzie występują już w IV okresie¹, chociaż jeszcze dość rzadko, a dopiero licznie występują w V okresie². Przechodzą w tym okresie do Wielkopolski³, lecz powszechniejsze stają się tam dopiero w okresie halsztackim⁴, podobnie jak w grupie górnośląsko-małopolskiej. Ze Śląska przechodzą też rychło do Czech i Moraw, bo znane są w kulturze „śląskiej”⁵, a później jeszcze w okresie halsztackim⁶. Między innymi występują także w grupie billendorfskiej⁷, dalej na ziemiach środkowo-polskich⁸, skąd zapewne dotarły aż na Wołyn w ostatniej fazie okresu halsztackiego wraz z ekspandującą w tym kierunku kulturą łużycką⁹.

Na Śląsku¹⁰ i w kulturze „śląskiej” w Czechach i na Morawach¹¹ występują talerze w grobach w roli pokrywy dla popielnic. W grupie górnośląsko-małopolskiej nie udało się dotąd stwierdzić w żadnym grobie, by talerze przykrywały popielnice. Tłumaczy się to tym, że używano w tym celu wyłącznie mis, jeśli już chciano przykryć popielnicę. Praktyczny zaś użytek talerzy był niewątpliwie ten, że posługiwano się nimi przy wypiekaniu prostych, płaskich chlebków w popiele, układając na nich ciasto, by uniknąć zanieczyszczenia pieczywa popiołem i węgielkami.

9. Przystawki różnego rodzaju

Wśród ceramiki spotyka się wyroby o wyjątkowych, niekiedy rzadkich formach. Omówimy je po kolei: wpierw przedmioty z podgrupy kępińskiej, później z podgrupy krakowskiej.

a) Podgrupa kępińska

1. Bliżej nieokreślone naczynko, zachowane we fragmencie, pochodzi z Cieszęcina (tabl. LIX 39, LXXX 6). Zachowała się z niego dolna, wydłużona część, grubo lepiąca, z pionowymi śladami palców. Gлина robi wrażenie, jakoby była zmieszana z grafitem. Na dnie widnieje ornament w formie krzyża.

2. Grzechotki¹² (zestawienie nr 46). Wśród drobnych przystawek wyróżniają się wyroby gliniane zwane grzechotkami. Na to, że były to istotnie grzechotki dla dzieci, wskazuje ich częste występowanie w grobach dziecięcych, co dało się wyraźnie stwierdzić na cmentarzysku w Laskach¹³. Grzechotki, znane w podgrupie

¹ Mannus Ergbd III 38 (Jahn). ² Mannus Ergbd III tabl. V 1—3. — Mertin, *Kreis Liegnitz*, tabl. V gr. 50, na naczyniach. ³ Pfützenreiter, *Kreis Fraustadt*, tabl. 10 ryc. 5 nr 11.

⁴ Kostrzewski, *Wielkopolska*², 99. ⁵ Pič, *Urnengräber*, tabl. XXII 54. — Schráníl, *Vorg. Böhm.*, 176.

⁶ Památky XV, tabl. I 29. ⁷ Mannus XIX str. 45 ryc. 36. ⁸ Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 267, przyp. 359. ⁹ Sawicka, *Księga pamiątkowa* tabl. XXIX 6. ¹⁰ Mertin, *Kreis Liegnitz*, tabl. IV gr. 20, V gr. 50. — Mertins, *Wegweiser*, 63. ¹¹ Schráníl, *Vorg. Böhm.*, 176.

¹² Już po zamknięciu i ukończeniu pracy ukazała się publikacja M. Ćwirko-Godyckiego i Wrzoska o grzechotkach z cmentarzyska w Laskach (*Światowit XVII*, Warszawa 1938, 171—254). Publikacja ta przynosi kilka nowych typów grzechotek, jak grzechotki o formach zwierzęcych, grzechotki walcowate lub beczkowate, obok najliczniejszych dwustożkowych okazów.

¹³ Ćwirko-Godycki M. i Wrzosek, *Grzechotki w grobach łużyckich z cmentarzyska w Laskach pow. kępińskiego* (Mat. preh. I 172).

kępińskiej, mają zwykle dwustożkową formę, z górną częścią wydłużoną w szyjkę, w której znajduje się otwór (tabl. LIX 40—47, LXII 15). Widocznie nosiły je dzieci na sznurku zawieszonym wokół szyi. Jest to forma grzechotek znana zarówno na Śląsku¹, jak w Czechach i na Morawach w kulturze „śląskiej“ V okresu². W podgrupie krakowskiej notowane są grzechotki zaledwie w dwóch ułamkach, jednym z Brzezia (ZOW XI 105, ryc. 7 c), a drugim z osady z Repecka na stanowisku 3.

3. Przęślik. Z Załęcza Wielkiego z gr. 3 jest do zanotowania gliniany przęślik o spłaszczonej, dwustożkowej formie.

4. Sita (zestawienie nr 47). Spotykane niekiedy skorupy z dziurkami pochodzą niewątpliwie z sit glinianych o nieznannej bliżej formie (tabl. LXXXII 9, 10). Sita znane są we wszystkich okresach przedhistorycznych, począwszy od neolitu, na znacznych obszarach Europy, i to w kilku formach, jak wynika z pracy Willvonsedera³. W pracy tej prostuje on mniemania, jakoby tzw. sita służyły do wyrobu sera, wydobywania miodu czy soku z owoców, a dochodzi do wniosku, że tych dziurkowanych naczyń używano do przetrzymywania żaru z ogniska. Argumentów Willvonsedera nie będziemy tu powtarzali.

5. „Tabakierki“ (zestawienie nr 48). Z Lipia, Sulmierzyc i Praszki znamy spłaszczone naczynka, podobne do tabakierek (tabl. LIX 48—51). Najprostszą formę mają dwie „tabakierki“ z Lipia, z dziurkami zamiast uszek w górnej części ścianek na linii dłuższej osi owalu (tabl. LXXVI 13, 15). Trzecia „tabakierka“ z Lipia z gr. 57 posiada już dwa uszka tuż przy otworze (tabl. LXXVI 14), u „tabakierki“ z Praszki są one umieszczone nieco niżej (tabl. LXXVI 12), a „tabakierka“ z Sulmierzyc ma ich aż dwie pary, i to pionowo przebitych: jedną przy otworze, drugą przy dnie (tabl. LXXVI 11), co umożliwiało w daleko wygodniejszy sposób noszenie naczynka ze sobą po przeciągnięciu sznurka przez wszystkie cztery uszka. Druga „tabakierka“ z Sulmierzyc przedstawia się z nich wszystkich najokazalej (tabl. LXXVI 10). Przede wszystkim zaopatrzona jest w pokrywkę z dwoma otworami, którym odpowiadają dwa pionowo przebite uszka przy dnie, co jest wyraźną wskazówką, że naczynko zawieszano. Poza tym jest ona bogato zdobiona wsuwanymi, zakreskowanymi trójkątami; zdobiona jest również jej pokrywka. Sulmierzyckie „tabakierki“ są bardzo podobne do śląskich okazów⁴, a bliskie są im również okazy z Czech⁵, Brandenburgii⁶ i Saksonii⁷. Najwcześniej datowany okaz mamy z Saksonii, bo z III okresu, zaś reszta pochodzi z V okresu. Natomiast dla „tabakierek“ z Lipia brak dotąd analogii (neolityczne okazy ze środkowych Niemiec nie mogą tu wchodzić w rachubę)⁸. Może być, że reprezentują one jakąś formę lokalną. Nie wiadomo, w jakim celu używano tych spłaszczonych naczynek. Kostrzewski przypuszcza, iż służyły one może do przechowywania ziół leczniczych lub jakiejś używki⁹.

¹ Schles. Vorz. VII str. 391 ryc. 129.

² Schránil, *Vorg. Böhm.*, tabl. XXXV 25.

³ Willvonseder, *Zur Verwendung der urzeitlichen „Siebgefäße“* (MAG LXII 217).

⁴ Mertins, *Wegweiser*, str. 62 ryc. 139. — *ZfEthn. Verh.* str. 153 ryc. 9.

⁵ Pič, *Urnengräber*, tabl. XVII 14, XXII 69.

⁶ *Landeskunde d. Prov. Brandenburg* III, tabl. VII 10.

⁷ *Jtschr. sächs.-thür. L.* Bd XX str. 63 ryc. 17, 18.

⁸ Mannus *Ergbd* IV str. 52 ryc. 1.

⁹ *Wielko-*

polska ², 71.

b) Podgrupa krakowska

6. Łyżki. Omówiono je już w końcu przy czerpakach.

7. Miseczka na pustej nóżce. Z gr. 13 z Żabna pochodzi przystawka w formie półkulistej miseczki z wygiętym nieco brzegiem, osadzonej na pustej nóżce¹. Jest to forma zapożyczona wyraźnie z czesko-morawskiej kultury plate-nickiej, podobne bowiem miski na pustej nóżce znamy np. z Platenic². Ustala to chronologię cmentarzyska w Żabnie na okres Hallstatt C, gdyż w ostatniej fazie okresu halszackiego należałoby się spodziewać na pewno żelaza na tym cmen-tarzysku.

8. Naczynko piętrowe. Wśród przystawek z Prokocimia jedynym w swoim rodzaju okazem jest piętrowe naczynko z gr. 123 (tabl. XVII 22). Podobieństwa doń moglibyśmy się dopatrzeć w piętrowym naczynku z Horki na Morawach³. Piętrowe naczynka z Wielkopolski zestawil Kostrzewski⁴, występują one także na Łużycach⁵ i w Brandenburgii⁶. Choć piętrowe naczynka są znane w kulturze luży-ckiej, nie są jednak jej oryginalnym wytworem ceramicznym, bo idea piętrowych naczyń przysła z południa, i to z północnych Włoch i krajów wschodnio-alpejskich⁷.

9. Pucharki stożkowate. Omówione zostały już w końcu przy kubkach.

10. Szpulka gliniana. Pozornie zagadkowo przedstawia się ułamek glinia-nego przedmiotu z gr. 126 z Prokocimia (tabl. XCVII 22). Jeżeli jednak porównamy z tym ułamkiem w całości zachowane gliniane szpulki z Wielkopolski⁸, od razu wyjaśnia się, że ów zagadkowy ułamek pochodzi z podobnej szpulki. Między oka-zami wielkopolskimi a szpulką prokocimską jest tylko ta różnica, że przez trzonek prokocimskiej szpulki wzdłuż jego osi jest przewiercony na wylot otwór, którego brak okazom wielkopolskim. Technicznie zatem jest szpulka prokocimska w sto-sunku do wielkopolskich wyrazem postępu i udoskonalenia.

11. Zagadkowe przedmioty. Zaciekawiają fragmenty jakichś glinianych przedmiotów, jakie znalazły się w grobie ciałopalnym w Zakrzowie. Zachowały się puste nóżki z niedużymi podstawami, niezgrabnie lepiące (tabl. LIX 52). Może być, że są to resztki z piecyków, zwanych niesłusznie kadzielnicami. Trudno jednak z całą pewnością sprawę tę rozstrzygnąć wobec fragmentarycznego zachowania się okazów, a poza tym brak w nóżkach otworów wentylacyjnych, jakie widzimy np. u piecyków śląskich⁹ lub wielkopolskich¹⁰. Forma i przeznaczenie tych przedmiotów pozostać musi chwilowo zagadką.

* * *

Na marginesie przystawek trzeba dodać, że wśród garnków, mis i czerpaków spotyka się niekiedy okazy o miniaturowych kształtach, a więc przedmioty z ga-tunku zabawek dziecięcych. Wśród garnków mamy je w typie A (tabl. XXXV 7, 8,

¹ PA V str. 98 ryc. 9. ² Pič, *Urnengräber*, tabl. XXXVI 8. — Schránil, *Vorg. Böhm.*, tabl. XXXIX 24. ³ Schránil, *Vorg. Böhm.*, tabl. XXXV 17. ⁴ *Wielkopolska* ², str. 268, przyp. 365.

⁵ Niederlaus. Mitteil. III, tabl. III, w środku. ⁶ *Landeskunde d. Prov. Brandenburg* III, tabl. VII 14. ⁷ Kostrzewski, *Wielkopolska* ², 72, poza tym str. 257, przyp. 275. ⁸ *Album* II, tabl. XXIX 14—16. — Kostrzewski, *Wielkopolska* ², str. 98 ryc. 337 (por. str. 268 przyp. 363).

⁹ Mertins, *Wegweiser*, str. 80 ryc. 194. ¹⁰ Kostrzewski, *Wielkopolska* ², str. 98 ryc. 333, 334, 336.

XXXVI 5, 23), C (tabl. XXXVIII 5, 6), D (tabl. XXXIX 28, 29), E (tabl. XLI 16—21), a jeden taki garnuszek ze Skotnik jest nieokreślonego typu (tabl. XLI 29). Wśród mis mamy je w typie B (tabl. XLII 22), C (tabl. XLII 23—5), G (tabl. XLVI 16). Wśród czerpaków uderza szczególnie miniaturowy czerpaczek typu A z Sosnowca (tabl. LI 4). Mniej tu chodziło o zabawki dziecięce, a raczej o wypełnienie rytuału pogrzebowego, przy czym chciano sobie jednak zaoszczędzić materiału i pracy, więc dawano niekiedy przystawki miniaturowe.

III. BRĄZY

Kultura łużycka odznacza się bogactwem ceramiki, ale za to uboższa jest w wyroby metalowe, jakkolwiek potrafiła wytworzyć swoiste formy w zakresie ozdób i narzędzi. To samo zjawisko występuje również w grupie górnośląsko-małopolskiej. Najlepiej uwidoczni to stosunek grobów z wyrobami metalowymi do grobów pozbawionych tych wyrobów. Otóż w grupie górnośląsko-małopolskiej zaledwie $\frac{1}{5}$ grobów jest wyposażona w przedmioty metalowe. Liczbę wyrobów metalowych, pochodzących z grobów, powiększają wydatnie zabytki metalowe ze skarbów. Omówię poniżej wszystkie zabytki brązowe z grobów i ze skarbów.

A) OZDOBY

1. Szpile

Trzon u wszystkich szpil jest z okrągłego drutu, a tylko główka ulega różnorakiemu ukształtowaniu, przez co powstają różne odmiany szpil. W grupie górnośląsko-małopolskiej występują niżej podane typy szpil.

1. Szpile z końcem zagiętym w uszko (tabl. LXXXV 1—9, CI 17, 18). Szpile tego typu znamy z Facimiecha, Kwaczały, Kwaczały-Jankowic, Lasek, Mogiły i Skotnik. U szpili z Mogiły tworzy uszko regularne kółko (tabl. LXXXV 1).

2. Szpile z główką rozklepaną i zwiniętą w uszko (tabl. LXXXV 10—17, 29—40, XCIII 1—6, 33, XCIV 5—7, XCVII 1—4, XCVIII 1, 2, CI 16). Tych szpil jest najwięcej. Wśród nich wyróżniają się dwie szpile, jedna z Lipia z grobu 13 (tabl. XCIII 2), u której trzonek jest zdobiony spiralnym, ukośnym żłobkiem, druga z Łagiszy (tabl. XCVIII 2), u której trzonek skręcany jest wokół własnej osi. Okazy podobne do szpili z Łagiszy, wcześniej datowane, znamy z Czech¹ i Moraw². Odmienne od innych jest szpila z Mydlnik gr. 28 o tyle, że jest wykonana z płaskiego drutu, którego grubszy koniec zwinięty został w uszko (tabl. LXXXV 40). Szpile z główką rozklepaną i zwiniętą w uszko są typem pospolitym nie tylko w grupie górnośląsko-małopolskiej, ale w ogóle w kulturze łużyckiej. Występują na całym obszarze Śląska od okresu IV do halszackiego³ i przejęte zostają przez kulturę grobów skrzynkowych, która nadaje im nieco odmienną formę przez

¹ Pič, *Urnengräber*, tabl. II 14. ² Čas. VSMO XLIII str. 68 ryc. 2. ³ Mertins, *Wegweiser*, str. 82 ryc. 203. — *Mitteil. Liegnitz* IV 266, tablica ryc. 4 b. — *Schles. Vorz.* VII str. 520 ryc. 8.

lekkie wygięcie szyjki na wzór szpil z łabędzią szyjką¹. Na Morawach występują głównie w okresie V w kulturze „śląskiej”², jakkolwiek znane są już wcześniej³. Również w Czechach występują przede wszystkim w kulturze „śląskiej”⁴, a są tu dziełtewem z poprzednich okresów i wywodzą się prawdopodobnie z podobnych szpil kultury unietyckiej II okresu⁵, skąd poprzez III i IV okres⁶ przeszły do kultury „śląskiej” V okresu, przeżywając się w okresie halsztackim⁷. Kultura „śląska” zanosi je na Słowaczną⁸. Znane są także w Brandenburgii⁹, w Wielkopolsce zaś występują szczególnie licznie w jej południowej części w okresie V¹⁰ i halsztackim¹¹.

3. Szpile z główką z okrągłego drutu zwiniętego w tarczkę spiralną (tabl. LXXXV 18—22, XC 26, XCI 1). Szpile tego typu znamy z Facimiecha, Kwaczały, Kwaczały-Jankowie, Lasek i Piasku. Chronologicznie należą one w grupie górnośląsko-malopolskiej do okresu halsztackiego, gdy natomiast na Morawach i w Słowacji są już notowane w okresie V¹², a nawet i IV¹³.

4. Szpile z główką z czworograniastego drutu zwiniętego w tarczkę spiralną (tabl. LXXXV 23, 24, XCIX 12, CI 15). Tego rodzaju szpil mamy 5 okazów: z Dąbrowy, Kwaczały, Jankowie oraz ze skarbu z Świdnika I (Prace, IV, tabl. I 4). Są one typem pojawiającym się w kulturze łuzyckiej w okresie halsztackim i szeroko rozpowszechnionym.

5. Szpila z podwójną tarczką spiralną z czworograniastego drutu (tabl. LXXXV 44, CVII 3). Okaz takiej szpili znalazł się w Rudawie w grobie szkieletowym. Szpila jest uszkodzona, brak jej jednej tarczki, po której został wyraźny ślad ulamania. Na spłaszczonej i zgrubiałej szyjce jest ona zdobiona 3 kółkami z punktowym środkiem, ustawionymi pionowo, a po bokach szyjki poprzecznymi kreskami. Szpile z podwójną tarczką spiralną powstały w Wielkopolsce¹⁴ i stąd drogą handlu dostały się poza granice Wielkopolski¹⁵. Tą drogą dostała się taka szpila na południe do Rudawy. Jeszcze dalszą drogę odbyła szpila, która dotarła do Czech, gdzie stanowi odosobniony zupełnie okaz¹⁶. Chronologicznie należą szpile tego typu do okresu halsztackiego.

6. Szpila z rozszczepionym na dwoje i rozklepanym końcem, węzowato zagiętym (tabl. XCIX 9). Szpilę taką mamy z Dąbrowy z gr. 10. Główka u tej szpili utworzona jest z rozklepanego końca, który został na dwoje rozszczepiony i węzowato zagięty. Na wierzchniej stronie czyli na grzbiecie jest główka

¹ Petersen, *Frühgerm. Kultur*, tabl. 30 ryc. 2—4. ² Čas. MM XIV str. 41 ryc. 4. — Čas. VSMO XXXIX str. 85 ryc. 8. — Gottwald, *Prostějov*, str. 90 ryc. 4. ³ Čas. MM XI str. 52 ryc. 3. — Červinka, *Morava*, tabl. XXXIV 12. ⁴ Památky, sk. pr., n. ř. I str. 83 ryc. 2. — Pič, *Urnengräber*, tabl. XI 16, XIV 12, XVI 2, XIX 5, XXIV 1. ⁵ Památky XXXV, tabl. XCI 72, tabl. XCIV 6. ⁶ Památky XVIII, tabl. I 13. — Památky XXV str. 81 ryc. 5. — Památky XXXI str. 137 ryc. 9. ⁷ Památky XV, tabl. X 62. ⁸ Čas. MSS XXV str. 18 ryc. 1, str. 20 ryc. 1. ⁹ Schumann-Mieck, *Oderberg-Braltitz*, tabl. 29 nr 179. ¹⁰ Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 80 oraz str. 81 ryc. 273. ¹¹ *Album II*, tabl. XXXII 23. — *Album III*, tabl. L 5, 6, LI 13. ¹² Čas. MM XI str. 52 ryc. 4. — Čas. MSS XXV str. 18 ryc. 2. ¹³ ZfGMähr. Jg 36 str. 32 ryc. 18. ¹⁴ Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 106, 274, przyp. 411. Listę tych szpil podaną przez Kostrzewskiego uzupełnia okaz z Grabonoga pow. gostyńskiego (Rajewski, *Powiat gostyński*, tabl. V). ¹⁵ Okazy spoza Wielkopolski podaje Kossinna (Mannus VII str. 94 przyp. 2). Dalsze jeszcze okazy zob. *Landeskunde d. Prov. Brandenburg III*, tabl. IX 13. — Beltz, *Altertümer Mecklenburg-Schwerin*, tabl. 39 ryc. 47, oraz Mitteil. Liegnitz IV 266, tablica ryc. 4 f (3 okazy). ¹⁶ Schráníl, *Vorg. Böhm.*, tabl. XLI 6.

zdobiona 2 podłużnymi żłobkami. Szpila jest uszkodzona, zachowała się tylko jedna połowa główki w całości, z drugiej połowy brak znacznej części. Nie znam do tej szpili żadnej analogii. Odnieść ją należy do okresu Hallstatt C.

7. Szpila z główką utworzoną z drutu zwiniętego spiralnie w rurkę (tabl. XC 27, dolna na prawo). Tego rodzaju szpilę reprezentuje jeden okaz z Kwaczaly (nr 156), do którego nie umiem podać żadnej analogii. Szpilę tę należy zaliczyć do okresu halsztackiego.

8. Szpile z poprzecznie żłobkowaną główką (tabl. XCIV 14, XCV 3—5). Szpile tego typu znamy w 4 okazach z podgrupy kępińskiej (Grębanin, Kępno, Siemianice, Sulmierzyce). Występują one dość licznie w Wielkopolsce¹, znane są także na Śląsku Środkowym i Dolnym², a podobne okazy można odnaleźć również w Czechach w kulturze „śląskiej”³. Według Kostrzewskiego⁴ powstały tego rodzaju szpile prawdopodobnie ze wzoru południowo-niemieckich szpil ze zgrubieniami na szyjce, zakończonych tarczka. W Wielkopolsce i na Śląsku występują w okresie V i halsztackim, a w zgodzie z nimi pod względem chronologii są okazy z podgrupy kępińskiej.

9. Szpile z dwustożkową główką. Jedną taką szpilę znamy ze Skotnik (tabl. LXXXV 26), zdobioną na trzonie okolnymi, poprzecznymi kreskami, oraz dwie z Lasek, przy czym jedna z nich ma główkę zdobioną poprzecznymi żłobkami, podobnie jak to widzimy u niektórych okazów wielkopolskich⁵ i czeskich⁶, u których niekiedy również trzon jest zdobiony okolnymi, poprzecznymi kreskami, a ponadto ukośnymi lub zygzakowatymi. Analogiczną szpilę do skotnickiej przytoczyć mogę z Czech⁷, datowaną na okres IV. Poza tymi zdobionymi szpilami z dwustożkową główką występują w kulturze łużyckiej o wiele liczniej niezdobione okazy. Na Śląsku Środkowym występują także szpile w okresie IV⁸ i V⁹, podobnie na Morawach¹⁰, w Czechach znane są już w okresie III¹¹ i przetrwały poprzez następne¹² do okresu halsztackiego¹³. Znane są również na Łużycach¹⁴ i w Wielkopolsce¹⁵.

10. Szpile z główką wazowatą. Dwie takie szpile znalazły się w grupie górnośląsko-malopolskiej, obydwie w podgrupie krakowskiej: jedna w Piasku w gr. 22 (PA IV 50, ryc. 8 e), druga w Prokocimie w gr. 24. Szpile tego typu występują najliczniej w Szwajcarii, w południowych Niemczech i w krajach wschodnioalpejskich, istad przejęte zostały przez kulturę łużycką. Znane są na Śląsku¹⁶, w Czechach¹⁷, na Morawach¹⁸, w Wielkopolsce¹⁹. Występują one tu wszędzie w okresie V.

11. Szpile z kulistą główką. Szpil tego rodzaju mamy cztery okazy: dwie ze Skotnik, po jednej z Prokocimia i Sulmierzyce. Każda z nich jest w innym rodzaju.

¹ Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 81 ryc. 272, str. 260 przyp. 301. ² Mertins, *Wegweiser*, str. 82 ryc. 200 (por. Petersen, *Schlesien*, str. 98 ryc. 187, gdzie jest datowana na V okres, a u Mertinsa figuruje pod okresem halsztackim). — Mitteil. Liegnitz IV 266, tablica ryc. 4 a.

³ Památky XIV, tabl. II 15 (por. Schráníl, *Vorg. Böhm.*, tabl. XXXIII 12). — Pič, *Urnengräber*, tabl. XIV 11. ⁴ Kostrzewski, *Wielkopolska*², 80. ⁵ Tamże str. 81 ryc. 270. — Mannus V, tabl. XXVIII 1, 2. ⁶ Pič, *Urnengräber*, str. 22 ryc. 6, tabl. V 1, 2, IX 2. ⁷ Památky XXXI str. 137 ryc. 5. ⁸ Arndt, *Czarnowanz*, tabl. VII 21. — Mannus XXII str. 263 ryc. 3, 4. — Mannus Ergbd III, tabl. V 11. ⁹ Schles. Vorz. VII str. 394 ryc. 135—43.

¹⁰ Čas. MM XI str. 52 ryc. 9. — Čas. MM XIV str. 41 ryc. 5, 6. ¹¹ Pič, *Urnengräber*, tabl. I 1.

¹² Tamże tabl. XIV 9, XVI 6. ¹³ Památky XV, tabl. X 60. ¹⁴ Behla, *Urnengräber*, tabl. II 23, 24. ¹⁵ Mannus V, tabl. XXVIII 21. — Tamże VI, tabl. XI 4. — *Album* II, tabl. XLI 2.

¹⁶ Schles. Vorz. VII str. 394 ryc. 149. ¹⁷ Pič, *Urnengräber*, tabl. XVI 3, 5. ¹⁸ Čas. MM XIV str. 41 ryc. 2. ¹⁹ Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 81 ryc. 271.

Jedna ze Skotnik jest nie zdobiona (tabl. XCVII 5), przedstawia więc najpospolitszą formę tego typu szpil, znaną także na Śląsku¹, w Czechach², na Morawach³, w Wielkopolsce⁴. Druga szpila ze Skotnik ma poprzecznie żłobkowaną główkę (tabl. XCVII 14), analogicznie jak jeden okaz ze Śląska Środkowego⁵. Szpila z Sulmierzyc (tabl. XCIX 13) posiada dużą główkę bogato zdobioną poprzecznym pasmem ze spiralnej linii oraz półkolistymi liniami ułożonymi w pasma. Podobnie nieco zdobioną główkę posiada szpila z Jägerndorf w pow. brzeskim (Brieg) na Śląsku⁶, datowana na V okres. Odmienne od szpil ze Skotnik i Sulmierzyc wygląda szpila z Prokocimia z gr. 156 (tabl. XVIII 22), gdyż na jej główce sterczy niewysoki i tępy kolec. Podobne szpile można odnaleźć w okresie V na Morawach⁷. Prawdopodobnie są to szpile, od których ułamała się górna część główki, i to tarczka, jaką widzimy u tego rodzaju szpil morawskich⁸ czy czeskich⁹. Szpile z kulistą główką w grupie górnośląsko-malopolskiej odnieść należy do okresu V, co jest zgodne z chronologią podobnych szpil na innych obszarach kultury łużyckiej.

12. Szpila z główką kulistą i tarczką (tabl. XCVIII 3). Z Łagiszy pochodzi szpila, u której ponad kulistą główką sterczy jeszcze część trzonu, zakończonego płaską, okrągłą tarczką. Główka pokryta jest prawie w całości ornamentem ukośnych kresek, ułożonych w trzech pasmach, ponadto trzon poniżej główki zdobiony jest na przemian grupami zygzakowatych i poziomych linii. Analogiczne szpile kultury „śląskiej“ z Czech¹⁰ i Moraw¹¹ pozwalają na ustalenie chronologii szpili z Łagiszy również na okres V.

W typie podobną do szpili z Łagiszy jest szpila ze skarbu późnolahszackiego ze Starego Sącza (Prace IV, tabl. III 7). Posiada też w zakończeniu poziomą, płaską tarczkę, a pod nią kulistą główkę. Trzonek skręcony poniżej główki, jakby wokół własnej osi, jest dość długi. Nie mogę przytoczyć dla niej żadnego współczesnego analogicznego okazu, nie ulega w każdym razie wątpliwości, że forma jej wywodzi się ze szpil analogicznych do okazu z Łagiszy.

13. Szpila z główką w formie okrągłej tarczki (tabl. XCIX 14). Szpila taka znalazła się w grobie 3 w Sulmierzycach. Tarczka zdobiona jest na krawędzi pionowymi kresczkami, ujętymi w dwie równoległe linie, również trzon zdobiony grupami poprzecznych, okólnych i zygzakowatych linii. Podobnie zdobioną szpilę tego typu przytoczyć mogę z Moraw¹², u której ponadto tarczka zdobiona jest na wierzchu koncentrycznymi, zakreskowanymi kołami. Również z Czech podaje Pič¹³ podobne szpile, zdobione tylko na trzonie poprzecznymi i zygzakowatymi liniami. Ze Śląska znam taką nie zdobioną zupełnie szpilę z Jordansmühl¹⁴ pow. niemiecki, datowaną na IV okres, gdy tymczasem okazy czeskie i morawskie pochodzą z V okresu, do którego odnieść trzeba również szpilę z Sulmierzyc.

¹ Mannus Ergbd III, tabl. V 15. ² Památky XXXI str. 138 ryc. 14. ³ Čas. VSMO XXXIX str. 85 ryc. 10. — Gottwald, *Prostějov*, str. 81 ryc. 5. ⁴ Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 81 ryc. 268.

⁵ Schles. Vorz. N. F. V str. 44 ryc. 13 (Järischau pow. strzygowski [Striegau] datowana na V okres).

⁶ Schles. Vorz. VI 55. ⁷ Čas. MM XIV str. 41 ryc. 12. — ZfGMähr. Jg 37 str. 28 ryc. 33.

⁸ Čas. MM XIV str. 41 ryc. 10, 17. ⁹ Památky XVI, tabl. XXIV 11. — Pič, *Urnengräber*, tabl. XI 14 (por. Schráníl, *Vorg. Böhm.*, tabl. XXXVI 14). ¹⁰ Pič, *Urnengräber*, tabl. XI 9 (por. Schráníl, *Vorg. Böhm.*, tabl. XXXVI 15). ¹¹ Gottwald, *Výzkum*, str. 81 ryc. 85 nr 5.

¹² ZfGMähr. Jg 36 str. 36 ryc. 9. ¹³ Pič, *Urnengräber*, tabl. XI 2. — Památky XVIII, tabl. II 12.

¹⁴ Mannus XXII str. 263 ryc. 5.

14. Szpila z walcowatą główką (tabl. LXXXV 25). Szpilę tego typu znamy w jednym okazie ze Skotnik. Główka jej zdobiona jest trzema poprzecznymi bruzdami. Szpile tego typu występują na Śląsku Środkowym w IV okresie¹, już w następnym okresie otrzymuje u nich główka stożkowaty wierzeh² i tak ukształtowane szpile tego typu odnaleźć można również na Morawach³. Przedstawia zatem szpila ze Skotnik starszą formę, jakkolwiek pochodzi z V okresu.

15. Szpila z maczugowatą główką. Okaz takiej szpili znamy z Lasek. Szpile takie występują na Morawach już w IV okresie⁴, z V podaje Pič takie szpile z Czech⁵, a Karpińska datuje szpile z Lasek na okres Hallstatt D ewentualnie C/D. Zaszło tu zatem ze strony Karpińskiej grube nieporozumienie w datowaniu tej szpili.

16. Szpila z główką w kształcie koła. Szpilę taką mamy z Lasek. Umieszcza ją Karpińska w V okresie.

17. Szpile z główką w kształcie dużego ucha igielnego (tabl. LXXXV 27, 28, XCVII 15). Trzy takie szpile notowane są w podgrupie krakowskiej: dwie z Kwaczały-Jankowie, jedna ze Skotnik. Nie znam do nich żadnych analogii; być może, że są formą miejscową. Chronologicznie odnieść je trzeba do okresu V i pierwszej fazy okresu halsztackiego.

18. Szpila z główką w formie romboidalnej, przediurawionej tarczki (tabl. XCVII 16). Szpila tego rodzaju znalazła się w Skotnikach, a zachował się po niej tylko rysunek bez bliższych wiadomości. Ponieważ podobnie ukształtowaną szpilę posiadają dwuczłonowe zapinki, nasuwa się przypuszczenie, że szpila ze Skotnik jest może częścią takiej zapinki. Przy bliższym jednak porównaniu szpili ze Skotnik ze szpilami z zapinek wychodzą na jaw dość znaczne różnice w konstrukcji szpil. W dodatku znamy takie szpile, nie będące bynajmniej częścią zapinek, ze Środkowego Śląska⁶, datowane na V okres, a jeszcze wcześniejsze okazy, gdyż z III okresu, odnaleźć można na Morawach⁷. A zatem i szpila ze Skotnik jest samodzielną ozdobą. Analogie ze Śląska pozwalają datować szpilę ze Skotnik na V okres.

2. Zapinki

W grupie górnośląsko-małopolskiej mamy 7 zapinek brązowych, z których 2 znalazły się na obszarze podgrupy kępińskiej (Dąbrowa), a 5 w podgrupie krakowskiej (Świdnik I i II, Gorzyce, Siersza). Należą one do różnych typów.

1. W Dąbrowie II w grobie II znalazły się dwie ulamkowo zachowane, stopione w ogniu zapinki, z których każda posiada inną formę. Pierwsza z nich przedstawia typ z wycinanym kabłąkiem (tabl. XCV 11). Forma taka daje się u tej zapinki rozpoznać mimo jej silnego zniszczenia przez ogień, w tym stopniu, że nie wiemy zupełnie, jak była ukształtowana jej nóżka. Zachował się jednak w znacznej części kabłąk, służący za najlepszy znak rozpoznawczy typu zapinki. Analogiczny

¹ Mannus XXII str. 264 ryc. 10 b. — Tamże Ergbd III, tabl. V 12. ² Schles. Vorz. N. F. V str. 44 ryc. 11—12. ³ ZfGMähr. Jg 37 str. 28 ryc. 10, 30. — Čas. MM XIV str. 41 ryc. 19.

⁴ Červinka, Morava, tabl. XXXIV 7. ⁵ Pič, Urnengräber, tabl. XVI 4. ⁶ Mertins, Wegweiser, str. 64 ryc. 147. — Schles. Vorz. VII str. 394 ryc. 147. ⁷ Čas. VSMO XXII, tabl. II 13. — Černý, Popeln. pole, str. 17 ryc. 13.

do niej okaz, terytorialnie bardzo bliski, publikuje Kostrzewski z Bogumiłowa¹ w pow. sieradzkim, który reprezentuje według niego młodszą odmianę zapinki łukowatej i pochodzi zapewne z krajów wschodnio-alpejskich. W przypisie zaznacza jednak, że nie zna do niego ścisłych analogii². Znalazła się teraz analogia w zapince z Dąbrowy. Różnice, jakie się zaznaczają pomiędzy tymi zapinkami, polegają na odmiennym nieco wygięciu kabłąka, odmiennej ornamentyce i zdaje się większej ilości guzków na kabłąku zapinki z Dąbrowy. Te drobne różnice stylistyczne nie przeszkadzają jednak przynależności do wspólnego typu. Analogiczne tarczki okrągłe, jakie posiadają te dwie zapinki umocowane na przejściu kabłąka w szpilę, widać u późnohalsztaeckich zapinek węzowatych, spotykanych w Hallstatt³, oraz u jedynej dotąd tego typu zapinki z ziem polskich, z Korytnicy⁴ w pow. krotoszyńskim. Ponieważ nie ma do zapinek z Bogumiłowa i Dąbrowy ścisłych analogii, które by wskazywały na ich pochodzenie z krajów wschodnio-alpejskich według przypuszczenia Kostrzewskiego, skłonny jestem uznać te zapinki raczej za wyrób miejscowy, a nie za import. Chronologicznie przypadają one na okres Hallstatt D.

2. Druga zapinka z grobu II z Dąbrowy posiada inną formę od poprzedniej (tabl. XCV 12 a, b). Mimo dużego uszkodzenia przez ogień, można ją było dość wiernie zrekonstruować rysunkowo. Podobny nieco okaz z samego Hallstattu⁵, datowany na późną fazę okresu halsztackiego, pozwala nam na przyjęcie dla zapinki z Dąbrowy tej samej chronologii. U okazu z Hallstattu jest nóżka trąbkowato zakończona, czego nie widzimy u zapinki z Dąbrowy. Mimo pokrewieństwa typologicznego z okazami kręgu halsztackiego należałoby zapinkę z Dąbrowy z uwagi na ornament niespotykany w tym kręgu uznać za wyrób miejscowy, na co wskazuje także odmienne ukształtowanie zakończenia nóżki.

3. W podgrupie krakowskiej najliczniejszy zespół tworzą zapinki okularowe. Są ich tu 4 sztuki, po jednym okazie w skarbach z Świdnika I, II i Gorzyc (Prace IV, tabl. II 5, V 3, IX 4), a ułamek czwartej pochodzi ze skarbu z Sierszy (Mat. preh. I, tabl. XXIII). Przy żadnej z nich nie dochowały się żelazne tutulusy, jakie widzimy np. u okazów węgierskich⁶. Pozostały po nich tylko duże otwory pośrodku spiral i ślady rdzy. Jako na analogie północno-zachodnie do zapinek z tych skarbów powołuje się Żurowski⁷ na zestawienie La Baume'a.

4. W skarbie z Świdnika I są ułamki zapinki, którą można rysunkowo zrekonstruować jako zapinkę harfowatą (Prace IV 14, ryc. 5). Jak powiada Żurowski, byłaby to pierwsza tego rodzaju zapinka w południowej Polsce, pomimo że na sąsiednich obszarach (Węgry, Morawy, Śląsk, Wielkopolska) pojawia się dość często⁸.

3. Naszyjniki

Podobnie jak szpile również naszyjniki można rozgatunkować na kilka typów, biorąc pod uwagę ukształtowanie końców, rodzaj drutu czy pręta, z jakiego wykonano naszyjnik, oraz inne szczegóły.

¹ Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 109 ryc. 375.

² Tamże str. 275 przyp. 426.

³ Åberg, *Chronologie*, II str. 83 ryc. 159, 160.

⁴ PA IV str. 218 ryc. 46.

⁵ Åberg, *Chronologie*, II str. 85 ryc. 167.

⁶ Hampel, *Allerthümer*, tabl. XLII 2.

⁷ Żurowski, *Skarby*

(Prace IV str. 62, przyp. 187).

⁸ Tamże str. 63, przyp. 189.

1. Naszyjniki z okrągłego drutu (tabl. XCI 1, XCIII 28). Naszyjniki tego typu są w większości otwarte, u jednego okazu z Kwaczały-Jankowic tabl. LXXXVI 1) widać końce założone na siebie; jeden tylko naszyjnik z Piasku z gr. 46 jest zamknięty (WAr XI, tabl. XII, gr. XLVI 1), może być, że zamknięty był również drugi ułamkowo zachowany naszyjnik z Piasku z gr. 18 (PA IV s. 47 ryc. 28), gdyż na ułamku zachowany jest nadlew, jaki widać również u naszyjnika z gr. 46. Jedynie naszyjnik z gr. 18 z Piasku jest zdobiony ukośnymi kreskami, reszta naszyjników jest nie zdobiona. Według Sprockhoffa¹ zamknięte naszyjniki tego typu są formą „luzyeką“, wytworzoną w V okresie na terytorium dorzecza Warty, Noteci i dolnej Odry, skąd przeszły na zachód w okresie Hallstatt C i D. Na tablicy 36 podaje Sprockhoff we wzmiankowanej wyżej pracy rozprzestrzenienie się tego typu naszyjników, które nazywa *ostelbische Halsringe*.

2. Naszyjniki z okrągłego drutu, z cieniejącymi końcami zwiniętymi w uszka. W tym typie naszyjników odróżnić trzeba dwie odmiany. Odmianę pierwszą przedstawiają naszyjniki, u których końce są po prostu zwinięte w uszka. Naszyjnik taki znamy z Mydlnik (tabl. LXXXVI 2), a zbliżony doń jest naszyjnik z Prokocimia z gr. 146 (tabl. XVIII 14) o tyle, że ma końce nieco wygięte. Odmianę drugą przedstawiają naszyjniki z końcami rozklepanymi i zwiniętymi w uszka. Tej odmiany naszyjniki znamy z Brzezia (tabl. LXXXVI 3) i ze Skotnik (tabl. XCVII 3).

3. Naszyjnik o soczewkowatym przekroju, z końcami zwiniętymi w uszka. Naszyjnik taki znamy z Facimiecha (tabl. LXXXVI 4). Końce ma rozklepane i zwinięte w uszka.

4. Naszyjniki o czworokątnym przekroju. Takie naszyjniki mamy z Kwaczały-Jankowic (tabl. LXXXVI 5, 6), Piasku (gr. 8) i Grodzca. Są one otwarte, ku końcom cienieją. Na ułamku takiego naszyjnika z Grodzca zachowały się ślady zdobienia grupami ukośnych kresiek (tabl. XCVIII 12). Chronologicznie odnieść trzeba te naszyjniki do okresu halsztackiego.

5. Naszyjnik o półsoczewkowatym przekroju, ze skręconymi końcami. W skarbie ze Świdnika I jest naszyjnik wykonany z pręta o półsoczewkowatym przekroju, z długimi końcami płasko rozkutymi i skręconymi raz jeden w odwrotnym kierunku aniżeli środek; były one niegdyś zawinięte w uszka (Prace IV, tabl. II 6).

6. Naszyjniki skośnie żłobkowane z tępo ściętymi końcami. Dwa takie naszyjniki mieszczą się w skarbie z Kobylejgóry (tabl. CIII 8). Omówione są w rozdziale o skarbach.

7. Naszyjniki skośnie żłobkowane z cieniejącymi, gładkimi końcami. Jeden taki naszyjnik mieści się w skarbie z Biskupic (tabl. CIV 2), drugi znamy z Cieszecina (tabl. CVII 2), trzeci z Kępna, z którego połowy zrobiono bransoletę (tabl. XCIII 34), by choć w części powetować sobie szkodę przez złamanie naszyjnika.

8. Naszyjniki skośnie żłobkowane z taśmowatymi końcami. Znamy 7 takich naszyjników: z Kwaczały, Lelowie, Słupi oraz z dwóch skarbów z Łącka

¹ Sprockhoff, *Niedersächs. Depotfunde*, 89—92.

i Świdnika I, gdzie są po dwa okazy. Naszyjniki z Kwaczały i Słupi są cienkie (tabl. XC 26, XCIII 30), natomiast naszyjniki z Lelowie i Łącka są dość grube i ciężkie (tabl. LXXXVI 7, CIII 4, 5). Podobnie naszyjniki ze Świdnika I (Prace IV, tabl. II 1, 3).

9. Naszyjnik skośnie żłobkowany z tępo ściętymi końcami zagiętymi w uszka. W połowie zachowany naszyjnik tego typu zawiera skarb z Biskupie (tabl. CIV 1).

10. Naszyjniki skośnie żłobkowane z cieniejącymi końcami, zwiniętymi w uszka. Trzy okazy tego typu znamy w naszej grupie, a mianowicie z Lipia z gr. 8 (tabl. XCIII 9), z Mydlnik z gr. 28 (tabl. LXXXVI 10) oraz ze Skotnik (tabl. XCVII 18).

11. Naszyjniki skośnie żłobkowane z końcami rozklepanymi i zwiniętymi w uszka. U naszyjników tego rodzaju jest żłobkowanie przeważnie jednokierunkowe, jak to widzimy u naszyjnika z Mydlnik (tabl. LXXXVI 8), z Piasku (PA IV str. 59 ryc. 32 a), dalej u ciężkiego naszyjnika ze skarbu z Łącka (tabl. CIII 3). Jeden tylko naszyjnik tego typu, i to z Kwaczały-Jankowie (tabl. LXXXVI 9) posiada żłobkowanie rozchodzące się od środka naszyjnika w dwóch przeciwnych kierunkach. Podobne naszyjniki nieokreślonego typu notuje Karpińska w Laskach. Wspomniany tu naszyjnik ze skarbu z Łącka różni się od innych naszyjników tym, że posiada końce taśmowate, w całości rozklepane i zwinięte w małe uszka (tabl. CIII 3). Tego rodzaju naszyjniki znane są również w Wielkopolsce¹ obok naszyjników w rodzaju okazu z Mydlnik², które stanowią w ogóle typ pospolity w kulturze łżyckiej. Znane są między innymi na obszarze Śląska³, w Czechach⁴, na Morawach⁵.

12. Naszyjniki skośnie żłobkowane z haczykowatymi końcami. Jeden okaz tego typu notuje Karpińska w Laskach⁶. Drugi okaz, odmienny o tyle, że jest wykonany z czworograniastego drutu, skręconego wokół własnej osi, pochodzić ma z okolic Krakowa. Publikuje go Żurowski⁷. Ten typ naszyjnika znany jest szeroko w kulturze łżyckiej. I tak znany jest na obszarze całego Śląska⁸ w okresie halsztackim, w tym samym czasie także w Czechach⁹ w kulturze bylańskiej, a w Wielkopolsce według Kostrzewskiego już w V okresie¹⁰.

13. Naszyjnik z czworograniastego drutu, z haczykowatymi końcami. W skarbie ze Świdnika I mieści się naszyjnik z czworograniastego drutu, zwężającego się ku końcom odgiętym haczykowato i założonym za siebie. Zdobiony jest na stronie przedniej grupami poprzecznych i ukośnych kresek (Prace IV, tabl. I 9, X 3). Typologicznie jest on spokrewniony z naszyjnikami poprzedniego typu.

14. Naszyjniki ze złożonego we dwoje, skośnie żłobkowanego

¹ Mannus VII str. 104 ryc. 18. — *Album* I, tabl. XV 1, 2. ² Kostrzewski, *Wielkopolska* ², str. 83 ryc. 281, str. 262 przyp. 317. ³ Mertins, *Wegweiser*, str. 67 ryc. 155. ⁴ Schránil, *Vorg. Böhm.*, tabl. XXXVII 18. ⁵ Čas. MM XIV str. 41 ryc. 45. ⁶ Karpińska, *Objets en bronze... de Laski*, tabl. II 18. ⁷ Żurowski, *Mat. preh.* I str. 126 ryc. 3. ⁸ Altschlesien Bd I str. 266 ryc. 9, Bd II str. 301 ryc. 10. — Mertins, *Wegweiser*, str. 84 ryc. 211. — Schles. Vorz. V, tabl. XXIII 10. — Tamże N. F. Bd II str. 27 ryc. 10, Bd IV str. 41 ryc. 77. ⁹ Památky XXXIV, tabl. XLVIII 3. ¹⁰ Kostrzewski, *Wielkopolska* ², str. 83 ryc. 287, str. 262 przyp. 318.

drutu. Naszyjniki wykonane są ze skośnie żłobkowanego drutu, który złożono we dwoje, zaginając potem ostre końce w haczyk, o który zaczepiano drugi koniec naszyjnika, gdzie utworzyło się uszko. Dla uniknięcia rozprężenia obu połów naszyjnika spojono je rodzajem dwóch ruchomych spinaczy. Naszyjniki tego rodzaju znamy z Lasek i Praszki (tabl. XCIX 6). Okaz z Praszki nosi widoczny ślad naprawy po złamaniu się, którą to szkodę naprawiono przez oblanie końców złamanych połów roztopionym brązem. Naszyjniki tego typu są formą zachodnio-europejską¹. Z obszaru Polski znane są dalsze okazy: z Szadka² pow. kaliski (jeden okaz), oraz ze skarbu IV okresu z Maćkówki³ pow. przeworski (4 okazy).

15. Naszyjnik cienki, wewnątrz pusty. Wśród naszyjników z Kwaczały-Jankowie znalazł się jeden w połowie zachowany, cienki, wewnątrz pusty, zrobiony jakoby z rurki. Ponieważ zachowała się z niego tylko część, nie wiadomo więc, czy był on zamknięty, czy otwarty, jak miał ukształtowane końce (tabl. LXXXVI 11).

16. Naszyjniki z wisiorków. Znamy dwa takie naszyjniki: jeden z Facimiecha (tabl. XCVIII 13), drugi z Mnikowa (tabl. LXXXVI 12). Wisiorki połączone są ogniwami na podobieństwo łańcucha. Posiadają formę trójkątnej blaszki, z której wierzchołka wyrasta kółko. Wisiorki z Facimiecha są zupełnie gładkie, natomiast wisiorki z Mnikowa zdobione są u spodu krótkimi, pionowymi żeberkami.

4. Napierśnik

W skarbie ze Starego Sącza znajduje się fragment napierśnika, ozdoby typowej dla kultury grobów skrzynkowych (Prace IV, tabl. III 5, X 4). Z napierśnika zachował się jeden człon złamany na dwie części, wykonany z pręta o owalnym przekroju zwężającego się ku końcom, zdobiony poprzecznymi i ukośnymi kreskami oraz punkcikami. Poza właściwym obszarem rozprzestrzenienia tego rodzaju napierśników⁴ jest fragment ze Starego Sącza najdalej na południe wysuniętym okazem tego rodzaju ozdoby.

5. Nagolenniki

Nagolenniki znane są wyłącznie ze skarbów późnohalszackich podgrupy krakowskiej, zgrupowanych w dolinie Dunajca (Gorzyce, Jasienna, Krużłowa, Łącko, Stary Sącz, Świdnik I i II), oraz ze skarbów z Motkowic (tabl. CIII 1—2) i z Sierzy (Mat. preh. I, tabl. XXIII 2). Wśród tych nagolenników wyróżnił Żurowski⁵ dwa zasadnicze typy i jeden pośredni, w którym mieszają się cechy dwóch pierwszych typów.

Nagolenniki pierwszego typu wykonane są z pręta o przekroju niezawsze okrągłym, grubszego pośrodku i zwężającego się ku mniej lub więcej spiczastym koń-

¹ Sulimirski, *Brązy Małopolski środkowej*, 31. Podane tu analogie. Por. Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 263 przyp. 320 a. ² War V str. 210 ryc. 7 (por. Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 84 ryc. 290). ³ Sulimirski o. c. tabl. II 12. ⁴ Kostrzewski, *Wielkopolska*², 128—9. ⁵ Żurowski, *Skarby* (Prace IV 49—55).

com, niekiedy nieco pieczętkowato rozszerzonym (tabl. CIII 1—2). Zwoje nagolenników są nieco krzywo skręcone i nie pokrywają się wzajemnie, lecz odstają od siebie. Nagolenniki tego typu są nie zdobione, a jedyny wyjątek stanowi jeden okaz ze Świdnika II (Prace IV str. 30 ryc. 9, tabl. IV 2), zdobiony na jednym końcu poprzecznymi kreskami. Występują one w skarbach z Jasienny, Starego Sącza, Świdnika I i II (Prace IV, tabl. I 1, II 2, 4, III 1—2, IV 1—4, VIII 1), dalej w skarbach z Motkowic i Łącka (tabl. CIII 1—2, 6). Ponieważ nagolenniki tego typu skupiają się w skarbach z doliny Dunajca i nie wychodzą poza Kieleckie (Motkowice pow. jędrzejowski, Słupia Nowa¹ pow. kielecki), nazywa Żurowski ten typ sądeckim. Powstał on z typu wielkopolskiego jako jego uproszczenie.

Nagolenniki drugiego typu przedstawiają właśnie ów typ wielkopolski. W skarbach z doliny Dunajca jest on reprezentowany w dwóch okazach: jednego z Krużłowej, drugiego ze Świdnika II (Prace IV, tabl. V 2, VIII 3). Nagolenniki tego typu są wykonane z pręta prawie jednakowej grubości o przekroju okrągłym, z końcami pieczętkowato rozkutymi. Zwoje są równo skręcone i pokrywają się wzajemnie, przylegając niekiedy wprost do siebie. Nagolenniki tego typu są zawsze zdobione. Skupiają się one przede wszystkim w Wielkopolsce i stąd nazwa typu.

Nagolenniki trzeciego typu przedstawiają formę mieszaną, zawierającą cechy typu sądeckiego i wielkopolskiego. Są trzy nagolenniki tego rodzaju: jeden z Gorzyc, drugi z Świdnika II (Prace IV, tabl. V 1, IX 3), a trzeci z Sierszy (Mat. preh. I, tabl. XXIII 2).

Chronologicznie należy odnieść wszystkie nagolenniki do okresu Hallstatt D.

6. Naramienniki

Naramienniki o formach bransolet różnią się od właściwych bransolet tylko wielkością. Są jednak naramienniki o formach typowych dla tego rodzaju ozdób. Do takich należą:

1. Naramienniki zamknięte o okrągłym przekroju. Okazy takie znamy z Kwaczały-Jankowie (tabl. LXXXVII 1) i ze skarbu z Sokoliny (tabl. CVI 14—17, CVII 4—7). Sprockhoff² uznaje je poniekąd za formę „łuzycęką“, gdyż ojczyznę ich umieszcza na wschód od Łaby, gdzie miały się wytworzyć w V okresie, podobnie jak naszyjniki zamknięte o okrągłym przekroju. Naszyjniki takie i naramienniki występują dość licznie w okresie Hallstatt D w południowym i zachodnim niemieckim kręgu halsztaeckim, również w Alzacji i Francji. Na obszarach tych przetrwały do okresu lateńskiego. Niektóre naramienniki z zachodnich Niemiec noszą wyraźne ślady, że były ogniwami łańcucha, a nie służyły za ozdobę. W północnych Niemczech występują takie naramienniki rzadko w skarbach VI okresu. Według

¹ U Żurowskiego jest ta miejscowość podana w błędnej formie „Słupianowa pow. opatowski“. Skorowidz miejscowości Rzpltej Polskiej III, woj. kieleckie, Warszawa 1925, wymienia w powiecie opatowskim Słupię Starą i Nadbrzezną, a w powiecie kieleckim Słupię Nową, którą należy identyfikować z cytowaną przez Żurowskiego „Słupianową“. Część skarbu ze Słupii Nowej mieści się w Muzeum Arch. PAU w Krakowie (nagolennik, dwie bransolety, naszyjniki), część w Państw. Muzeum Arch. w Warszawie (nagolennik, naramiennik), zapisane tu poprawnie pod „Słupią Nową pow. kielecki“.

² Sprockhoff, *Niedersächs. Depotsfunde*, 70—1.

Sprockhoffa różnice chronologiczne w występowaniu tych naszyjników i naramienników na wyżej podanych obszarach dowodzą, że ozdoby te przybyły na zachód ze wschodu.

2. Naramienniki zamknięte o okrągłym przekroju, wewnątrz puste. Dwa takie naramienniki pochodzą z Kwaczały-Jankowie (tabl. LXXXVII 2, 3). Według Sprockhoffa¹ są dość powszechne i występują wszędzie, gdzie się rozwinęła w całej pełni młodsza epoka brązowa, a więc nie tylko w północnej Europie, lecz także w kręgu halsztackim. Są z reguły nie zdobione. Odnosi je Sprockhoff do V okresu. W tym też czasie umieszcza je Kostrzewski w Wielkopolsce². Nasze okazy pochodzą z okresu Hallstatt C.

3. Naramienniki otwarte, skręcane jakoby wokół własnej osi. Trzy takie naramienniki są w skarbie z Sokoliny (tabl. CV 1—3). Końce zdobione są poprzecznymi kreskami.

4. Naramienniki zamknięte ze szczytkowym naśladownictwem skręcenia. Takich naramienników zawiera skarb z Sokoliny 28 sztuk (tabl. CV 4—20, CVI 1—11). Tylko dwa z nich zachowane są w całości, reszta jest pęknięta. Osiem takich naramienników zawiera także skarb z Krzysztoforzyc (Mat. preh. I, tabl. XXII).

Zbliżone do nich są naramienniki z Piasku z grobu 18, od spodu płaskie, z wierzchu wypukłe, zdobione skośnymi nacięciami (PA IV str. 57 ryc. 28). Z naramiennikami tego typu spokrewniony jest również nagolennik z Boronowa z grobu 1, zdobiony zewnątrz skośnymi żłobkami, naśladowującymi skręcanie wokół własnej osi (WAr XI, tabl. V, gr. I 5).

5. Naramiennik z taśmy z krawędziami do środka zagiętymi. Naramiennik tego typu mieści się w skarbie z Łącka (tabl. CIII 7), wykonany z taśmy z żeberkiem na zewnętrznej stronie i z krawędziami zagiętymi do środka.

6. Naramiennik z taśmy zwiniętej spiralnie w rurkę. Tak zrobiony naramiennik znamy z Kwaczały-Jankowie (tabl. LXXXVII 4).

7. Naramiennik otwarty o półsoczewkowatym przekroju. Z Kwaczały znamy naramiennik wykonany z pręta płasko-wypukłego, zdobiony grupami poprzecznych i pod kątem załamanych kresek. Ornament pod patyną słabo widoczny (tabl. CI 26).

7. Bransolety

Na tej samej podstawie co naramienniki podzielić można bransolety na szereg typów. Różnica pomiędzy bransoletami a naramiennikami polega tylko na sposobie ich noszenia, który wymagał większej ich średnicy, by można było przesunąć naramiennik na ramię. Nie zawsze jednak istnieje wyraźna linia podziału, tak że niektóre okazy mogą się równie dobrze znaleźć wśród naramienników, jak wśród bransolet.

1. Lite bransolety z końcami założonymi daleko na siebie. Bransolety tego rodzaju mieszczą się w zespołach skarbów z Jasienny, Marcinkowie

¹ Sprockhoff, *Niedersächs. Depotfunde*, 66—7.
² Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 82, 83 ryc. 286.

i Świdnika I (Prace IV, tabl. I 2—3, VIII 2, 4). Dwa okazy pochodzą z Kwaczały (tabl. C 3, 5). Bransolety te stoją w bliskim stosunku typologicznym z litymi nagolennikami i zbliżają się najwięcej do typu sądeckiego. Według Żurowskiego¹ rozwinęły się lite bransolety w południowej Polsce. Okazy z Kwaczały i Marcinkowie pochodzą z pierwszej fazy okresu halsztackiego, okazy z Jasienny i Świdnika I z drugiej, końcowej fazy.

2. Bransolety taśmowate, spiralnie skręcone. Trzy takie bransolety pochodzą z dwóch skarbów, a mianowicie Świdnika I i II. Okaz ze Świdnika I przedstawia się bardzo skromnie (Prace IV, tabl. I 6). Jest on niezdobiony i wykonany jest z płasko-wypukłej taśmy, dość wąskiej, zwiniętej spiralnie w prawie dwa zwoje. Natomiast bardzo okazałe wyglądają bransolety ze Świdnika II (Prace IV, tabl. IV 5—6). Wykonane są z płasko-wypukłych taśm, pośrodku dość szerokich, zwiężających się ku końcom, zwiniętych spiralnie w dwa zwoje. Obydwie są zdobione, jedna bardzo bogato (Prace IV, tabl. X 5—6). Bransolety tego typu występują najliczniej w Wielkopolsce², jakkolwiek nie są obce obszarom bliższym skarbowi ze Świdnika I i II, jak to wynika z zestawienia Żurowskiego³. Przeprowadziwszy analizę typologiczną dochodzi Żurowski do wniosku, że podobnie jak nagolenniki i lite bransolety typu wielkopolskiego, również bransolety spiralne doznały uproszczenia poza granicami swego macierzystego obszaru. Okaz takiego uproszczenia przedstawia bransoleta ze Świdnika I. Obok takich bransolet spotyka się jednak okazy wspanialsze od pierwowzorów wielkopolskich. Ten rodzaj bransolet przedstawiają okazy ze Świdnika II. Z typem wyżej omówionych bransolet ze Świdnika I i II spokrewnione są dwie bransolety ze skarbu z Sierszy, wykonane z taśmy płasko-wypukłej, zwiniętej spiralnie w $5\frac{1}{2}$ zwoja, dość bogato zdobione (Mat. preh. I, tabl. XXIII 3—4).

3. Bransoleta otwarta o okrągłym przekroju. Bransoleta taka mieści się w skarbie ze Starego Sącza (Prace IV, tabl. I 10, X 2). Wykonana jest z okrągłego pręta o jednakowej prawie grubości, z końcami nieco guziczkowato rozplaszczonymi. Zdobiona jest grupami poprzecznych i zygzakowatych kresek.

4. Bransolety otwarte o soczewkowatym przekroju. Bransolety tego typu znamy z Kwaczały-Jankowie, Lipia, Praszki i Starego Sącza. Końce u tych bransolet są założone na siebie, jak to widzimy u dwóch okazów z Kwaczały-Jankowie (tabl. LXXXVII 5, 6) i okazu z Lipia (tabl. XCIII 8), albo też końce są oddalone od siebie, jak to widzimy u trzech bransolet z Kwaczały-Jankowie (tabl. LXXXVII 7—9), bransolety z Praszki (tabl. XCIX 8) oraz u bransolet ze Starego Sącza (Prace IV, tabl. III 3—4). Bransoleta z Lipia złamała się i została naprawiona, jak tego dowodzi guz odlewniczy. Przeważają niezdobione okazy, zdobione są tylko trzy bransolety, a mianowicie z Praszki i Starego Sącza. Zdobione są one tylko przy końcach. Na bransolecie z Praszki są ślady 6 poprzecznych kresek (tabl. XCIX 8). Na bransoletach ze Starego Sącza występują obok grup poprzecznych kresek jeszcze zygzaki (Prace IV, tabl. X 1). Do bransolet tego typu zbliżona jest ułamkowo zachowana bransoleta z grobu 41 z Prokocimia, wykonana z szerokiej taśmy z obustronnym żeberkiem, przez co przekrój taśmy staje się w przybliżeniu

¹ Żurowski, *Skarby* (Prace IV 55—6). ² Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 111 ryc. 386, str. 278 przyp. 447. ³ Żurowski, *Skarby* (Prace IV 56—7).

soczewkowaty (tabl. LXXXVII 10). Bransolety wyżej omówionego typu znane są w kulturze łużyckiej. Występują np. na Śląsku Środkowym¹, w Czechach².

5. Bransolety otwarte o półsoczewkowatym przekroju. Bransolety tego typu są od wewnątrz płaskie, a na zewnątrz wypukłe. Znamy je z Biskupic, Łagiszy, Mogiły, Siemianic i Świdnika I. U bransolety z Łagiszy są końce oddalone od siebie (tabl. XCVIII 4), u dwóch bransolet z Biskupic stykają się one ze sobą (tabl. CIV 7, 9), u pozostałych bransolet założone są one na siebie (tabl. LXXXVII 11, CIV 8), również u bransolety ze Świdnika I (Prace IV, tabl. I 5). Okaz z Siemianic jest ze względu na swą wielkość raczej naramiennikiem (tabl. XCIV 17). Wśród tych bransolet znalazły się tylko dwie zdobione, pochodzące z dwóch skarbów, a mianowicie z Biskupic i Świdnika I. Bransoleta z Świdnika zdobiona jest grupami poprzecznych kresek (Prace IV str. 13 ryc. 4). Bogaciej już zdobiona jest bransoleta z Biskupic (tabl. XCIX 5). Bransolety płasko-wypukłe są w kulturze łużyckiej szeroko znane. I tak na Śląsku Dolnym i Środkowym występują od okresu IV do halszackiego³, podobnie w Czechach⁴. W Saksonii znajdują się w skarbach z IV okresu⁵. W Wielkopolsce znane są w IV i V okresie⁶.

Z tymi wyżej omówionymi bransoletami spokrewniona jest przekrojem bransoleta z Grodzca (tabl. XCVIII 11), tworząca jednakże typ odrębny ze względu na swą ornamentykę poprzecznych wgłębień na zewnętrznej stronie, wskutek czego powstaje szereg wypukłości. Podobną bransoletę zawiera jeden ze skarbów wielkopolskich z V okresu, a mianowicie z Górzna (Gurschen) w pow. wschowskim⁷. Pozwala to odnieść bransoletę z Grodzca również do tego okresu.

6. Bransolety z guzieczkowato zgrubiałymi końcami. Bransolety tego typu znamy z Kępna (nr 37, 38), Kwaczały (tabl. LXXXVII 12), Praszki (tabl. XCIX 7), Siemianic (tabl. XCIV 13), Skotnik (tabl. XIX 13) i Słupi (tabl. XCIH 27). Większość okazów jest od wewnątrz płaska i na zewnątrz wypukła, a tylko dwie bransolety mają przekrój okrągły (Siemianice, Słupia). Niezdobione są bransolety z Kępna i Praszki; bransolety z Siemianic i Skotnik mają ślady ornamentu poprzecznych kresek, a doskonale zachowaną ornamentykę grup poprzecznych kresek i kółek z punktowanym środkiem widać u bransolety z Kwaczały (tabl. LXXXVII 12); gorzej zachował się ten ornament na bransolecie ze Słupi. Bransolety z guzieczkowato zgrubiałymi końcami są bardzo powszechne w kulturze łużyckiej w okresie halszackim. Występują wtedy na Śląsku Środkowym⁸, w Czechach⁹, na Morawach¹⁰, w Wielkopolsce¹¹. Z ram tej chronologii wypada bransoleta ze Skotnik, którą całość ementarzyska datuje na V okres, ale okazuje się, że tak samo wcześniej datowane odosobnione bransolety tego typu można odnaleźć także na Śląsku¹². Reszta natomiast bransolet jest zgodna co do chronologii z analogicznymi okazami śląskimi, czeskimi, morawskimi i wielkopolskimi.

¹ Schles. Vorz. N. F. IV str. 37 ryc. 60.

² Památky, sk. pr., n. r. III str. 66 ryc. 4.

³ Schles. Vorz. Bd V, tabl. XXIII 15, Bd VI str. 352 ryc. 1, str. 358 ryc. 5, Bd VII str. 394 ryc. 165.

⁴ Památky, díl XV, tabl. X 48, díl XVIII, tabl. I 10, tabl. II 7, 8, sk. pr., n. r. III str. 66 ryc. 3.

⁵ Mannus XXIV str. 88 ryc. 2.

⁶ Kostrzewski, *Wielkopolska*², 82. —

Pfützenreiter, *Kreis Fraustadt*, tabl. 11 ryc. 9.

⁷ Pfützenreiter, *Kreis Fraustadt*, tabl. 11 ryc. 1.

⁸ Petersen, *Schlesien*, str. 105 ryc. 205.

⁹ Pič, *Urnengräber*, tabl. XXXI 11, 15, XXXII 12.

¹⁰ Čas. MM XI str. 67 ryc. 20.

¹¹ Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 111 ryc. 382, str. 276 przyp. 434.

¹² Schles. Vorz. N. F. IV, str. 37 ryc. 63.

7. Bransolety z taśmy o daszkowatym przekroju. Dwie takie bransolety pochodzą z Mydlnik (tabl. LXXXVII 13, 14). Wykonane są z taśmy o daszkowatym, czyli w przybliżeniu trójkątnym przekroju. U bransolety z grobu 28 jest dość silnie zaznaczone środkowe żeberko.

8. Bransolety z taśmy zwiniętej w spiralę. Okazy takie znamy cztery: z Boronowa (WAr XI, tabl. VI, luźno), z Mnikowa (tabl. LXXXVII 15), z Kwaczały-Jankowie (tabl. LXXXVII 16) i ze Skotnik (tabl. XCVII 11). Bransoleta z Mnikowa wykonana jest z taśmy półkolisto wygiętej. Ze względu na swą wielkość mogła bransoleta z Kwaczały-Jankowie służyć również za naramiennik.

9. Bransoleta otwarta, wewnątrz pusta. Jedyną tego rodzaju bransoletę znamy z Dąbrowy II z grobu II (tabl. XCVI 4). Zrobiona jest z blachy zwiniętej w niezamkniętą, nieco spłaszczoną rurkę, z widoczną od wewnątrz szparą. Ponieważ jeden koniec włożony jest w drugi, sprawia to wrażenie, jakgdyby bransoleta była zamknięta. Zdobiona jest grupami poprzecznych i pod kątem załamanych kresek. Analogiczne bransolety i nagolenniki mieszczą się w 3 skarbach grupy górnośląsko-małopolskiej na obszarze niemieckiego Śląska. Dwa z nich pochodzą z zasięgu podgrupy kepińskiej: z Kluczborka¹ i Lorzendorfu² w pow. namysłowskim (skarby II), a trzeci jest z zasięgu podgrupy krakowskiej: z Łanów³ (Lohnia) w pow. gliwickim. Jakkolwiek istnieje pomiędzy tymi wszystkimi bransoletami ścisły związek typologiczny, zaznacza się jednak pomiędzy okazami z tych trzech skarbów a bransoletą z Dąbrowy pewna różnica. Raz, że nie dorównuje nasza bransoleta wielkością swoim krewniakom śląskim, które są dość grube, a poza tym widzimy na niej niespotykany na nich ornament poprzecznych i załamanych pod kątem kresek. Na okazach śląskich występuje ornament grup poprzecznych żłobków, zwykle dość głębokich, wskutek czego powstają między nimi poprzeczne żeberka. Różnica zaznacza się jeszcze w tym, że u okazów śląskich końce są oddalone od siebie, a u bransolety z Dąbrowy jeden koniec włożony jest w drugi, podobnie jak w pustych naszyjnikach, jakie znamy ze skarbu I z Lorzendorfu⁴ oraz ze skarbu z Buschen⁵ w pow. wołowskim. Przedstawia zatem bransoleta z Dąbrowy odosobniony dotąd okaz wśród rodziny pustych wewnątrz bransolet. Bransolety tego typu, reprezentowanego w skarbach z Kluczborka, Łanów i Lorzendorfu, ograniczają się według Raschkego⁶ do północno-wschodniego Śląska, środkowej części Górnego Śląska i pogranicza Polski, i stanowią na tym obszarze miejscowy wytwór w zakresie bransolet. W świetle skarbów z Lorzendorfu trzeba je odnieść do okresu Hallstatt D.

10. Bransoleta otwarta, mankietowata. Bransoleta tego rodzaju znalazła się w Brzeziu (ZOW XI str. 106 ryc. 9). Posiada ona formę szerokiego, otwartego mankieta, zdobionego po zewnętrznej stronie 6 podłużnymi żeberkami. Analogiczny okaz, tylko o połowę węższy od naszego, przytoczyć mogę z Moraw⁷. Jest on zgodny z okazem z Brzezia co do chronologii, gdyż pochodzi również z V okresu. W bransoletach tych odżywa forma występująca na Śląsku⁸ i w Wielkopolsce⁹ w kulturze przedłużyckiej II okresu.

¹ Altschlesien VI str. 170 ryc. 107.

² Schles. Vorz. VII str. 526 ryc. 1—2.

³ Altschlesien VI, tabl. XVII.

⁴ Schles. Vorz. VII str. 197 ryc. 2—3.

⁵ Altschlesien VI str. 165 ryc. 101.

⁶ Tamże VI 171.

⁷ Gottwald, *Výzkum* str. 81 ryc. 85 nr 10.

⁸ Richt-

hofen, *Die ält. Bronzezeit*, tabl. 18 c.

⁹ Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 49 ryc. 131.

11. Bransolety skręcane jakoby wokół własnej osi. Bransolety tego typu mieszczą się w skarbie z Biskupic (tabl. CIV 4—6).

12. Bransolety ze spiralnie zwiniętego drutu. Ten rodzaj drucikowatej ozdoby jest w grupie górnośląsko-malopolskiej najpospolitszy. Ponieważ z tego samego materiału wykonywano ozdoby w rodzaju zausznice i różnych kólek, trudno w niektórych wypadkach rozstrzygnąć, do jakiego rodzaju tych ozdób należy dany okaz (tabl. LXXXVII 17—24, LXXXVIII 1—13, XC 26, 27, XCI 1, XCII 4, XCVII 17, XCIX 15, 16, C 4).

8. Zausznice

Zausznice należą również do gatunku ozdób drucikowatych. Przy brązach z grobów ciałopalnych trudno niekiedy orzec, czy dana ozdoba jest zausznicą czy kółkiem lub też bransoletą, dopiero położenie tych ozdób w grobach szkieletowych wyjaśnia od razu całą tę sprawę. Zausznice posiadają formę spiralnego skrętu lub kółka z końcami założonymi na siebie. Wykonane są przeważnie z pełnego, rzadziej pustego drutu (tabl. LXXXVIII 14—47, LXXXIX 1—19, XCVIII 6).

Do niektórych zausznice doczepione są różnego rodzaju wisiorki, przez co powiększono zdobniczy charakter zausznice. Doczepiano tu wisiorki trójkątne (tabl. LXXXIX 20, XCII 3 f — PA IV str. 61 ryc. 37 a—c), niekiedy binoklowate (tabl. CI 27), wreszcie łańcuszki (tabl. XCII 1, XCVII 9) oraz szpile (tabl. LXXIX 21, XCII 3 g).

Zausznice drucikowate znane są zarówno na Śląsku Środkowym¹ jak i w Wielkopolsce². Tu w Wielkopolsce odnajdujemy również w grupie ceramiki inkrustowanej analogiczne łańcuszki³. Na Morawach⁴ występują zausznice przez wszystkie fazy kultury lużyckiej.

W skarbie z Świdnika I mieszczą się dwie zausznice gwoździowate typu scytyjskiego (Prace IV str. 15 ryc. 6 tabl. I 8). Mają one duże, sferyczne główki gwoździowate i uszka z cienkiego drutu, zgiętego w połowie. Były one noszone we włosach nad uszami. Występują w grobach wschodniej Małopolski i należą do zabytków często spotykanych na obszarze scytyjskim, skąd dostały się na zachód⁵.

9. Kolczyki

Do ozdób głowy poza zausznicami należą także kolczyki reprezentowane w naszym materiale zaledwie w trzech okazach. Kolczyk z Kępna wycięty jest z blachy w postaci dwóch okrągłych, połączonych ze sobą tarcz (tabl. XCIII 33). Nie znam do niego analogii. Inny rodzaj kolczyka przedstawia okaz z Kwaczały-Jankowie, zrobiony ze szklanego paciorka, nanizanego na brązowe kółeczko (tabl. LXXXIX 25). Kolczyk z Kwaczały jest również dwuczęściowy (tabl. CI 4). Składa się z kółka karbowanego drobno w pewnych odstępach oraz z nanizanego nań czworozwojowego skrętu spiralnego. Wszystkie trzy kolczyki datowane są na okres halszacki, mianowicie na pierwszą jego fazę.

¹ Schles. Vorz. VII str. 394 ryc. 164. ² Album II, tabl. XLI 1, 3. ³ Album II, tabl. XXXII 80, XLI 44. — Album III, tabl. XLIX 31, 35, LV 10—11. ⁴ Gottwald, *Výzkum*, str. 69 ryc. 69, str. 81 ryc. 85 nr 8, str. 95 ryc. 106 nr 1. ⁵ Żurowski, *Skarby* (Prace IV 63).

10. Wisiorki

Najliczniejszy zespół wśród wisiorków tworzą wisiorki trójkątne. Posiadają one formę trójkąta, któremu wyrasta z wierzchołka kółko. Na kółkach tych widać u niektórych wisiorków guzki po przeciwległej stronie wierzchołka trójkąta. Są to po prostu guzki odlewnicze, lecz stanowią one dobry akcent dekoracyjny u wisiorków. Rozróżnić możemy wśród wisiorków cztery odmiany. Najprostszą odmianę reprezentują gładkie, niezdobione wisiorki z Facimiecha (tabl. XCVIII 13) oraz jeden okaz z Kwaczały (tabl. LXXXIX 20), a drugi z Boronowa (WAr XI, tabl. V, gr. I 6 c). Drugą odmianę przedstawiają wisiorki zdobione u podstawy trójkąta pionowymi, krótkimi żeberkami. Wisiorki tej odmiany znamy z Mnikowa (tabl. LXXXVI 12) i Kwaczały (tabl. LXXXIX 68, XCI 1). Wisiorki trzeciej odmiany zdobione są żeberkami, równoległymi do boków trójkąta. Okazy takie znamy z Kwaczały (tabl. CI 2, 3, 6). Odmiana czwarta przedstawia najokazalszą formę wisiorków, które poza żeberkami, równoległymi do boków trójkąta, zdobione są jeszcze pionowymi żeberkami, spuszczoneymi z wierzchołka trójkąta. U wisiorka z Iwanowic jest jedno takie pionowe żeberko (tabl. XCII 3 f), a u trzech wisiorków z Piasku są trzy takie żeberka (PA IV str. 61 ryc. 37 a—c). Stanowią też te trzy ostatnie okazy najbardziej ozdobny typ wisiorków trójkątnych. Ta doskonała ich forma wskazuje na to, że w rozwoju typologicznym przedstawiają one typ najstarszy, który z biegiem czasu uległ powolnej degeneracji. Zniknęły wpierw pionowe żeberka, później z ukośnych żeberek pozostały tylko krótkie przy podstawie wisiorka, a w końcu nawet i te zagięły i pozostał sam tylko gładki wisiorek. Wraz z redukcją ornamentu uległa także przemianom sama forma. Widać to wyraźnie przy porównaniu wisiorków z Piasku i Iwanowic (tabl. XCII 3 f) z wisiorkami z Facimiecha (tabl. XCVIII 13). Gdy u pierwszych jest forma wyraźnie trójkątna, to u drugich zrobił się z trójkąta prawie że trapez o zaokrąglonych wierzchołkach. Na ten typologiczny rozwój wisiorków trójkątnych zwrócił już uwagę Reyman¹ przy opracowywaniu materiałów z części cmentarzyska w Piasku. Brak do tych wisiorków analogii na sąsiednich terenach kultury łużyckiej. Są więc rodzimym wytworem grupy górnośląsko-malopolskiej, a że skupiają się wyłącznie w podgrupie krakowskiej, stanowią zatem jej wyłączną własność. Droga handlu musiał się dostać z obszaru podgrupy krakowskiej do Malopolski wschodniej gładki wisiorek, o którym wspomina Reyman². Chronologicznie trzeba odnieść wisiorki trójkątne do okresu Hallstatt C. Sposób ich noszenia zdają się dostatecznie wyjaśniać fragmenty naszyjników, zrobionych właśnie z takich trójkątnych wisiorków. Znamy takie naszyjniki z Mnikowa i Facimiecha (tabl. LXXXVI 12, XCVIII 13). Jak widzimy na tych okazach, łączono poszczególne wisiorki szerokimi ogniwami, stwarzając w ten sposób efektowną ozdobę. Pojedyncze wisiorki zawieszano niekiedy na kółkach, niewątpliwie w celu zwiększenia zdobniczego charakteru zausznic (tabl. LXXXIX 20, XCII 3 f).

Formę nie ograniczoną bynajmniej do grupy górnośląsko-malopolskiej przedstawiają wisiorki binoklowate. Znajduje się je bądź luźno (tabl. XCIII 21 — PA IV str. 61 ryc. 37 i, k), bądź zawieszone na łańcuszku (tabl. XIX 14), lub na zausznic (tabl. CI 27). Są one formą bardzo starą i powszechną. Na Śląsku pojawiają się już w zaraniu epoki brązowej, u schyłku neolitu, wykonane z miedzi³.

¹ PA IV 63.

² PA IV 63.

³ Altschlesien VI str. 89 ryc. 2.

Oprócz wisiorków trójkątnych i binoklowatych mamy jeszcze inne typy wisiorków. Z Iwanowic pochodzi wisiorek z prostokątnej blaszki zawieszony na łańcuszku (tabl. XCII 2 gr. 52). W Skotnikach znalazł się nad grobem 40 częściowo uszkodzony wisiorek w kształcie ósemki (tabl. LXXXIX 24). Inną znowu formę posiadają dwa wisiorki z Kwaczały, odlane w całości w kształcie owalnej półkuli z uszkiem (tabl. CI 5). Z Prokocimia pochodzi wisiorek wężykowaty, doczepiony do kółka (tabl. LXXXIX 66).

Z Facimiecha znamy ażurowy wisiorek w formie dwóch koncentrycznych kół, połączonych z sobą w czterech miejscach (tabl. XCVIII 14). Ażurowe wisiorki są ozdobą znaną dość szeroko w kulturze łużyckiej w V okresie. Występują na Śląsku¹, na Morawach² oraz w grupie tarnobrzeskiej³. Nie są jednak wytworem kultury łużyckiej, lecz formą zapożyczoną z kręgu południowo-niemiecko-włoskiego. Powstały one w południowych Niemczech⁴ ze szpil z główką kołową przez usunięcie igły, a pozostawienie samej tylko główki. Narodziny ich przypadają na II okres, rozwój ich jednak zdaje się, według Åberga⁵, przypadać głównie na III okres. Z południowych Niemiec przechodzą wisiorki ażurowe do północnych Włoch⁶, gdzie występują w ostatnim okresie epoki brązowej, odpowiadającym naszemu III okresowi. W tym samym czasie znane są także w Bośni⁷. Z tego zatem kręgu wywodzą się dwa okazy śląskie z Dzierzysławia⁸ (Dirschel) w pow. głuchezyckim i Karmina⁹ (Karmine I) w pow. milickim, okaz morawski i grupy tarnobrzeskiej oraz okaz z Facimiecha. Wisiorek z Facimiecha jest z nich najpóźniejszy, gdyż trzeba go w świetle innych zabytków z tego cmentarzyska odnieść do pierwszej fazy okresu halsztackiego.

Od wszystkich tych wisiorków odbija oryginalnością wisiorek antropomorficzny z Kwaczały (tabl. CI 1). Widać na nim wyraźnie dwie stylizowane postacie ludzkie, złączone zgrabnie w formę wisiorka. Głowy przestylistowane są w kółka, dość wyraźnie ukształtowane są tułowia, przechodzące dołem w szeroką płaszczyznę, pokrytą plastycznym ornamentem guzków i żeberek. Podobne dwa żeberka przecinają tułowia w pasie, są jednak słabo widoczne, tak że pominął je Czapkiewicz na rysunku powtórzonym na wyżej podanej tablicy. Poprawny rysunek podaje rycina obok (ryc. 4). Nie znam do niego żadnych analogii. Może być, że powstał on przez połączenia takich dwóch wisiorków, jakie znane są w V okresie w Czechach¹⁰ i posiadają formę analogiczną do połowy górnej części wisiorka z Kwaczały.

W skarbie ze Starego Sącza mieszczą się dwa wisiorki kulczkowe (Prace IV, tabl. III 6). Posiadają one formę krótkiego pręta zakończonych z jednej strony okrągłym uszkiem a z drugiej kulistym zgrubieniem, posiadającego ponadto pośrodku zgrubienie w postaci obrączki przedzielonej rowkiem. Wisiorki te pochodzą z kręgu halsztackiego, skąd przytacza dla nich Żurowski liczne analogie¹¹. Zdobiły one pas łańcuchowy albo jakiś inny przedmiot, niekoniecznie należący do stroju.

Ryc. 4. Kwaczała.
Brązowy wisiorek
antropomorficzny.
1/2 w. n.

¹ Altschlesien VI str. 146 ryc. 73. — Schles. Vorz. VI str. 372 ryc. 16 (por. Mertins, *Wegweiser*, str. 69 ryc. 166; *ERL* XI tabl. 85 q). ² Čas. MM XI str. 52 ryc. 46 (por. Černý, *Popeln. pole*, str. 17 ryc. 23).

³ Sulimirski, *Brązy Małopolski środkowej*, tabl. IV 4. ⁴ Åberg, *Chronologie*, V str. 20 ryc. 32. ⁵ Tamże V 22. ⁶ Tamże I str. 25 ryc. 61. — Montelius, *Chronologie*, tabl. XVI 7—8. ⁷ Åberg, *Chronologie*, V str. 116 ryc. 200. ⁸ Altschlesien VI str. 146 ryc. 73.

⁹ Schles. Vorz. VI str. 372 ryc. 16. ¹⁰ Filip, *Popeln. pole*, str. 63 ryc. 6, 8. ¹¹ Żurowski, *Skarby* (Prace IV 64).

Z kręgiem halsztaackim związany jest również wisiorek ze skarbu z Marcinkowie (Prace IV, tabl. VIII 6). Przedstawia on bardzo uproszczony ptasi protom z dwiema główkami, zwróconymi w przeciwnie strony. To uproszczenie poszło tak daleko, że z główek pozostały tylko dwa pod kątem prostym ustawione, równe paski. Otworki, znajdujące się w podstawie, wskazują, że wisiorek mógł służyć jako nasadka na jakiś przedmiot lub jego ozdobne zakończenie¹.

II. Paciorki

Do ozdoby służyły również różne paciorki. Pospolitą formę przedstawiają rurkowate skręty spiralne, tzw. *salta leone*. Wykonywano je z drutu lub taśmy. Znamy je zarówno z grobów (tabl. LXXXIX 67, XC 26, u góry pośrodku, XCIV 10, XCVII 8), jak i ze skarbów (Prace IV, tabl. I 11, III 8—9). Tworzyły one naszyjniki bądź same, bądź nanizane razem ze szklanymi paciorkami. Są one formą bardzo starą, bo sięgającą neolitu, kiedy poczęły się pojawiać pierwsze wyroby miedziane. Można by więc przytoczyć dla nich bardzo rozległe analogie.

Dwa innego rodzaju paciorki mamy ze Skotnik. Jeden z nich zrobiony jest z prostokątnej blaszki, zwiniętej w rurkę (Skotniki nr 10). Drugi przedstawia formę związaną ściśle z podgrupą krakowską (tabl. XCVII 7). Posiada on odpowiedniki w glinianych paciorkach z Prokocimia (tabl. XVIII 7) i ołowianych z Kwaczały (tabl. XCI 9). Ciekawy ten typ paciorka jest poniżej omówiony w rozdziale o glinianych paciorkach.

12. Guziczki

Guziczki, jakie znamy z materiałów omawianej grupy, nie służyły do tego celu, w jakim my ich dziś używamy, lecz stanowiły wyłącznie ozdobę. Spotykamy wśród nich kilka odmian. Są guziczki:

1. w kształcie odcinka kuli z uszkiem pod spodem (tabl. LXXXIX 72);
2. guziczki w formie dwóch wypukłych krążków, od spodu płaskich, połączonych krótkim mostkiem (tabl. XC 27 górą pośrodku, XCI 1 górą pośrodku, CI 22—3);
3. guziczki w formie okrągłej, wypukłej tarczki z uszkiem pod spodem i rowkiem poprzez uszko (tabl. XC 16, XCI 1 górą pośrodku, rząd dolny, XCIII 17—18, XCIV 11—12, CI 5, 8).

Jest jeszcze jeden rodzaj guziczek, o których wiemy, jak były noszone. Posiadają one kształt dwóch, złączonych podstawami trójkątów, mocno wydłużonych, z wierzchołkami zagiętymi pod spód (tabl. LXXXIX 71). Noszono je na paskach skóry, jak nas o tym przekonują przykłady z Kwaczały (tabl. LXXXIX 70, CI 9—14). Tak umocowane, służyły te paciorki za ozdobę głowy, jak mówi o tym wyraźnie grób szkieletowy z Kwaczały, odkryty przez Kopernickiego, w którym to grobie znalazła się czaszka otoczona podwójnym rzędem takich guziczek. Pośród nich był także guziczek w formie wypukłej tarczki z uszkiem, bo mieści się w inwentarzu tego grobu. A zatem i pozostałe guziczki trzeba uznać za ozdobę głowy.

¹ Żurowski, *Skarby* (Prace IV 65).

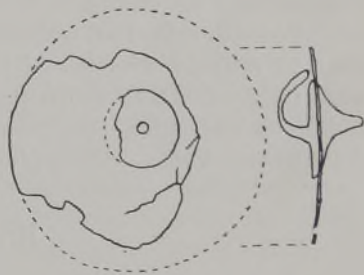
Analogiczne guziczki z końcami zagiętymi pod spód odnajdujemy w Wielkopolsce, we wschodnio-wielkopolskiej grupie ceramiki inkrustowanej. Guziczki takie, wbite końcami w 3 rzędach na kawałku skóry, znalazły się w Czekanowie¹ w pow. ostrowskim. Pochodzą one prawdopodobnie z grobu szkieletowego, jak była o tym wyżej mowa przy grobach szkieletowych. Dalsze przykłady znam z Korytnicy² w pow. krotoszyńskim, gdzie znalazło się w grobie ciałopalnym 150 takich guziczków. Są to jednak analogie dość późne, bo z późnej fazy okresu halsztackiego. Daleko wcześniejsze analogie przytoczyć mogę z Moraw³, bo datowane na IV okres. Widzimy więc, że guziczki te posiadają dość znaczną rozpiętość chronologiczną.

Guziczki w formie wypukłej tarczki z uszkiem i poprzecznym rowkiem występują w Czechach⁴ i na Morawach⁵ w kulturze „śląskiej“ V okresu. W tym samym czasie odnajdujemy je na Górnym Śląsku⁶ poza zasięgiem naszej grupy. Natomiast niektóre nasze okazy sięgają jeszcze pierwszej fazy okresu halsztackiego (Kwaczała).

Podobieństwa do guziczków w kształcie odcinka kuli z uszkiem, jakie znamy z Kwaczały-Jankowic (tabl. LXXXIX 72), można by się dopatrzeć w guziczku z Kątów⁷ w pow. kościańskim. Jest jednakże pomiędzy tym guziczkiem wielkopolskim a naszymi okazami różnica co do uszka, które jest u tego guziczka duże i obejmuje całą jego średnicę, gdy tymczasem u naszych okazów mamy małe uszka.

Do guziczków w kształcie podwójnych wypukłych krążków nie umiem przytoczyć żadnych analogii. Może więc stanowią formę lokalną, związaną z podgrupą krakowską, bo tylko u niej są notowane (Kwaczała).

Z guziczkami najbardziej spokrewniony jest ułamkowo zachowany guz z Kwaczały (tabl. CI 24). Posiada on kształt płaskiej, okrągłej tarczki ze stożkowatym guzikiem pośrodku i uszkiem od spodu. Rysunek Czapkiewicza, powtórzony na wzmiankowanej tablicy, nie podaje wiernie wyglądu tego guza. Poprawny rysunek podaje powyżej (ryc. 5).

Ryc. 5. Kwaczała. Guz brązowy.
W. n.

13. Pierścionki

Wśród drucikowatych ozdób poczesne miejsce zajmują pierścionki. Posiadają one formę spiralnego skrętu o kilku zwojach, bądź też kółka z końcami założonymi na siebie (tabl. LXXXIX 27—36, 41—43, 59—60, XCIII 10, 13—15, 19, 22—23, 45, XCVIII 8). Tego rodzaju pierścionków spotyka się najwięcej. Rzadkie są pierścionki wykonane z taśmy. Trzy takie okazy znane są z Kwaczały (nr 71, 164 — tabl. CI 21), jeden znany jest z Lipia, z gr. 72 (tabl. XCIII 20).

¹ Zenkteler, *Programm des Königl. Gymnasiums zu Ostrowo*, str. 15—17, tablica ryc. 12. Obecnie znajdują się w Dziale Przedhist. Muz. Wlkp. w Poznaniu. ² PA IV str. 218 ryc. 47.

³ Čas. MM 1911, str. 52 ryc. 28. — Gottwald, *Výzkum*, tabl. VII 4. — ZfGMähr. 1934, str. 32 ryc. 13.

⁴ Schráníl, *Vorg. Böhm.*, 179, tabl. XXXVII 6. ⁵ Čas. MM 1911, str. 52 ryc. 23. ⁶ Alt-schlesien VI str. 146 ryc. 72. ⁷ Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 115 ryc. 409.

Z drucikowatymi pierścionkami możemy się spotkać w V okresie na Śląsku Środkowym¹. Znane są również wtedy w kulturze „śląskiej“ na Morawach².

14. Kółka

Pomiędzy drucikowatymi ozdobami spotyka się dużo kólek, odróżniających się od pierścionków większymi rozmiarami. Jaką rolę spełniały w zakresie ozdób trudno orzec. W większości wypadków są to niewątpliwie ułamkowo zachowane zausznice (tabl. LXXXIX 37—40, 44—56, XC 26—27, XCI 1, XCII 1—4). Z takimi kółkami można się także spotkać na cmentarzyskach wielkopolskich³.

Od tych drucikowatych kólek odbijają wyraźnie odlane w całości kółka o owalnym przekroju, dość grube, przeważnie zamknięte, rzadko otwarte (tabl. LXXXIX 61—3, XCIII 7, 12, 31, 37, XCIV 8—9). W literaturze niemieckiej noszą nazwę *Ringgeld*. Na Śląsku Środkowym znane są od IV okresu⁴ do późnej fazy okresu halsztackiego⁵. Na Morawach⁶ notowane są w kulturze „śląskiej“ V okresu. W Czechach⁷ znalazły się jako pierścionki w grobie szkieletowym kultury bylańskiej, datowanym na Hallstatt C. W Wielkopolsce notowane są we wschodnio-wielkopolskiej grupie ceramiki inkrustowanej okresu halsztackiego⁸. W grupie górnośląsko-małopolskiej występują w V okresie i pierwszej fazie okresu halsztackiego.

Podobnie jak to widzieliśmy już u zausznicy, również do kólek doczepiano różnego rodzaju wisiorki. U jednego kółka widzimy doczepiony wisiorek wężykowaty (tabl. LXXXIX 66), u drugiego skręt spiralny *salta leone* (tabl. LXXXIX 24), u innych doczepione po prostu mniejsze kółeczka (tabl. LXXXIX 22—3, 37). Analogiczne kółka z doczepionymi kółeczkami występują również na Morawach⁹.

15. Tarczka spiralna

Do ozdób należy również tarczka spiralna z cienkiego drutu, jaką znamy z Kuźnicy Bobrowskiej (tabl. XCIII 25). Analogiczne okazy z Czech¹⁰ pozwalają datować ją na V okres.

B) BROŃ, NARZĘDZIA I SPRZĘTY

Broń jest w kulturze łużyckiej mało znana. Lwią część wyrobów metalowych stanowią ozdoby. Dopiero w okresie halsztackim poczyną się w inwentarzach grobowych pojawiać broń, znana dotąd prawie tylko ze skarbów. I tak np. w Wielkopolsce zjawiają się pod koniec tego okresu żelazne czekany bojowe¹¹. Zjawisko to tłumaczy się jasno naporem skrzynkowców na terytorium łużyckie. Jedynie na peryferiach nie jest broń obca ekspandującej kulturze łużyckiej. W grupie górno-

¹ Schles. Vorz. VII str. 394 ryc. 157—63.

² Gottwald, *Výzkum*, tabl. XXII 9.

³ *Album* II, tabl. XXXII 49—51, 61—70, XLI 17—18.

⁴ Altschlesien I str. 225 ryc. 7 — Schles.

Vorz. VI str. 374 ryc. 18.

⁵ Tamże N. F. II str. 29 ryc. 38.

⁶ Gottwald, *Výzkum*, str. 81

ryc. 85, nr 7, 9.

⁷ Zprawy II—III str. 51 ryc. 4—6.

⁸ *Album* II, tabl. XXXII 52,

57—8. — Tamże III, tabl. XLIX 24—7.

⁹ Gottwald, *Výzkum*, str. 69 ryc. 69, tabl. XXII

6, 8, 23.

¹⁰ Schráníl, *Vorg. Böhm.*, tabl. XXXVII 16.

¹¹ Kostrzewski, *Czekany bojowe „łużyckie“ z wczesnej epoki żelaznej* (WAr XI 169—73).

śląsko-malopolskiej, położonej centralnie, należy broń do rzadkości. Nieliczne brązowe groty pochodzą ze skarbów, a żelazne okazy pojawiają się prawie że dopiero w końcu okresu halsztackiego. Liczniej nieco reprezentowane są grociki. Na tych dwóch rodzajach broni, pomijając buławkę z Gorzyc, wyczerpuje się jej skromny zasób w naszej grupie.

1. Groty

Groty reprezentowane są zaledwie w 3 okazach. Dwa z nich pochodzą ze skarbów, a mianowicie z Biskupic (tabl. CIV 13) i Marcinkowic (Prace IV, tabl. VIII 5), a grot z Kamienia¹ stanowi luźne znalezisko (Mat. preh. I str. 124 ryc. 1 e). Po między grotami z Biskupic i Marcinkowic istnieje dość duża rozpiętość chronologiczna, bo grot z Biskupic datowany jest przez zespół skarbu na koniec IV i początek V okresu, a grot z Marcinkowic na okres Hallstatt D. Trudniej sprecyzować chronologię grotu z Kamienia, bo jest on luźnym znaleziskiem, więc brak mu towarzyszących zabytków, mogących ułatwić ustalenie jego wieku. Niełatwo też to uczynić drogą analogii, bo nie ma ich bezpośrednich do tego grotu. Wydłużone ostrze, podobnie jak grot z Kamienia, posiada okaz ze skarbu z Nasila² (Nassiedel) pow. glucezycki (Leobschütz), datowanego na IV okres. Brak jednak temu okazowi owej charakterystycznej strudżyny wzdłuż żeberka, jaką widzimy u grotu z Kamienia. Ten sam brak wykazuje grot ze skarbu z V okresu z Krumsiny³ na Morawach, u którego ponadto ostrze jest dołem dość ostro ścięte, gdy tymczasem grot z Kamienia posiada ostrze liściowate, mocno wydłużone. Wydłużeniem liściowatego ostrza podobny jest do grotu z Kamienia grot z Osowa⁴ pow. wrocławski, stanowiący również luźne znalezisko, stąd będący bez wartości chronologicznej. Z przeglądu tych analogii wynika, że grot z Kamienia stanowi odosobniony dotąd okaz wśród grotów w ramach IV i V okresu. Okazy analogiczne do grotu z Biskupic spotykamy w IV okresie w dwóch skarbach: jednym na Dolnym Śląsku⁵, drugim na Morawach⁶. Podobnie znamy analogie do grotu z Marcinkowic. Chronologicznie odległą analogię stanowi grot z nieznannej miejscowości w Wielkopolsce⁷, datowany przez Kostrzewskiego na młodszą epokę brązową, obejmującą IV i V okres. Dwa podobne groty pochodzą z Podlesia⁸ pow. sandomierski, nie datowane jednak niczym bliżej, stanowiące zdaje się luźne znalezisko. Z uwagi na podobieństwo do grotu z Marcinkowic należałoby może te dwa groty odnieść do okresu halsztackiego.

2. Grociki

Daleko liczniej od grotów reprezentowane są grociki, pochodzące przede wszystkim ze znalezisk grobowych, rzadziej ze skarbów. Ten drugi wypadek jest tylko raz notowany (Pichlice). Grociki znamy z Boronowa (WAr XI, tabl. V, gr. 1 6 b),

¹ Żurowski, publikując ten grot, podaje błędnie jego miejsce znalezienia „Kamień pow. Chrzanów”, gdyż powinno być „pow. Kraków” (Mat. preh. I 125). ² Altschlesien VI str. 145 ryc. 67. ³ Gottwald, *Výzkum*, str. 86 ryc. 1. ⁴ W Państw. Muzeum Arch. w Warszawie.

⁵ Schles. Vorz. VI str. 358 ryc. 4. ⁶ Gottwald, *Výzkum*, tabl. XXIV 3. ⁷ Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 79 ryc. 267. ⁸ W Państw. Muzeum Arch. w Warszawie.

Grodźca, Kwaczały, Kwaczały-Jankowie, Pichlie, Prokocimia i Sopla (tabl. XC 21—23, XCIV 1—4, XCVIII 9, 15—16, CI 25). Wszystkie z nich mają tulejki, sięgające niekiedy do końca ostrza (tabl. XCVIII 9, 15—16), a jedynie grocik z Kwaczały-Jankowie posiada w miejsce tulejki rozwidlony trzonek (tabl. XC 23). Ukształtowaniem tulejki odbiega od innych grocik z Sopla, posiadający ośmiograniastą tulejkę, gdy tymczasem u pozostałych okazów jest ona zawsze okrągła (tabl. XCVIII 16). U niektórych grocików posiadają skrzydełka formę trójkątną (tabl. XC 21, XCVIII 9, 16), u innych wydłużają się końce skrzydełek w lekkie zadziory (tabl. XC 22, XCIV 4, CI 25), a u niektórych są te zadziory już mocno ukształtowane (tabl. XC 23, XCIV 1—3). Odosobniony typ przedstawia grocik z Sopla ze skrzydełkami, formującymi liściowate ostrze (tabl. XCVIII 15).

Grociki brązowe są formą bardzo starą. Na Śląsku¹ pojawiają się w przedłużyckiej kulturze II okresu. Obok nich w użyciu są jeszcze grociki krzemienne², które przetrwały nawet do III okresu³. Pierwszy z brązowych grocików, publikowanych przez Richthofena, posiada ostrze liściowate, jak okaz z Sopla (tabl. XCVIII 15), drugi grocik ma ostrze wydłużone dołem w lekkie zadziory, jak to widzimy u kilku z naszych okazów (tabl. XC 22, XCIV 4, CI 25). Grociki z lekkimi zadziorami znane są dalej na Śląsku w III okresie⁴. Te lekkie zadziory przetwarzają się w dłuższe, i tak ukształtowane grociki występują na Śląsku w IV i V okresie⁵ i w starszej fazie okresu halsztackiego⁶. W III okresie zjawiają się na Śląsku obok grocików z lekkimi zadziorami grociki o trójkątnym ostrzu⁷, znane również wśród naszych okazów. W tymże samym czasie występują one także na Morawach⁸. W południowo-zachodnich Czechach⁹ notowane są w III okresie w kulturze kurhanowej obydwie typy, a więc grociki trójkątne i z zadziorami. Natomiast w Wielkopolsce¹⁰ zdają się być wówczas znane tylko grociki z zadziorami. Ten typ grocika jest w ogóle powszechniejszy, a do rzadkości należy już po III okresie typ grocika trójkątnego. Na obszarze kultury lużyckiej panują teraz prawie że wyłącznie grociki z zadziorami. Mamy je w IV i V okresie w Wielkopolsce¹¹, na Morawach¹², w Czechach¹³. Tu w Czechach, podobnie jak na Śląsku, odnajdujemy je jeszcze w okresie Hallstatt C¹⁴. Przedstawiają więc grociki grupy górnośląsko-małopolskiej typy powszechne w kulturze lużyckiej. Wyróżnia się z nich jedynie grocik z Kwaczały-Jankowie o rozwidlonym trzonku (tabl. XC 23), dla którego nie znam żadnej analogii. Z grocikiem z Sopla o ośmiograniastej tulejce (tabl. XCVIII 16) spokrewniony jest nieco okaz z Moraw¹⁵, posiadający czworograniastą tulejkę. Chronologicznie rozdzielają się grociki naszej grupy na V okres (Grodziec, Pichlice, Prokocim, Sopol) oraz na okres Hallstatt C (Kwaczała, Kwaczała-Jankowice).

¹ Richthofen, *Die ält. Bronzezeit*, tabl. 15 i, k. ² Tamże tabl. 15. ³ Tamże str. 102 przyp. 4. ⁴ Mertin, *Kreis Liegnitz*, tabl. III 5. — Schles. Vorz. VI str. 334 ryc. 5. ⁵ Mertins, *Wegweiser*, str. 69 ryc. 165. ⁶ Schles. Vorz. V, tabl. XXI 7. ⁷ Tamże VI str. 334 ryc. 4. — Altschlesien III str. 163 ryc. 7. Tamże na str. 165 podaje Pfützenreiter dalsze analogie ze Śląska. ⁸ Čas. MM XI str. 52 ryc. 25. ⁹ Schráníl, *Vorg. Böhm.*, tabl. XXVI 15—16, 19. ¹⁰ Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 61 ryc. 179—180. ¹¹ *Album I*, tabl. XIX 5—6. — Mannus Bd V tabl. XXIX 7—14, Bd VI tabl. XI 13. ¹² Červinka, *Morava*, tabl. XXXIV 14. — Gottwald, *Výzkum*, tabl. XXII 5. — ZfGMähr. Jg 37 str. 28 ryc. 32. ¹³ Pič, *Urnengräber*, tabl. VIII 13, XIV 15, XXIV 14. — Sudeta XI str. 55 ryc. 93. ¹⁴ Filip, *Popeln. pole*, str. 63 ryc. 2—3. ¹⁵ Gottwald, *Výzkum*, tabl. XXII 5.

3. Buławka gwiazdzista

Do rzędu zabytków broni należy do pewnego stopnia także buławka gwiazdzista z Gorzyc, będąca równocześnie oznaką władzy (Prace IV, tabl. IX 1). Buławce tej poświęcił Żurowski¹ dużo miejsca, gdyż przez wielu badaczy jest podawana w wątpliwość przynależność tych buławek do czasów przedhistorycznych. Żurowski, idąc za zdaniem tych badaczy, którzy odnoszą te buławki do epoki brązowej, rozpatruje buławkę z Gorzyc na tle analogicznych okazów i stara się udowodnić jej łączność ze skarbem z Gorzyc i przynależność do czasów przedhistorycznych.

4. Siekierki

Siekierki należą już do narzędzi. I one, podobnie jak groty, nie są w naszej grupie bardzo liczne. Zachowały się w 6 okazach z Biskupic, Łagiszy i Ojcowa (tabl. XCVII 13, XCVIII 5, CIV 16—18) oraz z Bolechowic (Mat. preh. I str. 125 ryc. 2). Siekierki mieściły się również w skarbach z Naszadowic i Szlachtowny, niestety skarby zaginęły, tak że nie znamy ilości w nich zawartych siekierok, a jedynie z ogólnikowych wiadomości domyślamy się, że były to tulejkowate siekierki z uszkami z V okresu. Siekierki z Bolechowic, Łagiszy i Ojcowa przedstawiają typ szeroko znany w kulturze łużyckiej. Na Śląsku Środkowym² znane są w skarbach V okresu. Zawiera je również skarb z Scharnow³ pow. gliwicki, z zasięgu podgrupy krakowskiej na Śląsku niemieckim. Notowane są także w V okresie na Morawach⁴. Występują również w Wielkopolsce⁵. Ten typ siekierok z pionowymi żeberkami zdaje się być formą, związaną głównie z kulturą łużycką na Śląsku, w Wielkopolsce i Polsce środkowej i południowej, a prawie że nieznaną w Czechach i na Morawach, naśladujących wzory węgierskie.

Siekierki ze skarbu z Biskupic (tabl. CIV 16—18) posiadają również analogie. Siekierki, analogiczne do dwóch pierwszych okazów z Biskupic, możemy spotkać w IV i V okresie w skarbach na Śląsku Środkowym⁶, a także w Wielkopolsce⁷. Dla datowania skarbu z Biskupic ważną jest jednakże ostatnia siekierka z dziobkiem (tabl. CIV 18), która przedstawia typ, spotykany w grupie środkowo-malopolskiej IV okresu, wyróżnionej przez Sulimirskiego⁸. W grupie tej znane są także siekierki analogiczne do dwóch pierwszych siekierok ze skarbu z Biskupic⁹.

Siekierki z Bolechowic, Łagiszy i Ojcowa należy odnieść do V okresu.

5. Sierpy

Sierpy znamy w 8 okazach. Większa ich część pochodzi ze skarbów, a mianowicie z Biskupic (tabl. CIV 10—12) i Sokoliny (tabl. CVI 19—20), a reszta po-

¹ Prace IV 74—80. ² Schles. Vorz. VI str. 368 ryc. 13—15, str. 372 ryc. 1—3. — Tamże N. F. IV str. 37 ryc. 57. ³ Altshlesien VI, tabl. XIII 3 (ten sam skarb publikowany w Schles. Vorz. VI 362—5, pod miejscowością „Ottmuhow“).

⁴ Gottwald, *Vyzkum*, str. 86 ryc. 3.

⁵ *Album* I, tabl. XIV 10. — Tamże II, tabl. XXIII 4, 11. — Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 75 ryc. 243—4. ⁶ Schles. Vorz. VI str. 358 ryc. 2, str. 368 ryc. 16. — Tamże N. F. IV str. 32 ryc. 42—3.

⁷ *Album* II, tabl. XXIII 5. ⁸ Sulimirski, *Brązy Malopolski środkowej*, 27, oraz tabl. III 3—4, 7—8, 12. ⁹ Tamże tabl. III 13—14.

chodzi z ementarzysk. Są to okazy z Brzezia (ZOW XI str. 105 ryc. 8 c), Kwaczały (tabl. C 2) oraz z Popówki (tabl. XC 24, XCV 7). Co się tyczy sierpa z Popówki, to nie ma pewności, czy pochodzi on z ementarzyska, z którym nie pozostaje jednak w chronologicznej sprzeczności. Sierpy z Biskupic, Brzezia, Kwaczały i Popówki należą do typu, zwanego w literaturze niemieckiej *Knopfsichel*, szeroko znanego w kulturze łużyckiej. Ograniczę się do przytoczenia najbliższych analogii. Sierpy guzowe występują na Śląsku w skarbach, poczynsz od III okresu¹, poprzez IV², aż do V okresu³. Chronologicznie i typologicznie odpowiadają sierpom z Biskupic okazy ze skarbów IV okresu z Piotrowic⁴ (Peterwitz) pow. wrocławski oraz z Buchwald⁵ pow. kożuchowski (Freystadt). Podobnie sierpowi z Popówki odpowiadają okazy z dwóch skarbów V okresu z Karmina⁶ (Karmine) pow. milicki. Na Węgrzech mamy sierpy guzowe w III⁷ i IV⁸ okresie. W Czechach⁹ występują w skarbach jeszcze w okresie Hallstatt C. Te czeskie sierpy stanowią najbliższą chronologicznie analogię do sierpa z Kwaczały. Na Morawach¹⁰ notowane są w kulturze „śląskiej” V okresu. Sierpy guzowe znane są także w Wielkopolsce¹¹. Zestawienie okazów wielkopolskich daje Cichoszewska¹².

O ile sierpy guzowe, takie jakie znamy z Biskupic, Brzezia, Kwaczały i Popówki, można uważać za formę powszechniejszą, środkowo-zachodnio-europejską, to sierpy z Sokoliny przedstawiają formę wybitnie węgierską¹³. Sierpy tego rodzaju spotkać można w IV okresie również na Śląsku Środkowym¹⁴ i na Morawach¹⁵.

Chronologicznie najwcześniejsze są sierpy z Biskupic, bo datowane są na koniec IV i początek V okresu. Na V okres datowane są sierpy z Brzezia, Popówki i Sokoliny. Sierp z Kwaczały pochodzi z pierwszej fazy okresu halsztackiego.

6. Noże

Noże reprezentowane są w dwóch okazach, jednym z Balic (tabl. XCV 1), drugi z Lasek¹⁶. Typ noża, jaki przedstawia nóż z Balic, został już szeroko omówiony przez Petersena¹⁷ w pracy, poświęconej nożom śląskim. Z zestawienia Petersena okazuje się, że analogicznych noży znalazło się na Śląsku Środkowym dotąd 8 sztuk¹⁸. Podobny nóż mieści się w skarbie z Jenšovic¹⁹ w Czechach. Drugi okaz z Czech publikuje Pič²⁰. Dalsze analogie odnajdujemy dalej na zachodzie, a mianowicie w południowych Niemczech²¹ oraz w Meklemburgii²². Przytoczone tu noże

¹ Schles. Vorz. N. F. IV str. 17 ryc. 9. — Altschlesien VI, tabl. XI 2, nry 5—6. ² Schles. Vorz. VI str. 365 ryc. 3—5. — Tamże N. F. IV str. 25 ryc. 24—5. ³ Tamże VI str. 370 ryc. 1—6, str. 372 ryc. 9—10. ⁴ Tamże VI str. 365 ryc. 3—5. ⁵ Tamże N. F. IV str. 25 ryc. 24—5. ⁶ Tamże VI str. 370 ryc. 1, 4, str. 372 ryc. 9. ⁷ Hampel, *Alterthümer*, tabl. CXIV 5—6, 8—9. ⁸ Tamże tabl. CXX 10—19. ⁹ Filip, *Popeln. pole*, str. 85 ryc. 1—3, 8. ¹⁰ ZfGMähr. 1934, str. 36 ryc. 33, 36. ¹¹ Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 75 ryc. 248. ¹² Cichoszewska, *Skarb brązowy z Przedmieścia* (PA II 234, zestawienie „sierpy typu II“). ¹³ Hampel, *Alterthümer*, tabl. XCIX 3, CXVI 25, CXXV 40, 42. ¹⁴ Altschlesien VI str. 145 ryc. 69—70. ¹⁵ Gottwald, *Výzkum* str. 85, ryc. 4. ¹⁶ Karpińska, *Objets en bronze... de Laski*, tabl. I 30. ¹⁷ Petersen, *Die geschweiften Bronzemesser in Schlesien* (Altschlesien III 221—2, 224). ¹⁸ Altschlesien III 214—16. Tamże ryciny str. 206 ryc. 3, str. 208 ryc. 8, str. 215 ryc. 7, tabl. XIII 1 a, d. ¹⁹ Památky XVII, tabl. LXXXII 13. ²⁰ Pič, *Urnengräber*, str. 22 ryc. 1. ²¹ Behrens, *Bronzezeit Süddeutschlands*, str. 249 ryc. 45, nr 1 tabl. XXIII 9. ²² Beltz, *Altertümer Mecklenburg-Schwerin*, tabl. 26, 34.

z zachodu, jak również noże czeskie pochodzą z IV okresu. Noże śląskie przesuwa Petersen na koniec IV i początek V okresu z uwagi na ceramikę. To przesunięcie jest dopuszczalne, jeśli zważymy, że analogiczny nóż znalazł się na Morawach¹ w kulturze „śląskiej” razem z żelazną szpilą, co wskazuje już na początek okresu halszackiego. Możemy zatem nóż z Balic umieścić, podobnie jak noże śląskie, w pierwszej połowie V okresu z uwagi na towarzyszącą mu ceramikę.

Nóż z Lasek posiada rękojeść zakończoną kółkiem. Karpińska datuje ten nóż na okres Hallstatt C. W świetle dociekań Petersena jest to datowanie zbyt opóźnione, gdyż nóż ten może pochodzić najpóźniej z V okresu. Datowanie Karpińskiej nie jest niczym uzasadnione.

7. Brzytwy

Brzytwy znamy z Lasek i Sulmierzyc. W Laskach zachowała się brzytwa w dwóch ulamkach, które wskazują, że miała ona rękojeść sztabki zgiętej na końcu w uszko². Umieszcza ją Karpińska w okresie Hallstatt C, gdy tymczasem przedstawia ona formę wczesną, występującą głównie w IV okresie³. Brzytwa z Sulmierzyc posiada szerokie, łukowato wygięte ostrze (tabl. XVI 5, XCV 6). Jest to typ brzytwy znany w Wielkopolsce w V okresie i halszackim. W V okresie są te brzytwy z brązu⁴, a w okresie halszackim z żelaza⁵. Podobne brzytwy brązowe występują w Czechach⁶ w kulturze „śląskiej” V okresu. Na Śląsku Środkowym spotyka się analogiczne brzytwy w V okresie⁷ i halszackim⁸. Przytoczony okaz halszacki zdobiony jest wzdłuż uchwytu 3 żeberkami. Z tego przeglądu analogii widzimy, że brzytwa z Sulmierzyc, datowana na V okres, przedstawia formę znaną dość szeroko w kulturze łużyckiej.

8. Szczypce

Z przyborów toaletowych wymienić trzeba jeszcze szczypce, jakie znalazły się w jednym okazie w Laskach⁹. Publikując ten okaz, nie podaje Karpińska bliższego jego opisu, ograniczając się tylko do wyrażenia przypuszczenia, że przedstawia on typ okresu halszackiego.

Z Biskupic w pow. krakowskim pochodzą żelazne szczypczyki z kółkiem do zawieszania i z zasuwką. Nie znam tego okazu z autopsji, ale wydaje mi się obcym w zespole zabytków omawianej grupy, gdyż tego rodzaju szczypce wiążą się z kulturą grobów skrzynkowych¹⁰ i okres Hallstatt D stanowi czas ich rozkwitu. W każdym razie łączność tego zabytku z omawianą grupą kultury łużyckiej stoi pod znakiem zapytania.

¹ ZfGMähr. 1935, Jg 37 str. 28 ryc. 23.
tabl. I 29.

² Filip, *Popeln. pole*, str. 111 ryc. 61.

³ Karpińska, *Objets en bronze... de Laski*, str. 75 ryc. 254. — ⁴ Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 104 ryc. 356. — ⁵ Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 104 ryc. 356. — ⁶ Pfützenreiter, *Kreis Fraustadt*, str. 104 ryc. 7.

⁷ Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 104 ryc. 356. — ⁸ Pfützenreiter, *Kreis Fraustadt*, str. 107 ryc. 9. — ⁹ Památky n. ř. I sk. pr. str. 83 ryc. 3 (por. Filip, *Popeln. pole*, str. 70 ryc. 3).

¹⁰ Schles. Vorz. VII str. 384 ryc. 89. — ¹¹ Petersen, *Schlesien*, str. 102 ryc. 195. — ¹² Karpińska, *Objets en bronze... de Laski*, tabl. II 15.

¹³ Petersen, *Frühgerman. Kultur*, tabl. 17 l, m, p.

9. Naczynie brązowe

Naczynie to reprezentuje kubek ze skarbu z Biskupie (tabl. CIV 15). Omówienie znajduje się poniżej w rozdziale o skarbach.

10. Części uprzęży końskiej

Częściami uprzęży końskiej są: tarczka ozdobna ze skarbu z Biskupie (tabl. CIV 14), guz z grobu 19 z Piasku (PA IV str. 59 ryc. 32 d) oraz część ażurowego wisioru ze skarbu z Świdnika II koło Tęgorz (Prace IV, tabl. VI 1).

Guz z Piasku w postaci wypukłej, okrągłej tarczki, połączonej równolegle 4 słupkami z kółkiem, znalazł się w grobie w nogach szkieletu, co nasunęło Reymanowi przypuszczenie, że służył on do spinania szaty¹. Jest to jednakże mniemanie fałszywe, gdyż według opinii większości badaczy guzy takie były częścią uprzęży i w nich krzyżowały się rzemienie. Publikując analogiczny guz z Wielkopolski², datowany na młodszą epokę brązową (IV i V okres), podaje do niego Kostrzewski analogie z Bośni, południowych Niemiec, północnych Włoch, Górnej Austrii i Pomorza³. Dalsze analogiczne okazy przytoczyć mogą z Czech⁴ i Moraw⁵, pochodzące z okresu Hallstatt C, odpowiadające zatem chronologicznie guzowi z Piasku. Inny już typ guza przedstawiają okazy ze skarbu z Sokolnik⁶ (Klein Zöllnig) pow. oleśnicki, datowane również na okres Hallstatt C. O ile guz z Piasku nie jest importem z południowego zachodu, z kręgu halsztackiego, to w każdym razie jest naśladownictwem formy z tego kręgu.

Fragment płyty ażurowej z Świdnika II stanowi część wisiora od uprzęży. Jak wynika z przytoczonych przez Żurowskiego⁷ analogii z Węgier, miała płyta pierwotnie kształt równoramiennego trójkąta, zakończonego na wierzchołku dużym kółkiem do zawieszania przy uprzęży. Podobne kółka po bokach płyty służyły do zawieszania różnych wisiorów. Motywem zdobniczym płyty ażurowej są łączone ze sobą swastyki. Wisior z Świdnika oraz podobne do niego okazy należą do grupy ażurowych wyrobów halsztackich, powstałych pod wpływem włoskiego przemysłu artystycznego. Za przykładem Włoch stała się także swastyka ulubionym motywem ornamentacyjnym w przemyśle artystycznym pierwszego okresu żelaznego. Płyta z Świdnika, stanowiąca, jak widzieliśmy, część wisiora od uprzęży, obwieszzonego łańcuchami i wisiorami, dostała się na Podkarpacie jako import z Węgier⁸. Wchodzi w skład skarbu z okresu Hallstatt D.

Tarczka ozdobna ze skarbu z Biskupie jest omówiona niżej w rozdziale o skarbach.

11. Surowiec

Luźne znalezisko stanowi płyta surowego brązu z Świdnika II koło Tęgorz. Nie jest ona związana ze skarbem z tejże miejscowości. Płyta jest prawie okrągła

¹ PA IV 63. ² Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 81 ryc. 276. ³ Tamże str. 261 przyp. 309. ⁴ Sehránil, *Vorg. Böhm.*, tabl. XLI 29. ⁵ Čas. VSMO XLIV str. 2 ryc. 4 (por. Gottwald, *Výzkum*, str. 95 ryc. 4). — Filip, *Popeln. pole*, str. 97 ryc. 2. — Gottwald, *Výzkum*, tabl. XXVIII 29.

⁶ Altshlesien VI str. 159 ryc. 90—1. ⁷ Prace IV 66—8. ⁸ Tamże IV 71.

o średnicy 37×30 cm i grubości około 2 cm. Waga jej wynosi 9·2 kg (Prace IV, tabl. VII). Powierzchnia pokryta jest dołeczkami i banieczkami powstałymi przy zastyganiu stopionego metalu. Płyta świadczy dowodnie o istnieniu miejscowego odlewnictwa. Analogiczne płyty surowca przytacza Żurowski¹ z Węgier.

Półwyrobem jest już zakrzywiony pręt ze skarbu z Gorzyc (Prace IV, tabl. IX 2). Przedstawia on niedokończony lity nagolennik. Liczne, niewielkie ślady uderzeń, widniejące na powierzchni pręta, wskazują, że po odlaniu pręta kuto go drobnymi narzędziami raz koło razu. Pręt ten jest w swoim rodzaju unikatem i posiada znaczenie dla poznania techniki obróbki brązu. Pochodzi niezawodnie z miejscowego warsztatu odlewniczego².

¹ Prace IV str. 74 przyp. 235 a.

² Tamże IV 74.

IV. ZABYTKI ŻELAZNE

Żelazo występuje w grupie górnośląsko-małopolskiej dość skąpo. Szczególnie ubogą w zabytki żelazne jest podgrupa kępińska w okresie Hallstatt C. Z okresu tego mamy tu notowane zaledwie 3 takie zabytki, a mianowicie grot z grobu 10 z Dąbrowy II (tabl. XCV 8) i dwa noże, jeden z Kępna (tabl. XCH 42), drugi z Dąbrowy II (nr 35). Dopiero w okresie Hallstatt D stają się zabytki żelazne liczniejsze. Mamy z tego czasu zespół z Dąbrowy II z grobu II (tabl. XCV 9—10, XCVI 1—3, 56, 8—13) oraz z Jankowów (tabl. LXIV 6—16). Odmienny zupełnie obraz pod tym względem widzimy w podgrupie krakowskiej. Tu prawie wszystkie zabytki żelazne skupione są w okresie Hallstatt C, a z okresu Hallstatt D jest tylko grot i kula surowca ze skarbu z Świdnika II. Zjawisko to tłumaczy fakt, że z okresu Hallstatt D nie znamy dotąd żadnych emmentarysk w podgrupie krakowskiej, a mówią nam o niej tylko skarby, wyposażone prawie wyłącznie w brązy.

Zabytki żelazne omówione są poniżej według podziału na ozdoby, broń, narzędzia i sprzęty.

A) OZDOBY

1. Szpile

Wśród ozdób żelaznych naszej grupy odnajdujemy tylko trzy typy szpil, a mianowicie szpile z rozklepaną i zwiniętą w uszko główką, szpile z ślimacznicowatą główką i szpile z łabędzią szyjką. Rzecz charakterystyczna, że brak zupełnie brązowych szpil z łabędzią szyjką, tak powszechnych w okresie halsztackim na sąsiednich terenach.

W materiałach z Kwaczały-Jankowic znajduje się szpila z główką rozklepaną i zwiniętą w uszko (tabl. CII 18). Pochodzi ona z Kwaczały. Drugą taką szpilę znamy z Iwanowic, ze wzgórza Kopaliny (tabl. CII 17). Żelazne te okazy wzorowane są na szpilach brązowych tego typu. Analogiczne szpile żelazne występują w okresie halsztackim także na Śląsku Środkowym¹. W świetle dotychczasowych wiadomości o rozprzestrzenieniu tych szpil zdaje się wynikać, że ograniczają się one do Śląska i zasięgu grupy górnośląsko-małopolskiej.

Drugi typ szpil żelaznych przedstawiają okazy ze ślimacznicowatą główką. Jeden taki okaz znamy z Kobierzyna (tabl. CII 19). Główka takiej szpili mieści

¹ Mannus Ergbd III, tabl. V 23—4.

się poza tym w materiałach z Kwaczały-Jankowic, a pochodzi z Kwaczały (tabl. CII 20). O drugiej takiej główce z Kwaczały (nr 259) podaje wiadomość Czapkiewicz¹. Trzeci taki okaz pochodzi z Jankowów (tabl. LXIV 9), a może być, że i pozostałe dwie ułamkowo zachowane szpile z Jankowów posiadały ślimacznicowate główki (tabl. LXIV 10, 12). Szpile tego typu są naśladownictwem brązowych szpil o tak ukształtowanej główce z czworograniastego drutu. Szczegół ten zachowano także u szpili z Kobierzyna, nadając prętowi taki sam przekrój. Analogiczne szpile żelazne z Wielkopolski zestawil Kostrzewski². Występują również na Śląsku Środkowym³.

Ułamki dwóch szpil z łabędzią szyjką znalazły się na cmentarzysku I z Mokrska Poduchownego, datowanym na okres Hallstatt D.

2. Zapinka

Jedyny okaz zapinki żelaznej mamy z Kwaczały (nr 257). Zapinkę tę publikuje Czapkiewicz⁴, gdzie się ona jednak znajduje, tego nie wiadomo, gdyż nie ma jej w zbiorach Muzeum Śląskiego, dokąd miały się dostać wszystkie zabytki metalowe z Kwaczały, publikowane przez Czapkiewicza. Jest to zapinka okularowa, uszkodzona, wykonana z drutu zwiniętego w dwie płaskie tarcze ślimacznicowate, połączone ze sobą zwojem ósemkowym, zdobiona pośrodku spiralnych tarcz brązowymi, okrągłymi, płaskimi guzkami. Jako analogiczny okaz cytuje Czapkiewicz zapinkę brązową z Środy, publikowaną przez Kostrzewskiego⁵. Brązowe zapinki okularowe są reprezentowane w podgrupie krakowskiej w 3 okazach w skarbach z Świdnika I, II i Gorzyc. Zostały już wyżej omówione.

3. Naszyjniki

Naszyjniki znamy w 2 okazach, przedstawiających dwa różne typy. Naszyjnik z Maszkowa wykonany jest z okrągłego pręta z rozklepanymi końcami, zwiniętymi w uszka (tabl. CII 1). Naszyjnik z Jankowów jest wewnątrz pusty i zdobiony poprzecznymi żeberkami (tabl. LXIV 11). Okazy analogiczne do naszyjnika z Maszkowa możemy odnaleźć w Wielkopolsce⁶. Są tu jednak powszechniejsze naszyjniki z haczykowatymi końcami⁷. Naszyjnik z Jankowów jest niewątpliwie naśladownictwem analogicznych okazów brązowych, znanych w Wielkopolsce⁸ oraz w podgrupie kępińskiej ze skarbu I późnohalszackiego z Lorzendorf⁹ w pow. namysłowskim. Chronologia skarbu z Lorzendorf pozwala nam na datowanie zespołu zabytków żelaznych z Jankowów na okres Hallstatt D, co potwierdzają jeszcze analogie do innych zabytków.

¹ WAR XIII 148. Zabytku tego nie ma w zbiorach Muzeum Śląskiego w Katowicach, aczkolwiek cały zespół publikowanych przez Czapkiewicza zabytków metalowych miał się dostać do zbiorów tego Muzeum. ² Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 274 przyp. 410. ³ Schles. Vorz. N. F. II 30, grób 11 (Bystrzyca — Peisterwitz). ⁴ WAR XIII 147. ⁵ Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 109 ryc. 376. ⁶ *Album* III, tabl. LI 26. ⁷ Tamże II, tabl. XXXIV 1, XL 24. ⁸ Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 113 ryc. 391. ⁹ Schles. Vorz. VII str. 197 ryc. 2—3.

4. Nagolenniki

Dwa nagołenniki z końcami założonymi na siebie znalazły się w Kwaczale, w grobie szkieletowym badanym przez Kopernickiego (tabl. CII 5—6). Dwa dalsze nagołenniki pochodzą z Maszkowa (tabl. CII 2 i 3). Z analogicznymi nagołennikami możemy się spotkać w kulturze śląsko-platenickiej okresu Hallstatt C w Czechach i na Morawach¹. Znane są także w Wielkopolsce².

5. Naramienniki

Naramienniki znamy w 5 okazach z Kwaczaly (tabl. XC 26 pośrodku dołem, XCI 1 dołem na prawo, CII 8—9, 13) oraz w jednym okazy z Jankowów (tabl. LXIV 8). Naramienniki z Kwaczaly są otwarte, a dwa z nich mają końce założone na siebie (tabl. XCI 1, CII 9), przy czym jeden dość daleko, tak że powstał skręt spiralny o $1\frac{1}{2}$ zwoju. Naramiennik z Jankowów jest zamknięty.

6. Bransolety

Obok naramienników znane są także bransolety, różniące się od naramienników mniejszymi wymiarami. Są one od nich liczniejsze. Bransolety znamy z Iwanowic (tabl. XCII 4, nr 23543), Jankowów (tabl. LXIV 7), Kwaczaly (tabl. XC 27, XCI 1 pośrodku naramiennika, C 6, CII 7, 10—12, 14) oraz z Piasku (WAr XI, tabl. XIV, gr. LVIII, gr. LIX 3). U niektórych widać końce założone na siebie, u niektórych są końce oddalone od siebie, u większości jednak trudno orzec, jak były potraktowane końce. Wszystkie te bransolety wykonane są z okrągłego pręta, podobnie jak nagołenniki i naramienniki. W Kwaczale (nr 85) znalazła się tylko jedna połamana bransoleta, wykonana z taśmy zwiniętej spiralnie w dwa lub trzy zwoje. Bransolety wykonane z okrągłego pręta pojawiają się na Śląsku w pierwszej fazie okresu halsztackiego w grupie ceramiki malowanej³. Obok zupełnie gładkich bransolet występują niekiedy okazy zdobione poprzecznymi żłobkami⁴. Gładkie bransolety znane są w okresie halsztackim również w Wielkopolsce⁵. Panujący typ stanowią tu bransolety otwarte, zdarzają się jednak niekiedy okazy zamknięte⁶.

7. Kółka

Ze względu na niezbyt dużą średnicę, wynoszącą 4 cm, nie mogło otwarte kółko z Iwanowic, z uroczyska Wysylek, służyć za bransoletę (tabl. CII 4). Przeznaczenie jego jest nieznane. Nie wiadomo również, jakiemu celowi służyło zamknięte kółko z Kwaczaly (tabl. CII 15). Analogiczne zamknięte kółka spotyka się w okresie halsztackim na Śląsku⁷ i w Wielkopolsce⁸.

¹ Filip, *Popeln. pole*, str. 98 ryc. 52. ² Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 280 przyp. 471.

³ Glaser, *Bemalte Keramik*, 34.

⁴ Tamże tabl. 16 nr 5. — Schles. Vorz. VI str. 397 tabl. 15 nr 3.

⁵ *Album II*, tabl. XXXIV 2, 4—6, 8, XL 27—28. — Tamże III, tabl. LI 6—7, 27.

⁶ Tamże

II, tabl. XXXIV 7. ⁷ Schles. Vorz. VI str. 397 tabl. 15 nr 1.

⁸ *Album II*, tabl. XXXIV 3, XL 22. — Tamże III, tabl. LI 23, 29.

8. Pierścionki

Z ozdób wykonanych z żelaza wymienić jeszcze należy dwa taśmowate pierścionki, jeden otwarty, zwężający się przy końcach, pochodzący z grobu 18 z Pia-sku (PA IV str. 56 ryc. 27), drugi z Kwaczały, spiralnie zwinięty (tabl. CII 16).

9. Klamry do pasa

Klamry do pasa znamy w 5 okazach z Dąbrowy II z grobu II (tabl. XCVI 1—3, 5—6). Na Śląsku¹ pojawiają się klamry w grupie ceramiki malowanej, w okresie Hallstatt C. W tym samym czasie zjawiają się także w Czechach² i w Wielkopolsce³. Nie stanowią jednak te cytowane przykłady bezpośrednich analogii do klamer z Dąbrowy, które przedstawiają już późniejsze formy. Dwie z nich (tabl. XCVI 1, 3) zdają się być typologicznie najbardziej spokrewnione z wczesnolateńskimi klamrami z Wielkopolski⁴. Jednakże nasze okazy są wcześniejsze, gdyż pochodzą z okresu Hallstatt D.

B) BRONŃ, NARZĘDZIA I SPRZĘTY

1. Groty

Groty reprezentowane są w 4 okazach. Dwa z nich pochodzą z Dąbrowy II (tabl. XCV 8—9), jeden z Jankowów (tabl. LXIV 13), a ostatni ze skarbu z Świdnika II (Prace IV, tabl. V 4). Pierwsze trzy pochodzą z podgrupy kępińskiej, ostatni pochodzi z podgrupy krakowskiej. Jedynie u grotu z Jankowów sięga tulejka do końca ostrza, a u pozostałych grotów kończy się ona u nasady ostrza. Ciekawy typ przedstawia grot z grobu II z Dąbrowy z uwagi na ornamentykę tulejki przy brzegu (tabl. XCV 9). Ten zdobiony grot z Dąbrowy oraz groty z Jankowów i Świdnika datowane są na okres Hallstatt D, natomiast drugi grot z Dąbrowy z grobu 10 (tabl. XCV 8) pochodzi z okresu Hallstatt C. Analogiczne groty można odnaleźć na Śląsku⁵ w grupie ceramiki malowanej, w pierwszej fazie okresu halszackiego. Posiadają one stosunkowo długą tuleję i krótkie, wąskie ostrze. Pojawiają się wówczas również w Czechach i na Morawach⁶. Zestawienie halszackich grotów nie tylko z Wielkopolski, lecz także ze Śląska i wschodniej Małopolski dał Jamka⁷ w pracy o ementarzysku w Skrajnej w pow. kaliskim, na którym znalazł się także jeden grot⁸. Jamka zwraca uwagę na fakt wielkiego ubóstwa grotów w kulturze grobów skrzynkowych, a znacznego ich skupienia na obszarze kultury łżyckiej w tym okresie.

2. Siekierki

Z narzędzi mamy dwie siekierki tulejkowate, jedną z Kwaczały (tabl. XCI 1), drugą z Jankowów (tabl. LXIV 6). Przedstawiają one formę powszechnie znaną

¹ Glaser, *Bemalte Keramik*, 35 oraz tabl. 16 nr 11. — Mertins, *Wegweiser*, str. 85 ryc. 223.

² Schráníl, *Vorg. Böhm.*, tabl. XLI 15 (por. Filip, *Popeln. pole*, str. 97 ryc. 21). ³ Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 107 ryc. 371—2. ⁴ Tamże str. 138 ryc. 473—4. ⁵ Glaser, *Bemalte Keramik*, 36. ⁶ Schráníl, *Vorg. Böhm.*, str. 200 oraz tabl. XLII 8. ⁷ PA VI 19—20.

⁸ Tamże VI str. 9 ryc. 21 f.

w okresie halsztackim nie tylko w kulturze lużyckiej, ale także poza jej zasięgiem. Wynika to z zestawienia, jakie dał Sprockhoff¹.

3. Noże

Wśród narzędzi liczniejsze od siekieroków są noże. Występują wśród nich dwa typy. Pierwszy typ reprezentują noże łukowato wygięte z kołcem dla rękojeści. Noże takie znamy z Jankowów (tabl. LXIV 15—16), Kępna (tabl. XCIII 42) i Kwaczały (tabl. C 1). Drugi typ reprezentują trzy noże z Dąbrowy, które zamiast kołca posiadają nity do umocowania rękojeści (tabl. XCVI 11—13). Na Śląsku Środkowym pojawiają się wprawdzie noże z żelazną klingą i brązową rękojeścią już w V okresie², jednakże noże całkowicie wykonane z żelaza typu pierwszego stają się powszechne dopiero w okresie halsztackim. Znane są wtedy na Śląsku³ w grupie ceramiki malowanej, w Czechach⁴, na Morawach⁵, w Wielkopolsce⁶. Przechodzą później do okresu lateńskiego. Analogie do noży drugiego typu z nitami zamiast kołca odnaleźć możemy w Wielkopolsce⁷ i na Śląsku Środkowym⁸. Zarówno okazy wielkopolskie jak i śląskie pochodzą z drugiej fazy okresu halsztackiego, co jest zgodne z chronologią przyjętą dla trzech noży tego typu z Dąbrowy.

4. Części uprzęży końskiej

Z uprzęży końskiej posiadamy wędzidło z Jankowów (tabl. LXIV 14) oraz kółka z wisiorami z Dąbrowy (tabl. XCVI 8—10). Analogiczne dwuczłonowe wędzidła, jak okaz z Jankowów, znane są w okresie halsztackim w Wielkopolsce⁹, na Śląsku Środkowym¹⁰, w Czechach¹¹, na Morawach¹² i w kręgu halsztackim¹³. Dalsze analogie z Polski południowo-wschodniej znajdziemy w zestawieniu Jamki¹⁴, w pracy o cmentarzysku w Skrajnej w pow. kaliskim. Cytowane analogie rozdzielają się na okres Hallstatt C i D oraz wczesny okres lateński. Dla wędzidła z Jankowów, datowanego na okres Hallstatt D, chronologicznie najbliższą analogię stanowią okazy ze wschodnio-wielkopolskiej grupy ceramiki inkrustowanej¹⁵ (Gorszewice, Doliwiec, Nadziejewo, Skrajna), a z wędzideł śląskich okaz z Bystrzycy¹⁶ (Peisterwitz) w pow. olawskim. Młodsze od wędzidła z Jankowów są okazy z Pi-

¹ Sprockhoff, *Niedersächs. Depotfunde*, 35—6; por. poza tym tabl. 35. ² Altschlesien III str. 208 ryc. 12. ³ Glaser, *Bemalte Keramik*, 35. — *ERL* XI tabl. 87 h. — Mertins, *Wegweiser*, str. 87 ryc. 228. — Petersen, *Schlesien*, str. 112 ryc. 17. ⁴ Památky XV, tabl. X 38. — Pič, *Urnengräber*, tabl. XXX 17—19, 22, 24, XXXI 13—14, 16. ⁵ Čas. MM XI str. 67 ryc. 16. — Gottwald, *Výzkum*, tabl. XXVIII 2. ⁶ *Album* II, tabl. XXXIV 12—18. — Tamże III, tabl. LX 14. — Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 103 ryc. 345. ⁷ Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 103 ryc. 343. Na str. 271 przyp. 385 podaje Kostrzewski zestawienie takich noży z Wielkopolski. ⁸ Petersen, *Schlesien*, str. 113 ryc. 4. ⁹ Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 273 przyp. 399 a. — PA VI str. 9 ryc. 21 g, str. 12 ryc. 28 f (Skrajna pow. kaliski). ¹⁰ Glaser, *Bemalte Keramik*, 36 oraz tabl. 8 gr. II 6 (por. Petersen, *Schlesien*, str. 112 ryc. 18). — *ERL* XI tabl. 87 y. — Schles. Vorz. N. F. II str. 27 ryc. 17. — PA VI 19 (zestawienie Jamki). ¹¹ Filip, *Popeln. pole*, str. 97 ryc. 23 (por. Pič, *Urnengräber*, tabl. XXXI 4). ¹² Gottwald, *Výzkum*, tabl. XXVIII 24, 32. ¹³ Åberg, *Chronologie*, II str. 46 ryc. 84. ¹⁴ PA VI 19. ¹⁵ Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 273 przyp. 399 a. — PA VI 9, 12 (Skrajna). ¹⁶ Schles. Vorz. N. F. II str. 27 ryc. 17.

wonic¹ w pow. kaliskim i Karlsburg² w pow. oleśnickim, datowane już na wczesny okres lateński. Natomiast pozostałe analogiczne wędzidła śląskie, czeskie, morawskie i południowo-niemieckie są starsze, gdyż pochodzą z okresu Hallstatt C.

Kółka z wisiorkami z Dąbrowy (tabl. XCVI 8—10) są najprawdopodobniej częściami uprząży i służyły za ozdobę w rodzaju wisiorów. Przypuszczenie to nasuwa duże ich podobieństwo do bogatych i pomysłowych wisiorów brązowych, wyrabianych na Węgrzech³, z których ułamek jednego znamy już ze skarbu z Świdnika II. Była o nim wyżej mowa. Otóż wisiory te składają się z płyty ażurowej, do której przyczepione są łańcuchy, przy których wiszą trójkątne wisiorki. Okazy z Dąbrowy są też trójkątne. Takie trójkątne wisiorki z brązu są bardzo powszechne w kręgu halsztackim, gdzie przyczepiano je na długich łańcuszkach do zapinek półksiężycowatych⁴ lub innych różnych ozdób⁵. Różnica pomiędzy wisiorkami z Dąbrowy a okazami węgierskimi i kręgu halsztackiego polega na odmiennym materiale, z jakiego je wykonano, bowiem wisiorki z Dąbrowy są z żelaza, a przytoczone okazy z brązu. Przez doczepienie do ogniwa łańcucha stały się ozdobą uprząży końskiej. Mało efektowny materiał, z jakiego je zrobiono, dał też w całości skromniejszą ozdobę. Datowana jest ona na okres Hallstatt D.

5. Surowiec

W zespole skarbu z Świdnika II (koło Tęgoborzy) mieści się kula żelazna, przedstawiająca niewątpliwie surowiec (Prace IV, tabl. V 5). O podobnych kulach z Kwaczały podaje wiadomość Czapkiewicz⁶. Surowiec ten stoi w ścisłym związku z miejscowymi warsztatami.

¹ Światowit XI, tabl. III 22316. ² PA VI 19. ³ Prace IV str. 66—7 ryc. 11—12, str. 69 ryc. 13. ⁴ Åberg, *Chronologie*, II str. 79 ryc. 144, str. 90 ryc. 177. ⁵ Hoernes, *Das Gräberfeld von Hallstatt*, str. 9 ryc. 2—4. ⁶ WAr XIII 148.

V. ZABYTKI ZE SREBRA, OŁOWIU, SZKŁA, BURSZTYNU, GLINY, KOŚCI, ROGU I KAMIENIA

1. Srebro

Z tego metalu znany jest jeden tylko zabytek, a mianowicie pierścionek z założonymi na siebie końcami. Znalazł się on w Iwanowicach w grobie 1 na II cmentarzysku ciałopalnym¹.

2. Ołów

Największa ilość zabytków ołowianych pochodzi z Kwaczały. Z Piasku z grobu 60 znanych jest tylko 7 guziczków w kształcie odcinka kuli z uszkiem pod spodem i rowkiem poprzez uszko (WAr XI, tabl. XIV, gr. LX 9). Cmentarzysko kwaczańskie dostarczyło następujących zabytków:

1. Cztery kółka, które służyły może za zausznie. Jedno z nich ma końce założone na siebie, u reszty stykają się końce z sobą, przy czym u dwóch z nich są końce przedziurawione (tabl. XCI 2—5).

2. Paciorki wykonane z prostokątnych, żłobkowanych płytek, zwiniętych w rurkę (tabl. XCI 6).

3. Ażurowy wisiołek (tabl. XCI 7).

4. Kuleczka (tabl. XCI 8).

5. Wisioriki o formie stożkowatego guzka, któremu z jednego boku wyrastają u spodu trzy żeberka nieco wygięte, połączone u końców poprzeczną listewką (tabl. XCI 9).

Brak dotąd wiadomości o zabytkach ołowianych z obszaru Śląska, Czech, Moraw i Wielkopolski. Jażdżewski² przypuszcza, że ołów, spotykany w Kwaczale i Piasku, jest produktem miejscowym i że wydobywano go w kopalniach w okolicy Olkusza. Przypuszczenie to miałby potwierdzać srebrny pierścionek z Iwanowic, ponieważ jako produkt poboczny przy wytapianiu ołowiu uzyskuje się srebro.

3. Szkło

Zabytki szklane należą wyłącznie do ozdób. Są to paciorki różnej formy i barwy. Przeważnie są one kuliste lub nieco spłaszczone; rzadkie są okazy podłużne. Paciorki w dwóch okazach znamy z Kwaczały-Jankowic (tabl. LXXXIX 25, XC 25),

¹ Kozłowski, *Badania archeologiczne na górze Klin*, str. 51 ryc. 31.

² WAr XI 112.

reszta w dużej ilości pochodzi z dwóch skarbów: z Świdnika I i Starego Sącza (Prace IV, tabl. I 12—14, III 8—9). Pierwszy paciorek z Kwaczały-Jankowic jest ciemnoniebieski i zdobiony koncentrycznymi, żółtymi kołami. Zawieszenie jego na brązowym kółku wskazuje na to, że tworzył on razem z kółkiem koleczyk. Analogiczne paciorki znalazły się na ementarzysku halsztackim w Nadziejewie¹ pow. średzki. Z drugiego paciorka z Kwaczały-Jankowic zachowały się ułamki. Był on brunatny z żółtymi wkładkami. Wśród paciorków z Świdnika i Starego Sącza występują następujące okazy:

1. ciemnoniebieskie, przeźroczyste, zdobione białymi wężykami;
2. okaz jasnoniebieski, matowy, zdobiony białymi wężykami;
3. okaz jasnozielonkawy, przeźroczysty, zdobiony białymi wężykami;
4. ciemnoniebieskie, przeświecające, duże i małe;
5. jasnozielone, przeźroczyste;
6. okaz fioletowoamaryntowy, słabo przejrzysty, o wydłużonej, spłaszczonej formie;
7. podługowate z oczkami;
8. okaz błękitny, matowy;
9. okaz zwijany spiralnie z kremowej i ciemnoniebieskiej nitki;
10. ciemnosine, nieprzeźroczyste;
11. okaz podłużny, ziemistooliwkowy, z zielonkawoniebieskawymi brodawczkami w bladożółtych obwódkach.

Chronologicznie należą wszystkie te paciorki do okresu halsztackiego, przy czym niektóre występują głównie w pierwszej fazie tego okresu (typ 1, 2, 4, 7), inne natomiast dopiero w drugiej fazie (typ 5, 6, 11). Widzimy więc, że w skarbach tych mamy okazy chronologicznie pomieszczone, jednakże decydujące znaczenie przy datowaniu skarbów posiadają okazy najpóźniejsze. Paciorki z Kwaczały-Jankowic datować trzeba na pierwszą fazę okresu halsztackiego. Współczesne analogie dla paciorków przytacza Żurowski² ze skarbów z Zarszyna, Rychłowic i Ginetówki, a w końcu z halsztackich ementarzysk wielkopolskich³. Paciorki szklane występują również w Czechach i na Morawach w okresie V⁴ i halsztackim⁵. Niebieskie i brunatne okazy podaje Glaser⁶ z Frejna (Freyhan) w pow. milickim, z grupy śląskiej ceramiki malowanej. Są znane także w kulturze wysockiej⁷.

4. Bursztyn

Zabytki bursztynowe reprezentują 4 kuliste paciorki z grobu 148 z Lasek (Przegl. Antr. XI str. 167 ryc. 148). Dobry stan ich zachowania wskazuje na to, że zostały one włożone do popielnicy dopiero po spaleniu zmarłego. Bliższa ich chronologia nie jest znana, pochodzą albo z okresu V albo halsztackiego. Publikuje je

¹ Album II, tabl. XXXIII 29. ² Żurowski, *Skarby* (Prace IV 73). ³ Kostrzewski, *Wielkopolska* 2, str. 116, 281, przyp. 474. ⁴ Schráníl, *Vorg. Böhm.*, 179 (por. Filip, *Popeln. pole*, 69).

⁵ Filip, *Popeln. pole*, str. 97 ryc. 15, 17, oraz str. 105. — Gottwald, *Výzkum*, tabl. XXVIII 1. — Pič, *Urnengräber*, tabl. XXX 8. — Schráníl, *Vorg. Böhm.*, 197.

⁶ Glaser, *Bemalte Keramik*, 97 (grób 45, pozycja 21). ⁷ Sulimirski, *Kultura wysocka*, 137.

bowiem Wrzosek wyrwane z inwentarza grobowego. Kostrzewski¹ notuje w Wielkopolsce paciorki bursztynowe dopiero w okresie halsztackim, jeśli zatem okazy z Lassek pochodzą z V okresu, to stanowią najwcześniejsze paciorki bursztynowe kultury lużyckiej na obszarze Wielkopolski. Halsztackie okazy wielkopolskie posiadają formę dwustożkową lub beczułkowatą. Z Nadziejewa² w pow. średzkim znane są ponadto okazy trapezowate i kuliste, nieco spłaszczone. W Czechach i na Morawach występują paciorki bursztynowe w V okresie³ i halsztackim⁴. Ze Śląska Środkowego podaje Glaser⁵ paciorki bursztynowe z Frejna (Freyhan) w pow. milickim, z grupy śląskiej ceramiki malowanej.

5. Glina

Oprócz naczyń robiono z gliny także niektóre ozdoby. Kuliste paciorki znalazły się w Skotnikach (nr 143). Dwa rurkowate paciorki znamy z osady w Lesie Podłęskim. Ciekawą atoli formę, przypominającą ołowiane wisiorki z Kwaczały, posiadają wisiorki z grobu 141 z Prokocimia (tabl. XVIII 7); ułamek podobnego wisiorka odnalazł się również w grobie 13 b. Istnieje silne pokrewieństwo pomiędzy tymi glinianymi wisiorkami z Prokocimia a brązowym wisiorkiem ze Skotnik (tabl. XCVII 7) i ołowianymi wisiorkami z Kwaczały (tabl. XCI 9). Najbliższe sobie są wisiorki z Prokocimia i Skotnik. Pewna różnica istnieje tylko w zdobieniu płytki i sposobie rozmieszczenia dziurek. Odmienne zupełnie potraktowana została płytka u ołowianych wisiorków z Kwaczały, u których została rozbita na trzy żeberka. Wisiorki te przedstawiają już formę rozwiniętą z pierwowzoru, za jaki uchodzić mogą gliniane okazy z Prokocimia. Jest przecież różnica chronologiczna pomiędzy prokocimskimi wisiorkami a kwaczalskimi, gdyż okazy prokocimskie datowane są na V okres, a kwaczalskie na okres halsztacki. Konstrukcyjnie są wszystkie te wisiorki z sobą spokrewnione i przedstawiają typ związany ściśle z podgrupą krawowską.

Z grobu 26 z Prokocimia pochodzi krążek gliniany z dziurką pośrodku (tabl. XC 2). Przeznaczenie tego krążka jest mi nieznane.

Spora ilość ozdób glinianych znalazła się w Laskach, jak to widzimy z pracy Wrzosa⁶. Są to różnego rodzaju wisiorki i paciorki. Wymienię je po kolei.

1. Wisiorki w postaci kurzych stopek. Znalazło się ich 5 sztuk (Przegl. Antr. XI str. 165 tabl. I).

2. Wisiorki w postaci kólek różnej wielkości, wzorowane być może na kółkach brązowych, odlewanych w całości (Przegl. Antr. XI str. 165 tabl. I, str. 167 tabl. II).

3. Wisiorki w postaci krążków z otworami. Jeden z nich ma 2 otwory, a drugi 5 (Przegl. Antr. XI str. 167 ryc. 439, 391).

¹ Kostrzewski, *Wielkopolska*², 116.

² *Album II*, tabl. XXXIII 27, 30.

³ Schráníl,

Vorg. Böhm., 197 (por. Filip, *Popeln. pole*, 98).

⁴ Filip, *Popeln. pole*, 67.

⁵ Glaser,

Bemalte Keramik, 97 (grób 45, pozycja 22).

⁶ Wrzosek, *Ozdoby gliniane, bursztynowe i kamienne, znalezione w grobach kultury lużyckiej na cmentarzysku w Laskach w powiecie kępińskim* (Przegl. Antr. XI 162—70).

4. Wisiorki płaskie, z których jeden ma 6, a drugi 5 boków, wgiętych do środka, z zaokrąglonymi wierzchołkami. Pochodzą z grobu dziecięcego (Przeł. Antr. XI str. 167 ryc. 259).

5. Wisiorki w postaci podłużnych, prostokątnych pałeczek. Są 4 takie okazy z jednego grobu dziecięcego (Przeł. Antr. XI str. 165 ryc. 935).

6. Paciorki kuliste i wydłużone, znajdujące przeważnie w grobach dziecięcych (Przeł. Antr. XI str. 165 ryc. 1155, str. 167 ryc. 1083, 1353, 1572).

Przeważna część tych ozdób glinianych znalazła się w Laskach w grobach dziecięcych, były więc te różne wisiorki i paciorki noszone głównie przez dzieci. Ponieważ publikowane przez Wrzosa okazy wyrwane są z zespołów grobowych, trudno ustalić ich bliższą chronologię. Mieszczą się w każdym razie w ramach V okresu i Hallstatt C. W Wielkopolsce notuje Kostrzewski paciorki gliniane, przeważnie płaskokuliste, dopiero w okresie halsztackim¹, gdy tymczasem w grupie górnośląsko-małopolskiej występują kuliste paciorki gliniane już w V okresie (Skotniki, prawdopodobnie również Laski). Kuliste gliniane paciorki znane są także w kulturze wysockiej². W Wielkopolsce występują obok kulistych paciorków również trójkątne, raczej trapezowate wisiorki. Okazy takie znane są z Nadziejewa³ w pow. średzkim, z ementarzyska halsztackiego. Analogiczne wisiorki występują już w V okresie na Śląsku Środkowym⁴ i w Czechach⁵. Wisiorki w postaci kólek, jakie znamy w kilku okazach z Lasek, posiadają liczne odpowiedniki w V okresie na Śląsku Środkowym⁶. Do pozostałych wisiorków z Lasek (1, 3—5) nie znam żadnych analogii.

6. Kość

Zabytki kościane, jakie znamy w grupie górnośląsko-małopolskiej, pochodzą głównie z Lasek, gdyż z Lipia jest tylko kilka paciorków z zębów zwierzęcych, a z Praszki i Prokocimia jest po jednym podwójnym guziku. Wyszczególniając zabytki kościane z Lasek, korzystam z pracy Wrzosa i M. Ćwirki-Godyckiego⁷. Mamy następujące okazy w naszej grupie:

1. Podwójne guziki w formie dwóch krążków, połączonych słupkiem. W Laskach znalazły się takie guziki w 38 grobach (Przeł. Antr. XI str. 78—9, tabl. I, II). Jeden okaz mamy poza tym z Praszki (ZOW VI 62), a drugi z Prokocimia (tabl. XC 1).

2. Paciorki z przedziurawionych zębów zwierzęcych. Okazy takie znamy z Lasek (Przeł. Antr. XI str. 79) i Lipia (tabl. XCIII 24).

3. Paciorki z kręgów rybich. Znamy je tylko z Lasek, gdzie znajdowano je prawie wyłącznie w grobach dziecięcych (Przeł. Antr. XI str. 79 ryc. 1385, str. 81 ryc. 1082).

¹ Kostrzewski, *Wielkopolska* ², 116. — *Album* II, tabl. XXXIII 24 (Nadziejewo pow. średzki). ² Sulimirski, *Kultura wysocka*, 137. ³ *Album* II, tabl. XXXIII 24. ⁴ Schles.

Vorz. VII str. 394 ryc. 167—8. ⁵ Filip, *Popeln. pole*, str. 70 ryc. 17—18. ⁶ Schles. Vorz. VII str. 381 ryc. 75, str. 394 ryc. 169—71. Na str. 412 cytuje Mertins szereg dalszych podobnych wisiorków w postaci kólek ze Śląska Środkowego. — Altschlesien II str. 300 ryc. 8. ⁷ Wrzosek i Ćwirko-Godycki M., *Przedmioty z kości, znalezione w grobach kultury lużyckiej na ementarzysku w Laskach w powiecie kepińskim* (Przeł. Antr. XI 73—85).

4. Paciorki z przedziurawionych kości długich jakiegoś małego zwierzątka. Znalazły się w grobie 780 w Laskach (Przeł. Antr. XI str. 80, tabl. III).

5. Paciorki rurkowate podłużne. Są w Laskach (Przeł. Antr. XI str. 81, ryc. 1142, 980, 350, 637).

6. Szpila uszkodzona, bez główki. W grobie 1096 w Laskach (Przeł. Antr. XI str. 79 ryc. 1096).

7. Kość obrobiona, wewnątrz pusta, w kształcie cygarniczki. Znalazła się w grobie dziecięcym 1387 w Laskach (Przeł. Antr. XI str. 81 ryc. 1387).

8. W grobie 1142 w Laskach znaleziono obok dwóch przedziurawionych kręgów rybich pazur zwierzęcy z dziurką i małą kostką zwierzęcą z naturalnym otworem. Obydwie kości służyły niewątpliwie za paciorki (Przeł. Antr. XI str. 81 ryc. 1142, pośrodku).

Większość zabytków kościanych z Łasek pochodzi z grobów dziecięcych, co wskazuje na to, że ozdoby kościane nosiły głównie dzieci. Chronologicznie rozkładają się zabytki kościane na V okres i pierwszą fazę okresu halsztackiego. Na marginesie uwag, jakie wypowiedzieli Wrzosek i M. Œwirko-Godycki w cytowanej pracy, jakoby dopiero oni pierwsi zwrócili uwagę na zabytki kościane w grobach łużyckich, muszę tu dodać, że jest to nie zupełnie ściśle mniemanie, bo zabytki takie znane już były dawno w kulturze łużyckiej, zanim je w większej ilości znaleźli ci autorzy w Laskach. Jako przykład przytoczę zabytki z Lipia i Prokocimia. Stosunkowo duża ich ilość w Laskach tłumaczy się jasno większą ilością odkrytych tam grobów w liczbie 1812, gdy tymczasem na innych cmentarzyskach rzadko przekraczają odkryte groby liczbę 100.

Paciorki kościane znane są w Czechach i Morawach w kulturze „śląskiej“ V okresu¹. Obok nich występują tu także kółka, służące niewątpliwie za wisiorki². W tym samym czasie notuje Petersen³ na Śląsku grociki kościane, znane również wówczas w Brandenburgii⁴. Na Śląsku Środkowym notuje Glaser⁵ paciorki kościane w Frejnie (Freyhan) w pow. milickim, w grupie śląskiej ceramiki malowanej okresu Hallstatt C.

7. Róg

Z materiału tego wykonany był młotek z grobu szkieletowego 18 z Iwanowic. Młotek jednakże zaginął, a pozostała tylko wiadomość o nim. Młotek miał tylec równo ścięty, ostrze spiczasto zakończone, otwór czworokątny. Miał formę zbliżoną nieco do współczesnego kilofa. Ze względu na swe małe rozmiary i delikatność wykonania nie był on przedmiotem użytkowym. Kozłowski przypuszcza, że miał on jakieś rytualno-religijne znaczenie i był godłem boga Słońca. Istotnie takie rytualne siekierki o podwójnym ostrzu znane są w kręgu egejskim, ale czy idea tych siekierki była znana również na północy na ziemiach polskich, jest rzeczą bardzo wątpliwą. Bliższym prawdy będzie przypuszczenie, że ów młotek rogowy był wyrobem zbytkownym, ale w każdym razie nie posiadał tego charakteru, o jakim mówi Kozłowski.

¹ Filip, *Popeln. pole*, 67, 107.

² Schránil, *Vorg. Böhme.*, 179.

³ Petersen, *Schlesien*, 100.

⁴ Mannus IX, tabl. XI a—g.

⁵ Glaser, *Bemalte Keramik*, 97 (grób 45, pozycja 23).

8. Kamień

Obok metalowych przedmiotów znajduje się w grobach także wyroby kamienne. Nie są one jednak liczne. Toporki znamy z Lipia (tabl. XCV 2), okolicy Siemianic i Mydlnik. O toporku z Mydlnik jest tylko wiadomość o znalezieniu, a sam okaz zaginął, tak że forma toporka jest nieznana. Wszystkie trzy toporki zgodne są co do chronologii z pięciobocznymi okazami wielkopolskimi z V okresu¹. Na Morawach znane są toporki kamienne w zespołach grobowych już w IV okresie². Występują tu nadal w kulturze „śląskiej“ V okresu³. Na Śląsku przetrwały od okresu V aż do halsztackiego⁴. Na niektórych okazach halsztackich widnieją znaki krzyża⁵, co wskazywałoby na kultowe przeznaczenie toporków, związanych prawdopodobnie ze czcią słońca. Toporkowi z Lipia brak owych charakterystycznych pionowych żeberk po bokach na wysokości otworu, jakie widzimy u okazów śląskich i wielkopolskich. W jednym z grobów w Praszcze znalazł się młotek kamienny⁶.

Do ozdób już należy przedziurawiona płytka kwadratowa z krzemionkowego łupku, jaka znalazła się w grobie 1142 w Laskach⁷. Służyła ona za wisiorek, co jeszcze wyraźnie podkreśla ornament promienisto rozchodzących się linii. Inną formę wisiorka przedstawia okaz z grobu 1295 z Lasek, mający kształt krążka z dziurką pośrodku⁸. Z uwagi na dużą średnicę nie można uważać krążka kamiennego z Mogiły za wisiorek (tabl. XCVII 23). Przeznaczenie jego jest nieznane. W Laskach znalazł się w jednym z grobów krzemień z naturalnym otworem, z odlupanymi jakoby celowo krawędziami dla nadania jeszcze formy krążka⁹. Wrzosek skłonny jest widzieć w tym krzemieniu wisiorek. Wisiorki kamienne nie są bynajmniej obce kulturze łużyckiej. Owalne wisiorki znane są w Czechach¹⁰ w V okresie. Trójkątny okaz cytuje Mertins¹¹ z cmentarzyska halsztackiego z Malkwitz w pow. wrocławskim.

W Dąbrowie II znalazł się w grobie 8 rozcieracz wśród kamieni z obwarowania. Rozcieracz względnie tłuczek, jak go nazywa Weninger, mieści się także w materiałach ze Skotnik, znajdujących się w Wiedniu (nr 144). Mówiąc o zabytkach kamiennych, wspomnieć trzeba jeszcze o znajdowaniu na cmentarzyskach, i to w grobach, wiórów i odlupków krzemiennych. Wypadki takie mamy notowane w Laskach, Lipiu, Kwaczale-Jankowicach i Skotnikach.

¹ Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 78 ryc. 261.

² ZfGMähr. Jg 36 str. 32 ryc. 1, 21.

³ ZfGMähr. Jg 36 str. 36 ryc. 1.

⁴ Petersen, *Schlesien*, 111.

⁵ Tamże str. 109 ryc. 212.

⁶ ZOW VI 62.

⁷ Przegl. Antr. XI str. 167 ryc. 1142.

⁸ Tamże ryc. 1295.

⁹ Tamże

ryc. y.

¹⁰ Filip, *Popeln. pole*, str. 70 ryc. 13—16. — Pič, *Urnengräber*, tabl. XI 33—6.

¹¹ Schles. Vorz. VII 412.

VI. SKARBY

Największa ilość materiałów wyżej omawianych pochodzi z grobów. Jest to przeważnie ceramika, a rzadsze są już wyroby metalowe. Częstki materiałów dostarczyły również osady, ale i w tym wypadku prawie wyłącznie jest to ceramika, w dodatku zachowana tylko w ułamkach. Jeśli zaś chodzi o wyroby metalowe, to ich zespół wzbogacają wydatnie skarby. Spotyka się w nich przeważnie wyroby brązowe, żelazo jest rzadkie. Znalazło się tylko w jednym skarbie, a mianowicie z Świdnika koło Tęgoborzy, zawierającym obok przedmiotów brązowych żelazny grot i brylkę surowca¹.

Liczba skarbów znalezionych na obszarze grupy górnośląsko-małopolskiej wynosi 31. W podgrupie kępińskiej są to skarby z następujących miejscowości: Długimost (Eichgrund) pow. sycowski, Kluczborek (Kreuzburg), Kobylagóra pow. kępiński, Kościeliska (Kostellititz) pow. oleski, Pichlice pow. wieluński oraz w pow. namysłowskim Lorzendorf (4 skarby), Stare Miasto (Altstadt) i Strzelee (Strehlitz). W podgrupie krakowskiej są to skarby z następujących miejscowości: Biskupice, Gorzyce, Jasienna, Kruźlowa, Krzysztoforzyce, Łany (Lohnia) pow. gliwicki, Łącko, Łukowica, Marcinkowice, Motkowice, Naszaczowice, Sądeckie (miejscowość nieznana)², Scharkow pow. gliwicki, Siersza, Sokolina, Stary Sącz, Szlachtowa, Świdnik I pow. limanowski, Świdnik II koło Tęgoborzy pow. nowosądecki, Zawada Lanckorońska.

Z tej liczby większa część skarbów została już opublikowana. Ograniczę się do omówienia tylko tych skarbów, o których są w literaturze krótkie tylko wzmianki, oraz skarbów wcale nie notowanych (Łącko).

1. Biskupice. Skarb z Biskupic znany jest w literaturze jako skarb z Rzerzuśni³. Na podstawie notatek odnoszących się do tego skarbu stwierdziłem, że pochodzi on z Biskupic. Błędne określenie, iż pochodzi z Rzerzuśni, powstało przez rozdzielenie tego skarbu w muzeum na dwie części, z których jedna została określona w błędnej pisowni „Rzeżuśnia”. W skład tego skarbu, złożonego z samych brązów, wchodzi: kubek, tarczka ozdobna, grot, 3 siekierki, 3 sierpy, 2 naszyjniki, 6 bransolet i pierścionek (tabl. CIV). Kubek przedstawia według Sprockhoffa⁴ typ „Kirkendrup”, nazwany tak przez niego od miejscowości Kirkendrup na duńskiej wyspie Fünen, skąd pochodzi skarb, zawierający pomiędzy innymi 4 kubki. Kubki

¹ Prace IV, tabl. V 4—5.

² Za skarb odrębny skłonny jest uznać Żurowski brązy Pułowskiego, mogące również dobrze tworzyć część skarbu ze Świdnika I (Prace IV 18—21).

³ Antoniewicz, *Archeologia Polski*, 108 tabl. XXIV 1. — Sadowski, *Drogi handlowe*, 73 tabl. V 74. — Sprockhoff, *Handelsgeschichte*, 62. — Sulimirski, *Brązy Małopolski środkowej*, 27, 57, 62, 65. — Żurowski, *Skarby* (Prace IV 58).

⁴ Sprockhoff, *Handelsgeschichte*, 57—67.

typu Kirkendrup powstały w północnym kręgu i szerzyły się stąd ku południowi. Zestawienie ich i rozprzestrzenienie podaje Sprockhoff na tabl. 17. Liczbę tych kubków powiększają obecnie trzy okazy: jeden z Dubnicy¹ w dolinie Wagu na Słowaczynie, drugi z Křenůvek² na Morawach, a trzeci z Niedzielisk³ w pow. przemysłańskim. Chronologię ich ustala na północy skarb z Kirkendrup na IV okres, natomiast na terenie Śląska, Czech i Węgier mają być według Sprockhoffa późniejsze i pochodzić dopiero z V okresu. Tarczka ozdobna, jaka mieści się w naszym skarbie, jest częścią uprząży końskiej (tabl. CIV 14). Analogiczny okaz zawiera wyżej wzmiankowany skarb morawski z Křenůvek⁴. Jest w tym skarbie też niezdobiony okaz⁵, podobny do tarczki ze skarbu z Niedzielisk⁶. Grot podobny do naszego zawiera skarb z Seifenau⁷ w pow. złotogórskim, datowany przez Seger⁸ na IV okres. Dalszą analogię stanowi okaz morawski ze skarbu z IV okresu z Duban⁹. O siekierkach z naszego skarbu była już wyżej mowa w rozdziale o siekierkach. Dwie pierwsze z nich (tabl. CIV 16—17) przedstawiają typy znane w kulturze łużyckiej w IV i V okresie na Śląsku i w Wielkopolsce, a także w grupie środkowo-malopolskiej IV okresu, z którą najsilniej związana jest trzecia siekierka z dziobkiem (tabl. CIV 18). Analogie do sierpów podane zostały już wyżej w rozdziale o sierpach. Omówione zostały też pozostałe części skarbu, będące formami znanymi w kulturze łużyckiej. Przy datowaniu tego skarbu główną rolę odgrywa kubek. Wynikają tu jednak trudności wobec tego, że podzielone są opinie co do datowania tych kubków w skarbach w najbliższym sąsiedztwie naszego skarbu. Kubek typu Kirkendrup mieści się we wzmiankowanym już skarbie z Seifenau¹⁰. Skarb ten datuje Seger¹¹ na IV okres, podobnie Åberg¹². Natomiast Sprockhoff¹³ datuje go na V okres z uwagi na kocioł brązowy, w jakim mieściły się pozostałe części skarbu. Skarb z Křenůvek odpowiada chronologicznie skarbowi z Seifenau. Co się tyczy skarbu z Niedzielisk, w którym mieści się również kubek typu Kirkendrup, to pochodzi on bez wątpienia z V okresu, jak to wykazał Sulimirski¹⁴. W świetle tych analogii posiadamy zatem dla skarbu z Biskupie ramy IV i V okresu. Jeśli przyjmiemy datowanie Sprockhoffa tych kubków na obszarze Śląska, Czech i Węgier na V okres, to moglibyśmy umieścić skarb z Biskupie w V okresie, zważywszy na pewnie datowany skarb z Niedzielisk. Nie rozstrzygają też ostatecznie chronologii naszego skarbu pozostałe jego części składowe. Z siekierek pomocną może być przy datowaniu jedynie siekierka z dziobkiem, dla której odnajdujemy najbliższe analogie w grupie środkowo-malopolskiej IV okresu, aczkolwiek we wschodniej Małopolsce występują siekierki z dziobkiem jeszcze w V okresie, jak nas o tym przekonuje skarb z Niedzielisk¹⁵. Wziąwszy jednak pod uwagę najbliższe analogie, datowałyby nam siekierka z dziobkiem skarb z Biskupie na IV okres. Z rozważań tych wynika więc, że trzeba skarb z Biskupie umieścić na końcu IV i początku V okresu z uwagi na siekierkę z dziobkiem z IV okresu i na kubek typu Kirkendrup, który na obszarze południowej Polski występuje jeszcze

¹ *Prispevky*, 1924—31, tabl. 7. ² Gottwald, *Výzkum*, tabl. XXIII. ³ Sulimirski, *Brązowy skarb z Niedzielisk pow. Przemysłański* (Światowit XVII str. 255 ryc. 1). ⁴ Gottwald, *Výzkum*, tabl. XXIII puklice 2. ⁵ Tamże tabl. XXIII puklice 1. ⁶ Światowit XVII str. 263 ryc. 13. ⁷ Schles. Vorz. VI str. 358 ryc. 4. ⁸ Altschlesien VI 152. ⁹ Gottwald, *Výzkum*, tabl. XXIV 3. ¹⁰ Schles. Vorz. VI str. 358 ryc. 10. ¹¹ Altschlesien VI 152. ¹² Åberg, *Chronologie*, V str. 94, 99, 106 ryc. 185. ¹³ Sprockhoff, *Handelsgeschichte*, 107. ¹⁴ Światowit XVII 274—5. ¹⁵ Światowit XVII str. 265 ryc. 1, 4—6.

w V okresie, jak tego dowodzi skarb z Niedzielisk. Nie wchodzę w tej chwili w to, czy słusznym jest datowanie przez Sprockhoffa kubków tego typu z obszaru Śląska, Czech i Węgier na V okres, w każdym razie słusznym jest ono w odniesieniu do okazów z południowej Polski.

2. Łącko. Skarb z Łącka zawiera: 3 naszyjniki skośnie żłobkowane z taśmowatymi końcami, które są u jednego z nich zwinięte w małe uszka, jeden lity naramiennik i jeden taśmowaty (tabl. CIII 3—7). Ponieważ podobne ozdoby mieszczą się w skarbach ze Świdnika I, II i Starego Sącza, datowanych na okres Hallstatt D, należy skarb z Łącka odnieść również do tego okresu. Pomnaża on liczbę skarbów z doliny Dunajca.

3. Motkowice. W skład tego skarbu wchodzi dwa nagolenniki typu sądeckiego (tabl. CIII 1—2), omówionego powyżej w rozdziale o nagolennikach. Skarb z Motkowic pochodzi z okresu Hallstatt D.

4. Pichlice. W skład tego skarbu brązowego wchodzi obecnie 4 grociiki, 3 szpile z rozklepaną i zwiniętą w uszko główką, 2 zamknięte i odlane w całości kółka, 1 rurkowaty skręt spiralny z taśmy, 1 guzik w formie wypukłej tarczki z uszkiem od spodu i 60 podobnych mniejszych guziczków (tabl. XCIV 1—12). Skład tego skarbu jest dość niezwykły i może budzić wątpliwości co do swego charakteru, jednakże metryki do tego znaleziska wskazują wyraźnie na skarb. Poszczególne jego części składowe zostały już omówione w odpowiednich rozdziałach o grociakach, szpilach itd. Skarb ten trzeba odnieść do V okresu.

5. Sokolina. Skarb z Sokoliny omówiony został już przez Żurowskiego przy publikowaniu skarbu z Krzysztoforzyc i Sierszy. Składa się z 42 naramienników i 2 sierpów. Umieszczony był w dwustożkowym naczyniu (tabl. CVI 21). Naramienniki rozpadają się na kilka grup. Do pierwszej grupy należą trzy otwarte okazy, skręcane wokół własnej osi, z gładkimi końcami, zdobionymi poprzecznymi kresekami (tabl. CV 1—3). Drugą grupę, i to najliczniejszą (28 sztuk), tworzą naramienniki naśladujące skręcanie (tabl. CV 4—20, CVI 1—11). Są one tylko na zewnętrznej stronie żłobkowane, jedne silniej, jedne słabiej, przy czym żłobkowanie zachodzi u niektórych okazów głębiej ku wewnętrznej stronie, gdy natomiast u innych okazów jest wyraźne na zewnętrznej stronie. Zasadniczo tworzą one typ zamkniętych naramienników, ale tylko dwa z nich są rzeczywiście zamknięte (tabl. CV 4, 5), reszta zaś na skutek pęknięcia jest otwarta. Do trzeciej grupy należą dwa zamknięte naramienniki, zdobione na zewnętrznej stronie grupami poprzecznych żłobków (tabl. CVI 12, 13). One również są pęknięte. Czwartą grupę stanowią cztery zdobione okazy. Jeden z nich zdobiony jest grupami poprzecznych kresek (tabl. CVII 4, XCIX 1), trzy pozostałe zdobione są grupami na przemian ukośnych kresek, poprzedzielanymi grupami poprzecznych kresek (tabl. CVII 5—7, XCIX 2—4). Ornamet ten zajmuje zewnętrzną stronę naramienników. Okazy te należą także do typu zamkniętych naramienników, pęknięcie jest u nich rzeczą przypadkową. Do piątej grupy należą niezdobione, zamknięte naramienniki, z których dwa zachowane w całości (tabl. CVI 14, 15), a pozostałe dwa są pęknięte (tabl. CVI 16, 17). Do szóstej grupy należy jeden tylko niezdobiony, otwarty okaz (tabl. CVI 18). Sierpy, jakie się znalazły w dwóch okazach w skarbie, przedstawiają typ węgierski¹, rozpowsze-

¹ Hampel, *Allerthümer*, tabl. XCIX 3, CXVI 25, CXXV 40, 42.

chniony w znacznym promieniu głównie w IV okresie. Znany jest na Morawach¹, w Czechach², a na Śląsku znany jest ze skarbu z Nasila³ (Nassiedel) w pow. głupczyckim. W odmienionej nieco formie występuje w V okresie w skarbie II z Karminy⁴ (Karmina) w pow. milickim. Z Małopolski wschodniej publikuje Antoniewicz⁵ analogiczny sierp z Krechowa w pow. żółkiewskim. Znaczna ilość naramienników o jednolitym typie, tudzież brak prawie śladów ich używania wskazują, że był to skarb ukryty przez handlarza lub odlewcę. Na wielu okazach widać chropowatości powstałe w formie; także żłobkowanie nie jest na wszystkich okazach równo wykonane.

Aby ustalić chronologię tego skarbu, musimy sięgnąć do analogii na sąsiednich obszarach. Znajdujemy je dość liczne na Śląsku w skarbach z IV—V okresu. Naramienniki otwarte, skręcane wokół własnej osi, zdobione na gładkich końcach poprzecznymi kreskami, reprezentowane w naszym skarbie w 3 okazach (tabl. CV 1—3), występują w skarbach z Buchwald⁶ w pow. koźuchowskim (Freystadt), Klein Schwein⁷ w pow. głogowskim oraz z Rohow⁸ w pow. raciborskim. Naramienniki drugiej odmiany (tabl. CV 4—20, CVI 1—11), naśladujące skręcanie przez ukośne żłobkowanie na zewnętrznej stronie, występują w skarbach z Seifenau⁹ w pow. złotogórskim (Goldberg) oraz z Siodlarzy¹⁰ (Satteldorf) w pow. grotkowskim (Grottkau). Pomiędzy tymi naramiennikami śląskimi a naszymi jest tylko ta różnica, że są one otwarte, a okazy z Sokoliny tworzą zasadniczo typ zamkniętych naramienników, chociaż tylko dwa z nich są rzeczywiście zamknięte (tabl. CV 4—6), reszta zaś jest wskutek pęknięcia otwarta. Pomiędzy tymi dwoma typami naramienników, tzn. skręcanych wokół własnej osi i naśladujących skręcanie przez żłobkowanie na zewnętrznej stronie, istnieje jeszcze w skarbach śląskich typ pośredni, którego nie ma w skarbie z Sokoliny. Naramienniki tego typu naśladują też skręcanie wokół własnej osi przez żłobkowanie, mają one jednak to żłobkowanie zarówno po zewnętrznej jak i po wewnętrznej stronie, czego nie ma u żadnego okazu z Sokoliny. Naramienniki tego pośredniego typu występują w skarbach z Maciejowic¹¹ (Matzwitz) w pow. grotkowskim (Grottkau) oraz Siodlarzy¹² i Rohow¹³. Trzeci typ naramienników z Sokoliny, zdobiony po zewnętrznej stronie grupami poprzecznych żłobków (tabl. CVI 12—13), nie jest reprezentowany w skarbach śląskich. Odnajdujemy natomiast w nich okazy analogiczne do naramiennika zdobionego grupami poprzecznych kresiek (tabl. CVII 4). Okazy takie mieszczą się w skarbach z Maciejowic¹⁴ i Rohow¹⁵. Dla trzech pozostałych zdobionych naramienników z Sokoliny (tabl. CVII 5—7) nie znajdujemy odpowiedników w skarbach śląskich. Nie znam też analogii z innych sąsiednich obszarów. Z tego przeglądu typów naramienników ze skarbow śląskich i ze skarbu z Sokoliny widzimy, że są one z sobą ściśle spokre-

¹ Gottwald, *Výzkum*, str. 85 ryc. 94 nr 4. ² Památky XI, tabl. XII 11. ³ Alt-schlesien VI str. 145 ryc. 69—70. ⁴ Schles. Vorz. VI str. 370 ryc. 10—11. ⁵ Antoniewicz, *Archeologia Polski*, tabl. XXIII 12. ⁶ Schles. Vorz. N. F. IV str. 25 ryc. 28. ⁷ Alt-schlesien VI, tabl. XIV 2. ⁸ Schles. Vorz. N. F. IV str. 21 ryc. 22 (por. Alt-schlesien VI str. 130 ryc. 48). ⁹ Schles. Vorz. VI str. 358 ryc. 8. ¹⁰ Alt-schlesien I str. 69 ryc. 26. ¹¹ Schles. Vorz. N. F. IV str. 26 ryc. 33 (por. Alt-schlesien VI str. 132 ryc. 52). ¹² Alt-schlesien I str. 69 ryc. 28,30. ¹³ Schles. Vorz. N. F. IV str. 21 ryc. 23. ¹⁴ Schles. Vorz. N. F. IV str. 26 ryc. 34 (por. Alt-schlesien VI str. 132 ryc. 54). ¹⁵ Schles. Vorz. N. F. IV str. 21 ryc. 21 (por. Alt-schlesien VI str. 130 ryc. 49).

wnione, a zatem stoją z sobą w bliskim stosunku chronologicznym. Datowanie skarbu z Sokoliny umożliwi nam chronologia skarbów śląskich. Wszystkie wyżej wymienione skarby z Buchwald, Maciejowie, Rohow, Siodlarzy i Seifenau datuje teraz Seger¹ na IV okres, pierwotnie bowiem datował niektóre z nich na wcześniejsze okresy² (Buchwald, Maciejowie, Siodlarze, Rohow). Natomiast Sprockhoff przesuwając skarby z Rohow³ i Seifenau⁴ do V okresu. Mamy więc dla skarbu z Sokoliny, podobnie jak to było ze skarbem z Biskupic, ramy IV i V okresu, jeśli uwzględnimy datowanie Sprockhoffa. Do sprecyzowania chronologii tego skarbu pomocną będzie nam typologia naramienników. Otóż w skarbie z Sokoliny najliczniejszy zespół tworzą zamknięte naramienniki, zdobione ukośnymi żłobkami po zewnętrznej stronie. Naramienników takich nie zawiera żaden ze skarbów śląskich. Są w nich analogicznie zdobione okazy, lecz są one otwarte, a nie zamknięte. Należy zatem uznać zamknięte naramienniki za późniejsze. Wywodzi je Żurowski⁵ z otwartych naramienników ze stykającymi się końcami, jakie reprezentowane są w skarbie z Seifenau. W dalszym rozwoju typologicznym dokonało się zlanie tych dwóch końców i tak powstał typ zamkniętych naramienników. Typ ten powstać musiał już w V okresie, gdyż nie ma go w żadnym ze skarbów śląskich z IV okresu. To samo mówi wyraźnie skarb z Sokoliny. Ponieważ mamy w tym skarbie reprezentowane jeszcze formy IV okresu, musiało się to powstanie typu zamkniętego naramiennika dokonać w początkach V okresu. Mamy zatem równocześnie uchwyconą chronologię skarbu z Sokoliny, który trzeba umieścić w pierwszej połowie V okresu, dość blisko jego początku. Gdyby natomiast miało się okazać słusznym przesunięcie przez Sprockhoffa skarbów z Rohow i Seifenau do początków V okresu, to wtedy należałoby przesunąć także w głąb tego okresu skarb z Sokoliny. W każdym razie mieści się on w ramach V okresu. W ramach tego okresu mieści się także skarb z Krzysztoforzyc⁶, zawierający same tylko zamknięte naramienniki z żłobkami po zewnętrznej stronie, jakie stanowią lwią część skarbu z Sokoliny. Zdaje się, że nie ma potrzeby przesuwania skarbu z Krzysztoforzyc do początku okresu halszackiego, jak to czyni Żurowski⁷, gdyż można go zupełnie śmiało zaliczyć do V okresu. Brak w tym skarbie form z IV okresu dowodzi, że jest on późniejszy nieco od skarbu z Sokoliny, pochodzi jednak z V okresu — być może, że z drugiej jego połowy. Nie sięga jednak wiekiem początków okresu halszackiego.

Na tym końcu rozdział o skarbach, gdyż pozostałe skarby zostały już opracowane i omówione przez innych. Ze skarbów podgrupy kępińskiej został skarb z Kobylejgóry opracowany przez Wagę⁸, skarby z niemieckiego Śląska z zasięgu podgrupy kępińskiej i krakowskiej opracował Seger⁹, a pozostałe skarby z podgrupy krakowskiej opublikował i opracował Żurowski¹⁰.

Chronologia skarbów grupy górnośląsko-małopolskiej przedstawia się następująco:

IV—V okres: Biskupice.

¹ Altschlesien VI 129—34, 152.

² Schles. Vorz. N. F. IV 20—6.

³ Sprockhoff,

Handelsgeschichte, 74—5.

⁴ Tamże 60.

⁵ Mat. preh. I 130.

⁶ Tamże tabl. XXII.

⁷ Tamże I 130.

⁸ Waga, *Nieopisane skarby brązowe z Wielkopolski* (PA IV 245).

⁹ Seger,

Schlesische Hortfunde aus der Bronze- und frühen Eisenzeit (Altschlesien VI 141—4, 160, 168—73).

¹⁰ Żurowski, *Skarby halszackiego okresu z doliny Dunajca* (Prace IV 3—112). — Tenże, *Dwa skarby brązowe z Krakowskiego* (Mat. preh. I 123—38).

V okres: Długimost (Eichgrund), Kościeliska (Kostellitz), Krzysztoforzyce, Naszadowice, Pichlice, Scharkow, Sokolina, Szlachtowa.

Hallstatt C: Marcinkowice.

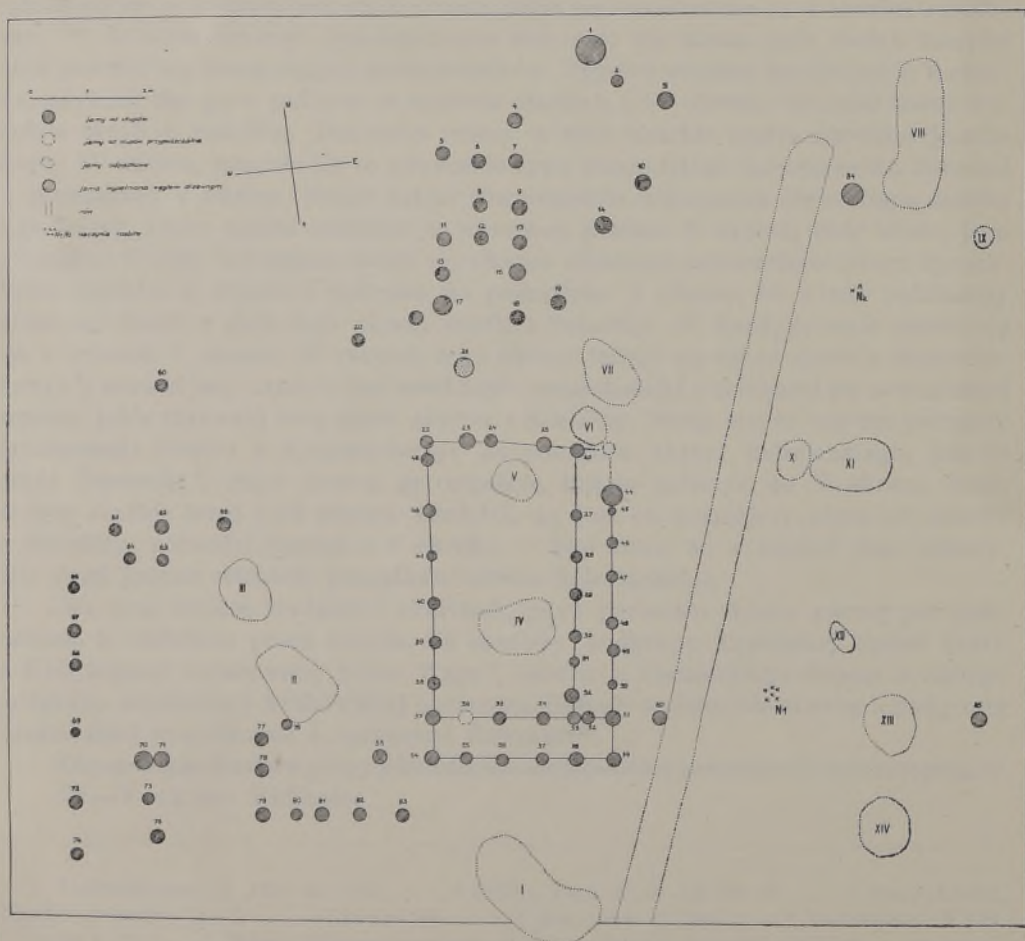
Hallstatt D: Gorzyce, Jasienna, Kluczborek (Kreuzburg), Kobylagóra, Krużłowa, Lorzendorf (4 skarby), Łany (Lohnia), Łącko, Motkowice, Sądeckie (miejsc. nieznana), Stary Sącz, Strzelce (Strehlen), Siersza, Świdnik I, II.

Hallstatt C lub D: Stare Miasto (Altstadt).

Czas nieokreślony: Łukowica, Zawada Lanckorońska.

VII. OSADY

Przy badaniach terenowych odkrywa się często osady, jednakże mało z nich zostaje planowo rozkopanych. W dużym stopniu zależy przeprowadzenie takich badań od stanu zachowania osady i warunków terenowych. W stosunku do liczby

Ryc. 6. Repecko pow. tarnogórski, stanowisko III. Plan osady kultury łużyckiej z typową chatą słupową z podcieniem. Okres Hallstatt C. Według Kostrzewskiego (*Badania prehistoryczne w województwie śląskim w roku 1933*, str. 52 ryc. 19).

zbadanych ementarzysk jest liczba rozkopanych osad bardzo uboga. W grupie górnośląsko-małopolskiej jest 5 takich osad. Rozkopał je Kostrzewski¹ w latach 1933—4 na Górnym Śląsku w Jażdzie i Lesie Podłęskim w pow. pszczyńskim oraz w Repecku i Rybnej Kolonii w pow. tarnogórskim. Najciekawszy wynik dała osada na stanowisku III w Repecku, w której odkryto chatę słupową z podcieniem (ryc. 6). Analogiczne chaty znane są w Wielkopolsce² i Brandenburgii³. Są one typowymi dla kultury łużyckiej. W drugiej osadzie w Repecku na stanowisku I znalazły się wprawdzie jamy od słupów, nie wykazujące jednak żadnego systematycznego układu. Podobnie w osadzie w Jażdzie znalazły się takie ślady słupów, ale bez wyraźnego układu, tak że nie można ich powiązać w rzut poziomy chaty. Osady w Lesie Podłęskim i Rybnej Kolonii dostarczyły tylko skorup. Chronologicznie najwcześniejszą z nich jest osada z Rybnej Kolonii, którą datuje Kostrzewski na V okres i początek okresu halsztackiego. Pozostałe 4 osady pochodzą już z okresu Hallstatt C, jak za tym świadczą ułamki i zabytki z żelaza.

¹ *Badania prehistoryczne*, 1933, str. 39—41, 51—4, 57—8, 61—2. — *Badania prehistoryczne*, 1934—5, str. 16, 31—5. ² Kostrzewski, *Wielkopolska* ², str. 132 ryc. 460. ³ Kiekebusch, *Die Ausgrabung des bronzezeitlichen Dorfes Buch bei Berlin*, str. 16 ryc. 3.

VIII. GRODZISKA

W okresie halsztackim pojawiają się w grupie górnośląsko-małopolskiej grodziska, które w dziesięć wieków później stają się elementem składowym kultury staropolskiej okresu wczesnohistorycznego. Na ustalenie chronologii pozwoliły ułamki ceramiki znalezione na grodziskach. W naszej grupie znamy dotąd 6 grodzisk. W podgrupie kępińskiej są 2 grodziska: Grodzisko pow. wieluński, Topola Wielka pow. ostrowski. W podgrupie krakowskiej są 4 grodziska: Gorzeń Górny i Zembrzyce pow. wadowicki, Kopaliny pow. bocheński, Zawada Lanckorońska pow. brzeski. Na grodziskach tych nie przeprowadzono bliższych badań, ograniczając się tylko do pobieżnej, zewnętrznej kontroli stanu ich zachowania i zebrania zabytków z ich powierzchni. Na grodziskach w Zawadzie Lanckorońskiej i Zembrzycach stwierdzono wyraźne ślady ich wtórnego użytkowania w okresie wczesnohistorycznym.

Grodziska „łużyckie” notowane są dość licznie na Śląsku Środkowym i Dolnym, skąd podaje Hellmich 16 grodzisk¹. Z niemieckiej części Górnego Śląska notuje tylko 3 grodziska². Z grodzisk, występujących na obszarze grupy billendorfskiej, przydziela Götze część kulturze łużyckiej³. O ile chodzi o śląskie grodziska, to niektóre z nich zostały systematycznie zbadane. Stało się tak z grodziskiem w Osobowicach⁴ (Osswitz) w pow. wrocławskim, oraz z grodziskiem w Strzygowie⁵ (Striegau). Badania w Osobowicach wykryły istnienie dwóch warownych osad na grodzisku, jednej z V okresu, która uległa katastrofalnemu zniszczeniu, drugiej z końcowej fazy okresu halsztackiego, założonej na gruzach poprzedniej osady. Ta druga warownia uległa również zniszczeniu, i to przez ludność kultury grobów skrzynkowych. Grodzisko w Strzygowie używane było tylko w okresie halsztackim. Nie tylko na Śląsku występują grodziska w V okresie, ale także na Morawach⁶, gdzie przetrwały nawet do okresu lateńskiego⁷. W okresie halsztackim notowane są grodziska również na Słowacji⁸. Licznie występują także w tym czasie w Wielkopolsce. Zestawienie ich podaje Kostrzewski⁹. Obok grodzisk powstają tu warowne osady, zbudowane w miejscach z natury obronnych. W Komorowie¹⁰ pow. szamotulskim

¹ Altschlesien III 39—45. ² Altschlesien III 46—7. ³ ERL II str. 23 par. 4 (Billendorfer Typus). ⁴ Raschke, *Schwedenschanze*. ⁵ Bersu, *Der Breite Berg bei Striegau*.

⁶ Červinka, *Morava*, 231—5. — Schránil, *Vorg. Böhm.*, 182. — Sudeta VII 76 (*Die Wallburg „Obersko“*). ⁷ Schránil, *Vorg. Böhm.*, 210. ⁸ Sbornik MSS XXIII 1 (Jansak, *Slovenské hradiská z doby hallstattskej*). ⁹ Kostrzewski, *Wielkopolska* ², str. 288 przyp. 562.—ZOW XII 108. Do tego zestawienia dochodzi jeszcze grodzisko ze Słupcy pow. koniński. Por. też nowe zestawienie grodzisk łużyckich w pracy *Gród prasłowiański w Biskupinie w powiecie żnińskim*, Poznań 1938, str. 22 (z mapką). ¹⁰ Kostrzewski, *Grodzisko kultury łużyckiej w Komorowie w pow. szamotulskim* (Spraw. PAU XXXVIII nr 1 str. 38).

odkryto taką osadę na wyspie jeziora komorowskiego. W Biskupinie¹ pow. żniński rozkopywana jest od kilku lat warowna osada na półwyspie jeziora biskupińskiego. Grodziska „łużyckie” występują również na Pomorzu². Jedno z nich, a mianowicie z Kamieńca³ w pow. toruńskim zostało metodycznie zbadane przez Delektę. Z wyników tych badań najciekawszym jest stwierdzenie śladów Scytów przy grodzisku, których niszczycielski najazd dotrzeć musiał widocznie poprzez Kujawy aż na Pomorze. Jest to wykrycie nieznanego dotąd szlaku najazdu scytyjskiego, prawdopodobnie odgałęzienia od głównego szlaku prowadzącego przez Małopolskę, Śląsk aż do Brandenburgii.

¹ Kostrzewski, Niezabitowski, Jaroń, *Osada bagienna w Biskupinie w pow. żnińskim*, Poznań 1936.

² Kostrzewski, *Wielkopolska*², 288 przyp. 562 (Słup pow. grudziądzki).

³ Delekta, *Badania na grodzisku „łużyckim” z wczesnej epoki żelaznej w Kamieńcu nad Wisłą w pow. toruńskim* (ZOW XII 123—5).

IX. WYNIKI

1. Charakterystyka grupy górnośląsko-małopolskiej

Grupa górnośląsko-małopolska stanowi zwartą terytorialnie i kulturowo wyraźnie wyodrębnioną grupę kultury łużyckiej w V okresie i halsztackim. Geograficzna jej nazwa wskazuje jasno na teren jej zasięgu. Obejmuje on południowo-wschodni skrawek Wielkopolski, a mianowicie południową część powiatu ostrowskiego wraz z dawnym powiatem odolanowskim, powiat kępiński wraz z dawnym powiatem ostrzeszowskim, powiat wieluński, część niemieckiego Śląska, a mianowicie pograniczne powiaty, jak sycowski, namysłowski, kluczborski, oleski i gliwicki, część województwa kieleckiego, a mianowicie powiaty częstochowski, zawierciański, będziński, olkuski, miechowski, jędrzejowski, pińczowski, części powiatu kieleckiego, stopnickiego i sandomierskiego, województwo śląskie i krakowskie do linii Dunajca. Obejmuje więc grupa górnośląsko-małopolska zachodnią część historycznej Małopolski, część Górnego Śląska i skrawek Wielkopolski. Na tym obszarze wyodrębniają się dwie podgrupy, jedna w północnym obszarze, nazwana przeze mnie kępińską, druga w południowym obszarze, nazwana krakowską. Granica podziału pomiędzy podgrupą kępińską a krakowską przebiega przez powiat częstochowski. Na ementarzyskach w tym powiecie (Małusy Wielkie, Wiktorów) mieszają się z sobą elementy obydwóch podgrup. Podgrupę północną nazwałem kępińską dlatego, że w powiecie kępińskim skupiają się najtypowsze ementarzyska tej podgrupy (Kępno, Laski, Lipie, Raków, Siemianice, Słupia). Podgrupa południowa otrzymała nazwę krakowskiej, gdyż z ziemi krakowskiej mamy najwięcej ementarzysk, charakteryzujących tę podgrupę (Brzeziny, Facimiech, Iwanowice, Jankowice, Kwaczała, Mogiła, Mydlniki, Popówka, Prokocim, Skotniki). Każda z tych podgrup posiada swoje odrębne cechy, ale obok tego łączą je wspólne rysy, wyodrębniające grupę górnośląsko-małopolską, jako wyraźnie zarysowaną całość na tle kultury łużyckiej w Polsce. Omówię wpierw ich swoiste właściwości, różniące je pomiędzy sobą, a potem wspólne ich cechy.

a) Podgrupa kępińska

Pomiędzy grupą kępińską a krakowską występuje różnica co do formy grobów. Większość grobów podgrupy kępińskiej posiada obwarowanie kamienne, którego pozbawione są groby podgrupy krakowskiej. Wszystkie odmiany grobów popielnicowych i bezpopielnicowych występują w znacznej przewadze w podgrupie kępińskiej, gdy natomiast podgrupa krakowska zachowuje wierniej tradycję czy-

stego grobu popielnicowego. Bogaciej są też groby podgrupy kępińskiej wyposażone w ceramikę. Jeśli chodzi o groby szkieletowe, to nie są one w tej podgrupie liczne. Odwrotnie ma się sprawa w podgrupie krakowskiej. Najsilniej uwydatniają się różnice w ceramice obydwóch podgrup z racji przyrodzonych właściwości ceramiki. W podgrupie kępińskiej występują wśród popielnic przede wszystkim popielnica dwustożkowa typu B, zdobiona pod załomem listewkami (tabl. XXI, XXII 1—10). Popielnice tego typu są w podgrupie krakowskiej mało znane, a w dodatku są to okazy w znacznym stopniu odmienione i co do formy, i co do ornamentyki, by mogły stanowić czysty typ B (tabl. XXII 11—15, XXIII 1—7). Popielnice typu B występują w podgrupie kępińskiej głównie w V okresie, w okresie Hallstatt C są rzadsze, a nie ma już ich zupełnie w okresie Hallstatt D. Liczniejsze są też w tej podgrupie popielnice typu C (tabl. XXIII 8—12), stanowiące własność grupy górnośląsko-małopolskiej. Znane są w V okresie i w Hallstatt C, natomiast w podgrupie krakowskiej tylko w okresie Hallstatt C. Z garnków szczególnie licznie reprezentowany jest typ D (tabl. XXXVIII 25—37, XXXIX, XL 1—26), niezbyt znany w podgrupie krakowskiej, w której do rzadkości należą również garnki typu E, powszechne bardzo w podgrupie kępińskiej (tabl. XLI 5—24). Wśród mis nie ma typu, który by stanowił wyłączną własność tej podgrupy. Są natomiast takie typy wśród kubków. Jeden z nich stanowią kubki typu C (tabl. XLIX 18—37), drugi kubki typu E (tabl. XV 24, LXXIV 5—7). Kubki typów A (tabl. XLVIII 1—36), B (tabl. XLVIII 37—46, XLIX 1—17) oraz typu D (tabl. XLIX 39—45) należą do szerszego kręgu kultury lużyckiej. W ogóle w stosunku do podgrupy krakowskiej cechuje podgrupę kępińską wielkie zamięszenie do kubków. Wśród czerpaków tylko w typie B zasługuje na uwagę odmiana reprezentowana przez kilka czerpaków ze Sulmierzyca, które odznaczają się płytkością, grafitowaniem i ornamentyką guzkową wnętrza (tabl. LI 45—6). Nie są one jednak oryginalnym wytworem podgrupy kępińskiej, lecz formą przejętą ze Śląska. Wśród czarek uderza silniejsze skupienie typu D, stanowiącego własność grupy górnośląsko-małopolskiej (tabl. LVII 22—73, LVIII 1—4). W inwentarzach grobowych występują poza tym grzechotki (tabl. LIX 40—47), nieznane prawie w podgrupie krakowskiej, której obce są też zupełnie „tabakierki”, występujące w podgrupie kępińskiej w różnych odmianach (tabl. LIX 48—51). Zabytki brązowe z cmentarzysk są ubogie, bogate wyroby brązowe pojawiają się dopiero w skarbach późnohalszackich (Kluczborek, Kobylagóra, Lorzendorf, Strzelce). Ze szpil, nie notowanych w podgrupie krakowskiej, wymienić należy szpile z poprzecznie żłobkowaną główką (tabl. XCIV 14, XCV 3—5). Uboga jest też podgrupa kępińska w zabytki żelazne. Ubóstwo to uderza szczególnie w okresie Hallstatt C.

b) Podgrupa krakowska

W dziedzinie obrządku pogrzebowego widać w grobach ciałopalnych wierniejsze zachowywanie tradycji czystego grobu popielnicowego. Odmiany grobów popielnicowych i bezpopielnicowych są tu na ogół rzadkie. W samej ziemi krakowskiej nie stwierdzono dotąd ani razu szczątków stosu w grobach, stąd brak tu zupełnie grobów popielnicowych typu 3. Jedynie na Górnym Śląsku znalazły się w Piasku w dwóch grobach szczątki stosu. Popielnice są tu często przykryte misą odwróconą dnem do góry, co zaledwie w jednym wypadku stwierdzono w podgrupie kępińskiej. Ta

znaczną rolę mis w grobach sprawiła, że powstał tu nawet typ grobu misowego, znany dotąd tylko na cmentarzysku w Prokocimiu, stąd otrzymał nazwę prokocimskiego grobu misowego (tabl. XI 2, XII 6). Liczba naczyń w grobach jest stosunkowo mniejsza, przy czym uderza spotykana często ilość trzech naczyń. Dość często w miejsce popielnicy dawano garnek. Jak już wyżej wspomniałem, cechuje groby brak obwarowania kamiennego. Osobną grupę tworzą groby szkieletowe, pojawiające się tu w okresie Hallstatt C. Wśród nich wyróżniają się groby z owalną obstawą typu iwanowickiego. W ceramice jest podgrupa krakowska bardzo bogata w swoiste typy naczyń. Wśród popielnic posiada cztery typy, które są jej wyłączną własnością. Są to popielnice typu D (tabl. XXIV 5—19, XXV, XXVI, XXVII, XXVIII 1—9), typu E (tabl. XXVIII 10—15, XXIX, XXX 1—12), typu F (tabl. XXX 13—21, XXXI) oraz typu G (tabl. XXXII, XXXIII 1—10). Wyłączną jej własnością są również garnki typu B z wklęsłymi dnami (tabl. XXXVI 37—42, XXXVII 1—28), a w silnym skupieniu występują garnki typu C (tabl. XXXVII 29—42). Spośród mis są trzy typy, które występują tylko w podgrupie krakowskiej, a nieznane są w kępińskiej. Są to misy typu D (tabl. XLII 30—37, XLIII 1—11) typu E (tabl. XLIII 12—22) oraz typu I (tabl. XLVII 16—23). Z nich jest typ I ponieważ wyłączną własnością podgrupy krakowskiej. U mis z Mogiły i Prokocimia typu A, D, E godną uwagi jest szeroka, do środka pochylona krawędź, nie spotykana u mis podgrupy kępińskiej. Innym szczegółem, jaki uderza u pewnej części mis typu C prawie wyłącznie z podgrupy krakowskiej, są podłużne uszka w kształcie przedziurawionej listewki (tabl. XLVI 26—30, 32—37, 39—41, XLVII 1—3, 6—7, 9—10, 12). Podgrupa krakowska nie lubowała się bardzo w kubkach, mimo to potrafiła jednak wytworzyć swoisty typ kubka, a mianowicie typ F (tabl. XVII 10, XLIX 46—49, LXXXIV 8, 10). Jakkolwiek kubki typu G nie stanowią wyłącznej jej własności, skupiają się jednak na jej obszarze i nieznane są zupełnie w podgrupie kępińskiej (tabl. XLIX 50—53, L 1—5, LXXI 11—12). Typem spotykanym tylko w podgrupie krakowskiej i gdzie indziej nieznanym są czarki typu C (tabl. LVI 48—59, LVII 1—21). W ornamentyce naczyń dużą rolę odgrywa plastyczny ornament guzków i listewek. Jest też zamiłowanie do wtlaczania dna do środka, przez co spotyka się u wielu naczyń wklęsłe dna. Podgrupa krakowska jest bogatsza w zabytki metalowe. Wspaniałych brązów dostarczyły skarby, których jest pokaźna liczba. Skromniejsze są wyroby metalowe z grobów. Wśród brązów znaczny odsetek stanowią drucikowate ozdoby, podobnie jak w podgrupie kępińskiej. W stosunku do niej jest podgrupa krakowska bogata w żelazo w okresie Hallstatt C. W okresie Hallstatt D góruje nad nią podgrupa kępińska. Z innych metali wymienić trzeba srebro i ołów, będące pochodzenia rodzimego.

c) Cechy wspólne

W powyższej charakterystyce obydwóch podgrup zostały podkreślone ich indywidualne cechy, różniące je między sobą. Posiadają jednak także te dwie podgrupy wspólne cechy, które pozwalają je złączyć w całość jako grupę górnośląsko-małopolską. Najsilniejszym łącznikiem jest tu przede wszystkim ceramika. Obok bowiem swoich typów naczyń występują w ceramice tych podgrup również wspólne typy. W popielnicach należy do nich typ A (tabl. XX) oraz typ C (tabl. XXIII,

XXIV 1—4), stanowiący własność grupy górnośląsko-małopolskiej i znany więcej w podgrupie kępińskiej. W obydwóch podgrupach występują garnki typu A (tabl. XXXV, XXXVI 1—32), typu D (tabl. XXXVIII 25—37, XXXIX, XL, XLI 1—4) oraz typu E (tabl. XLI 5—28). Dwa ostatnie typy garnków występują liczniej w podgrupie kępińskiej. W całej grupie górnośląsko-małopolskiej znane są misy typu A (tabl. XLI 31—38, XLII 1—9), typu B (tabl. XLII 10—22), typu C (tabl. XLII 23—29), typu F (tabl. XLIV 1—4), typu G (tabl. XLIV 5—33, XLV, XLVI, XLVII 1—12) oraz typu H (tabl. XLVII 13—15). Z nich misy typu H są jej wyłączną własnością. Misy typu G występują najliczniej ze wszystkich innych mis. Wszystkie misy innych typów razem zliczone nie dorównują jeszcze liczbie mis typu G. Śmiało więc można misy typu G uznać za najbardziej charakterystyczny okaz ceramiki grupy górnośląsko-małopolskiej. Jakkolwiek nie stanowi on jej wyłącznej własności, jest jednak ściśle związany z kręgiem śląskim, obejmującym Śląsk, Czechy, Morawy i grupę górnośląsko-małopolską. Wśród czerpaków nie ma typu, który by był ograniczony do jednej z podgrup. Wszystkie pięć typów znane są w całej grupie górnośląsko-małopolskiej. Najliczniejsze są czerpaki półkuliste z wklęsłym dnem typu B (tabl. LI 7—74, LII, LIII, LIV 1—6). Drugi z rzędu najliczniejszy zespół tworzą czerpaki typu D (tabl. LIV 24—71, LV 1—44). Obydwa te typy są ulubioną formą czerpaka w kręgu śląskim. Do tego kręgu ogranicza się także zdobienie czerpaków wystęпами na brzegu. Ten rodzaj ornamentyki stosowany jest przede wszystkim w podgrupie krakowskiej. Z sześciu typów czarek dwa są własnością grupy górnośląsko-małopolskiej, a mianowicie typ C (tabl. LVI 48—59, LVII 1—21) oraz typ D (tabl. LVII 22—73, LVIII 1—40). Typ C występuje tylko w podgrupie krakowskiej, a typ D skupia się głównie w podgrupie kępińskiej. Inne typy czarek są szerzej rozpowszechnione w kulturze łużyckiej, jedynie czarki typu F ograniczają się do kręgu śląskiego (tabl. LIX 1—29). Talerze, przejęte ze Śląska, skupiają się chronologicznie głównie w okresie halsztackim. W V okresie notowane są nieco liczniej w podgrupie kępińskiej, natomiast w podgrupie krakowskiej zaledwie w jednym okazie z Brzezia. W przeciwieństwie do ceramiki dość jednolity obraz przedstawiają brązy, w których spotyka się wyroby znane w szerokim kręgu kultury łużyckiej. Wśród szpil uderza brak szpil z łabędzią szyjką, występujących w okresie halsztackim na sąsiednich obszarach. Żelazne takie szpile pojawiają się w podgrupie kępińskiej dopiero w końcowej fazie okresu halsztackiego. Skromniejsze gatunki brązów pochodzą z grobów i w znacznej części są to wyroby drukowate. Okazałe brązy znalazły się przede wszystkim w skarbach. Przemysł odlewniczy wytwarzał formy, stosując się do panujących powszechnie upodobań. Niekiedy przerabiano obce wzory; tak powstały z nagolenników typu wielkopolskiego nagolenniki typu sądeckiego, reprezentowane w skarbach z doliny Dunajca. Taką przerobioną formą są też puste naramienniki i bransolety, jakie znamy ze skarbów z Kluczborku, Lorzendorf i Łanów. Obok tego istniały próby wytworzenia samodzielnych form wśród ozdób. Takimi oryginalnymi formami są trójkątne wisiorki (tabl. LXXXVI 12) lub wisiorki innego rodzaju, odlewane z brązu (tabl. XCVII 7), ołowiu (tabl. XCI 9) lub też wyrabiane z gliny w gotowej już formie (tabl. XCIII 7). Ciekawe te formy powstały w podgrupie krakowskiej. W podgrupie kępińskiej oryginalne ozdoby gliniane znalazły się w Laskach (zob. załączki gliniane). Obok metali był w użyciu także kamień przy wyrobie niektó-

rych ozdób i narzędzi, jak toporki. Ilość tych zabytków kamiennych nie jest duża, w każdym razie dowodzi użytkowania kamienia w dobie pełnego rozkwitu epoki metalu.

2. Charakterystyka podgrup w rozwoju chronologicznym

Chronologiczny zasięg grupy górnośląsko-małopolskiej obejmuje V okres epoki brązowej i okres halsztacki. W każdym z tych okresów jest oblicze obydwóch podgrup nieco inne. Omówię wpierw podgrupę kępińską, potem krakowską.

a) Podgrupa kępińska

V okres. W obrządku pogrzebowym są jeszcze silne tradycje czystego grobu popielnicowego. Odchylenia od tego kanonu nie są jeszcze liczne, jakkolwiek widać nurtujący prąd przeobrażeń w tej dziedzinie. Obok grobów ciałopalnych pojawiają się już groby szkieletowe (Lipie, Laski?). W ceramice cechuje podgrupę kępińską występowanie popielnic typu A (tabl. XX 1—4), a przede wszystkim typu B (tabl. XXI, XXII 1—9), które są już w następnym okresie rzadsze. Prawie wyłącznie do tego okresu ograniczone są popielnice typu C (tabl. XXIII 8—12). Z mis rzadki jest w V okresie typ B (tabl. XLII 10), natomiast znane są powszechnie misy typu A (tabl. XLI 31—3), typu C (tabl. XLII 23—6), typu F (tabl. XLIV 1—2), typu G (tabl. XLIV 5—33, XLV 1—14) oraz typu H (tabl. XLVII 13), które występują także w następnym okresie. Wśród garnków i czerpaków nie ma żadnego typu, który by się ograniczał do V okresu. Są natomiast takie typy wśród kubków. Szczególnie licznie w tym okresie występują kubki typu A (tabl. XLVIII 1—30), typu B (tabl. XLVIII 37—46, XLIX 1—17) oraz typu C (tabl. XLIX 18—34). Prawie wyłącznie do tego okresu ograniczone są kubki typu E (tabl. XV 24, LXXIV 5—7). Z czarek żaden typ nie ogranicza się wyłącznie do V okresu. Znane są już wtedy także talerze. Brązy są nieliczne. Szpile reprezentują głównie okazy z główką rozklepaną i zwiniętą w uszko (tabl. XCIII 1—6), spotykane także w następnym okresie.

Hallstatt C. W obrządku pogrzebowym pogłębia się przemiana w kierunku wyparcia grobu popielnicowego i zastąpienia go grobem bezpopielnicowym. Są cmentarzyska, na których można całą tę przemianę wyraźnie prześledzić (Praszka). Na cmentarzyskach tych zdecydowaną przewagę mają już groby bezpopielnicowe. Obok grobów ciałopalnych znane są też groby szkieletowe (Jaśkowice, Lasowice, Sternalce). W ceramice uderza duże zubożenie wśród popielnic reprezentowanych przez nieliczne okazy typu A (tabl. XX 5—10) i typu B (tabl. XXII 10, LXII 18, LXIII 4, LXIV 3). Pomiędzy popielnicami zjawiają się typy zapożyczone z podgrupy krakowskiej. Taką pożyczką są popielnice typu D (tabl. LXII 1, LXIII 1, LXVII 3—4), odmienione nieco co do formy. Pospolite natomiast stają się garnki. Nadal w użyciu są misy znane w poprzednim okresie, tak samo czerpaki i czarki. Rzadziej zaś występują kubki, a z nich tylko kubki typu D są jeszcze dość liczne (tabl. XLIX 41—5). Nie widać bynajmniej wzbogacenia się w brązy. W szpilach przewagę mają nadal szpile z rozklepaną i zwiniętą w uszko główką (tabl. XCIII 33). Typem znanym już z poprzedniego okresu są szpile z poprzecznie żłobkowaną główką (tabl. XCIII 35,

XCIV 14). Nowością są szpile ze ślimacznicowatą główką (tabl. XCIX 12). Pomiedzy szpilami zjawiają się też okazy oryginalne, jak np. szpila z Dąbrowy (tabl. XCIX 9). Z bransolet zasługują na uwagę okazy z guziczkowato zgrubiałymi końcami (tabl. XCIII 27, XCIV 13, XCIX 7), znane także już wcześniej. Wśród naszyjników wyróżnia się okaz z Praszki (tabl. XCIX 6). Znaczną rolę odgrywają nadal ozdoby drucikowate w formie bransolet, zausznic, pierścionków i różnych kółek. Żelazo należy do rzadkości. Z tego okresu mamy tu notowane zaledwie 3 żelazne zabytki, a mianowicie grot z Dąbrowy (tabl. XCV 8) i dwa noże, jeden z Kępna (tabl. XCIII 42), drugi z Dąbrowy (nr 35).

Hallstatt D. Obraz podgrupy kępińskiej nie jest jeszcze w tym okresie bardzo jasny. Z tej późnej fazy mamy mało metodycznie rozkopanych cmentarzysk. Są zaledwie cztery w powiecie wieluńskim (Dąbrowa cment. I i II, groby I, II, Mokrsko Poduchowne cment. I i II). Uzupełnia ten obraz ceramika z Czarnożył i Felinowa w pow. wieluńskim, pochodząca z przypadkowych odkryć (tabl. LXV 1—6). Taką samą ceramikę mamy z Kępna i ze Słupi (tabl. XXXIII 18—21). Do tego okresu trzeba odnieść także 3 groby z Siemianic, rozkopane przez Szembekównę (tabl. LXXX 10—15). Zabytki żelazne z tego okresu wzbogaca zespół z Jankowów (tabl. LXIV 6—16). W obrządku pogrzebowym panuje w tym okresie już jedynie obrządek ciałopalny. Nie ma już grobów szkieletowych. Stosunki w samym obrządku ciałopalnym nie zarysowują się tak jasno, jak w poprzednim okresie. Prawdopodobnie nie nastąpiło zahamowanie przemiany grobu popielnicowego w grób bezpopielnicowy. Co do zewnętrznej formy grobu, to ciekawą formę przedstawiają studniowate groby z cmentarzyska I w Dąbrowie, stojącego już na pograniczu z okresem lateńskim. Ceramika podgrupy kępińskiej z późnego okresu halsztackiego posiada odrębne oblicze od ceramiki z poprzedniego okresu. Wśród popielnic, którym przywrócono dawne przodujące stanowisko, panujący typ stanowią popielnice z gładką, stożkowatą szyjką, osadzoną na chropowatym brzuscu (tabl. XXXIII 18—21, LXV 10, LXVI 1, 5—6). O popielnicach tych była wyżej mowa w rozdziale o popielnicach typu C. Są one w tym okresie znane także na Śląsku Środkowym i w wschodniowielkopolskiej grupie ceramiki inkrustowanej. Stanowią więc formę późnohalsztaacką szerszego okręgu kultury łużyckiej. Wśród mis występują misy typu B z brzegiem zagiętym do środka (tabl. LXV 6, 8, LXVI 2) i misy z wąskim, wygiętym brzegiem (tabl. LXV 9, 12, LXXX 13), a rzadkie są stożkowate misy typu A (tabl. LXVI 10). Niektóre kubki przypominają bardzo formy kultury grobów skrzynkowych (tabl. LXV 4). Obok nich występują kubki typu D (tabl. LXVI 3, 11, LXXX 11), znane w poprzednich okresach. W użyciu są także talerze (tabl. LXVI 12, LXXX 14). W ornamentyce zaznaczają się wpływy grupy ceramiki inkrustowanej (tabl. LXV 7). Dość bogato reprezentowane są zabytki metalowe. Z brązu zasługują na uwagę dwie zapinki (tabl. XCV 11—12) oraz pusta bransoleta z Dąbrowy (tabl. XCVI 4). Wspaniałe brązy znalazły się w skarbach z Kluczborku, Kobylejgóry, Lorzendorfu i Strzelców. Z ozdób żelaznych występują na cmentarzysku I z Mokrska Poduchownego pierwsze szpile z łabędzią szyjką. Bogate zespoły broni, narzędzi, ozdób i sprzętów pochodzą z Dąbrowy (tabl. XCV 9, XCVI 1—3, 5—6, 8—13) oraz z Jankowów (tabl. LXIV 6—16). Gdy w poprzednim okresie należało żelazo do rzadkości, to teraz staje się ono dość pospolite.

b) Podgrupa krakowska

V okres. Groby tworzą dość rozległe cmentarzyska płaskie (tabl. X). Są pozbawione obwarowania kamiennego. Występują prawie wyłącznie czyste groby popielnicowe. Odchylenia od tego kanonu są rzadkie. Typ ograniczony dotąd do cmentarzyska w Prokocimiu tworzą groby misowe (tabl. XI 2, XII 6). W ceramice odznacza się podgrupa krakowska dość dużym zasobem form, które są jej wyłączną własnością. Należą do nich popielnice typu D (tabl. XXIV 6—19, XXV, XXVI, XXVII, XXVIII 1—7), typu E (tabl. XXVIII 10—15, XXIX, XXX 1—12), typu F (tabl. XXX 13—15, 18—21, XXXI) oraz typu G (tabl. XXXII, XXXIII 1—10). Wśród popielnic wyróżniają się popielnice typu H (tabl. XXXIII 11—12). W nielicznych okazach znane są popielnice typu D, F, G jeszcze w następnym okresie; są to już jednak właściwie przeżytki. Wśród garnków nie ma typu, który by był związany wyłącznie z V okresem, rzadkie są tylko garnki typu B (tabl. XXXVI 37—8) i typu E (tabl. XLI 24). Garnki typu E są w ogóle w podgrupie krakowskiej rzadkie, a garnki typu B stanowią charakterystyczny okaz ceramiczny tej podgrupy głównie w następnym okresie. Wśród mis są dwa typy związane ściśle z podgrupą krakowską w V okresie. Są to misy typu D (tabl. XLII 30—37, XLIII 1—11) i typu I (tabl. XLVII 16—23). Znane są także misy innych typów, które przetrwały do następnego okresu. Wyjątek stanowią misy typu A, ograniczone do V okresu (tabl. XLII 1—9). Najliczniejszy zespół tworzą misy typu G (tabl. XLV 24—39, XLVI 1—23). Kubki są formą mało znaną, ale mimo to spotykamy się z dwoma typami, jakich nie znajduje się w podgrupie kępińskiej, lubującej się w kubkach. Z nich typ F jest wyłączną własnością podgrupy krakowskiej (tabl. XLIX 46—9), natomiast typ G występuje w szerszym kręgu kultury łużyckiej (tabl. XLIX 50—53). Zarówno w tym okresie, jak i w następnym, występują tu wszystkie rodzaje czerpaków. Z czarek występują wszystkie typy z wyjątkiem typu C, pojawiającego się dopiero w następnym okresie. Przechodzą też do następnego okresu a jedynie do V okresu ograniczają się czarki typu F (tabl. LIX 7—29), skupione przede wszystkim w tej podgrupie a nieliczne w podgrupie kępińskiej. Talerze należą w tym okresie do rzadkości. Reprezentowane są zaledwie w jednym okazie z Brzezia. Brązy przedstawiają na ogół wyroby pospolite na obszarze kultury łużyckiej. Ze szpil najliczniejsze są szpile z rozklepaną i zwiniętą w uszko główką (tabl. LXXXV 29—39). Inne typy szpil reprezentowane są przeważnie w pojedynczych okazach (tabl. LXXXV 25—6, XCVIII 3). Wśród naszyjników spotyka się okazy z cieniejącymi końcami zwiniętymi w uszka, gładkie lub skośnie żłobkowane (tabl. LXXXVI 2—3, 8, 10). Przeważającą część ozdób stanowią bransolety, zausznice, pierścionki i kółeczka wykonane z drutu (tabl. LXXXVII 17—24, LXXXVIII, LXXXIX 1—60).

Hallstatt C. W tym okresie występują w podgrupie krakowskiej dwa obrządku pogrzebowe, a mianowicie ciałopalny i szkieletowy. W obrządku ciałopalnym przestrzegana jest w ziemi krakowskiej tradycja grobu popielnicowego, natomiast na Górnym Śląsku rysuje się wyraźna przewaga grobów bezpopielnicowych, dających w konsekwencji groby jamowe (Piasek). Wśród grobów szkieletowych wyróżnia się iwanowicki typ grobu z owalną obstawą (tabl. I). W ceramice uderza silne zubo-

zenie w stosunku do poprzedniego okresu. Uderza to szczególnie przy popielnicach pojawiających się w inwentarzach grobowych na ogół rzadko. Nie ma już wśród nich prawie żadnych nowych odmian, przeżywają się w nielicznych stare typy, jak typ A (tabl. XX 15—16), typ B (tabl. XXIII 1—7), typ D (tabl. XXVIII 8—9), typ F i G. Nowym typem są popielnice typu C, znane w podgrupie kępińskiej już w V okresie (tabl. XXIV 1—4). Liczniejsze za to od popielnic są garnki, wśród których pojawia się nowy typ, ograniczony wyłącznie do podgrupy krakowskiej, mianowicie garnki typu B z wklęsłym dnem (tabl. XXXVI 36—42, XXXVII 1—28). W inwentarzach grobowych zajmują garnki ważne miejsce obok mis i czerpaków. Ustala się nawet klasyczne zestawienie garnka, misy i czerpaka, uzupełnione niekiedy przez czarękę. Z mis występują w tym okresie misy typu B (tabl. XLII 22), typu E, F (tabl. XLIV 3—4), a najliczniej typu G (tabl. XLVI 24—41, XLVII 1—12). Wśród czarek pojawia się nowy typ, a mianowicie typ C, będący wyłączną własnością podgrupy krakowskiej (tabl. LVI 48—59, LVII 1—21). Liczne są talerze (tabl. LX, LXI). Biorąc jednak pod uwagę całość ceramiki w tym okresie, nie widać tego bujnego rozkwitu co w V okresie. Za to bogatsza jest ta podgrupa w omawianym okresie w zabytki metalowe. W brązach obok szpil z główką rozklepaną i zwiniętą w uszko (tabl. LXXXV 10—17) występują dość licznie szpile z końcem zagiętym w uszko (tabl. LXXXV 2—9). Jako nowa forma pojawiają się szpile z tarczka spiralną z okrągłego drutu (tabl. LXXXV 18—22) i z tarczka z czworograniastego drutu (tabl. LXXXV 23—4). Unikatem wśród nich jest szpila z podwójną tarczka (tabl. LXXXV 44). Wśród naszyjników występują okazy o czworokątnym przekroju (tabl. LXXXVI 5), gładkie i skośnie żłobkowane z końcami zwiniętymi w uszka (tabl. LXXXVI 4, 9), lecz najoryginalniejsze są naszyjniki z trójkątnych wisiorków (tabl. LXXXVI 12, XCVIII 13). Te trójkątne wisiorki są rodzimym wytworem podgrupy krakowskiej. Pomędzy naramiennikami są okazy wewnątrz puste (tabl. LXXXVII 2—3). Wśród bransolet jest okaz z guziczkowatymi końcami, przedstawiający typ bardziej powszechny w podgrupie kępińskiej (tabl. LXXXVII 12). W dalszym ciągu utrzymuje się tradycja wykonywania wielu ozdób z drutu, jak bransolet, zausznic, kółek różnego rodzaju i pierścionków. W stosunku do podgrupy kępińskiej, ubogiej bardzo w tym okresie w zabytki żelazne, jest podgrupa krakowska dość bogato w nie wyposażona. Są tu z żelaza ozdoby, jak szpile z końcem rozklepanym i zwiniętym w uszko i szpile ze spiralną tarczka (tabl. CII 17—20), naszyjniki, nagolenniki, naramienniki, bransolety i pierścienie (tabl. CII 1—16). Z narzędzi jest siekierka tulejowata i nóż. Pojawiają się także dwa inne metale, a mianowicie srebro i ołów, będące rodzimego pochodzenia. Metale te używano do wyrobu ozdób. Ze srebra jest pierścionek, z ołowiu są kółka i trojaki wisiorki (tabl. XCI 2—9). Jedne z tych wisiorków przedstawiają formę miejscową, znaną już w V okresie, w którym wyrabiano tego rodzaju wisiorki z brązu (tabl. XCVII 7) i z gliny (tabl. XVIII 7). W omawianym okresie pojawiają się także paciorki szklane (tabl. LXXXIX 25). Poza ementalaryskimi znamy podgrupę krakowską również z osad. Pięć osad metodycznie zbadanych zostało dotąd na Górnym Śląsku. Z nich osada z Repecka przyniosła plan typowej chaty „łużyckiej” z podcieniem (ryc. 6). Na obszarze podgrupy krakowskiej notowane są również grodziska. Ponieważ jednak żadne z nich nie zostało metodycznie rozkopane, nieznamy jest czas ich po-

wstania i użytkowania. Materiał ceramiczny, zebrany na ich powierzchni, wskazuje tylko ogólnikowo na okres halsztacki.

Hallstatt D. Obraz podgrupy krakowskiej w krańcowej fazie okresu halsztackiego nie jest dostatecznie jasny. Brak bowiem materiałów z większej ilości cmentarzysk, których znamy dotąd zaledwie dwa. Jedno zostało świeżo opublikowane przez Salewicza¹, jest to cmentarzysko w Małusach Wielkich w pow. częstochowskim. Drugie cmentarzysko pochodzi z Nidy w pow. kieleckim, lecz materiały z niego są dotąd jeszcze uniedostępnione. Ceramika z Małus Wielkich posiada wiele cech odrębnych od ceramiki późnohalsztackiej podgrupy kępińskiej. Rolę popielnic spełniają tu garnki z krótką, wygiętą szyjką. Inwentarze grobowe są ubogie w ceramikę. Poza garnkami spotyka się niekiedy misy z wąskim, wygiętym brzegiem lub z brzegiem zagiętym do środka. Do rzadkości należą czarki. Ceramika ta wykazuje dużą łączność z ceramiką kultury grobów kloszowych. Na tym wyczerpuje się nasza znajomość podgrupy krakowskiej w ceramice w tym zakresie. Znanie są natomiast z tego czasu liczne skarby, zgrupowane głównie w dolinie Dunajca, które wskazują pośrednio na istnienie osadnictwa w tych okolicach. Brązy z tych skarbów mówią dowodnie o istnieniu rodzimego odlewnictwa. W warsztatach tych powstają nawet swoiste formy, jak np. nagolenniki typu sądeckiego. Luka osadnicza, jaka w tej chwili istnieje w ziemi krakowskiej, jest pozorna, gdyż kwitnęło tu w poprzednich okresach bujne życie i znajdują się niewątpliwie jego ślady także w końcowej fazie okresu halsztackiego. Przynieść je muszą dalsze badania terenowe.

3. Geneza i rozwój grupy górnośląsko-małopolskiej

Grupa górnośląsko-małopolska wywodzi ród swój ze Śląska. Wobec silnego zagęszczenia osadnictwa w Śląsku Środkowym przesuwają się części ludności śląskiej w poszukiwaniu nowych terenów kolonizacyjnych ku wschodowi, na obszary słabo zaludnione. Obszary takie były nad górną Prosną, Wartą i Wisłą. Wskazują na to wyraźnie słabe ślady zaludnienia w tych okolicach w IV okresie. Z ziemi wieluńskiej jedynym pewnym zabytkiem z tego okresu jest nóż brązowy z Toplina². Nie ma też prawie żadnych pewnie datowanych zabytków z powiatu kępińskiego. Najbliższym tego obszaru zabytkiem z IV okresu jest miecz brązowy z Odolanowa³ typu węgierskiego. Podobnie słabo zaludnioną była wtedy ziemia krakowska, jak wynika z mapy stanowisk łużyckich z tego okresu, podanej przez Sulimirskiego⁴. Na te więc słabo zaludnione obszary poczynają z końcem IV i początkiem V okresu napływać ludność ze Śląska. Jeden prąd tej kolonizacji kieruje się ku północnemu wschodowi w stronę górnej Prozny i Warty, drugi prąd ku południowemu wschodowi w okolice Krakowa. To rozdzielenie prądu powoduje w konsekwencji wytworzenie się dwóch ośrodków, kępińskiego i krakowskiego. Powstaje tą drogą podgrupa kępińska i krakowska. Silniejszą łączność z macierzą utrzymuje podgrupa kępińska, natomiast krakowska usamodzielnia się i nabiera bardziej swoistych rysów.

¹ Salewicz, *Cmentarzysko ciałopalne w Małusach Wielkich* (WAr XV, Warszawa 1938, str. 147—57 tabl. L, LI). ² Żurek, *Pradzieje*, 24. ³ Kostrzewski, *Wielkopolska*², str. 79 ryc. 262. ⁴ Sulimirski, *Brązy Małopolski środkowej*, 58.

Oddalenie od punktu wyjściowego i znalezienie się na peryferii powoduje wyodrębnienie się tych dwóch ośrodków w grupę górnośląsko-małopolską. Ta kolonizacja nie mogła wcześniej nastąpić jak z końcem IV i początkiem V okresu, gdyż nie ma jej wcześniejszych śladów. Najwcześniejszym śladem w podgrupie kępińskiej jest cmentarzysko w Laskach, sięgające jeszcze do IV okresu, a w podgrupie krakowskiej najwcześniejsze ślady są w Raciborsku i Wawrzeńcyczach. W ornamentyce i formie ceramiki z Raciborska i Wawrzeńcycz są bowiem jeszcze silne tradycje IV okresu (tabl. LXXXIII 2—3, 10). Z tą wczesną fazą kolonizacyjną trzeba też połączyć skarb z Biskupic (tabl. CIV).

Pełny rozkwit grupy górnośląsko-małopolskiej rozpoczyna się dopiero w dobie V okresu. Wtedy krystalizuje się jej właściwe oblicze. Mimo związków rodowych ze Śląskiem odbija ona wyraźnie od grupy środkowo-śląskiej. Wprawdzie w ceramice posiadają obydwie grupy niektóre wspólne typy naczyń i rodzaje ornamentyki, nie zatracą to jednak odrębności grupy górnośląsko-małopolskiej. Typowe dla grupy środkowo-śląskiej grafitowanie naczyń występuje w grupie górnośląsko-małopolskiej w skromnych rozmiarach i nie odgrywa większej roli w zdobnictwie naczyń. Jeśli chodzi o wpływy śląskie, to uwydatniają się one silniej w podgrupie kępińskiej, natomiast dość słabe są one w podgrupie krakowskiej, którą cechuje daleko posunięta samodzielność, stąd też posiada ona bardziej indywidualne rysy. Na podgrupę kępińską oddziałuje nie tylko grupa środkowo-śląska, lecz także grupa brandenbursko-wielkopolska (auricka). Te wpływy północne uwydatniają się w przejściu kubków typu A i B (tabl. XLVIII). Związki z grupą środkowo-polską nie są wyjaśnione wobec braku odpowiednich materiałów porównawczych. Wiemy dotąd tyle, że na pograniczu występują w grupie środkowo-polskiej niekiedy popielnice zapożyczone wyraźnie z grupy górnośląsko-małopolskiej. Przykładami są tu popielnice z Sulisławie¹ w pow. kaliskim i z Szczercowa² w pow. łaskim, które posiadają formę popielnicy typu D, stanowiącego własność podgrupy krakowskiej, a który poprzez podgrupę kępińską dostał się w odmienionej nieco postaci do grupy środkowo-polskiej. Poza tym oddziaływała ta grupa na podgrupę kępińską w niedużym stopniu w dziedzinie ornamentyki, co widać na popielnicy z Cieszęcina, zdobionej szerokimi, pionowymi żłobkami (tabl. XIX 16) oraz na popielnicy z Krzętlów, zdobionej poziomymi żłobkami (tabl. LXII 3). Dość wyraźnie zarysowane są stosunki grupy górnośląsko-małopolskiej z grupą kielecką (ryc. 7). Grupa ta została wydzielona przez Krajewską³, która dała jej niefortunną nazwę grupy ceramiki gładkiej z załamanym brzuścem. Źle też podała Krajewska jej zasięg przez błędne umieszczenie Ludwikowa w powiecie sandomierskim. Ponieważ grupa ta koncentruje się w Kieleckiem, uważam za słuszne dać jej nazwę geograficzną i nazwać ją grupą kielecką. Grupa ta jest chwilowo reprezentowana przez 5 cmentarzysk w Boszках, Ludwikowie, Myśliborzu, Nietulisku Wielkim i Woli Załężnej. Jest ona zasadniczo odgałęzieniem grupy środkowo-polskiej, ale na jej ukształtowanie nie pozostawała bez wpływu grupa górnośląsko-małopolska, a mianowicie podgrupa krakowska. Wpływy te uwydatniają się w przejściu listewek do zdobienia popielnic, jak to

¹ Mat. aar. X, tabl. XXIX ryc. środkowa, prawy okaz.

² WAr V str. 63 ryc. 2.

³ Krajewska, *Zabytki z cmentarzyska popielnicowego w Nietulisku Dużym w pow. opatowskim* (Światowit XIII 69—94).

widzieć na popielnicach z Ludwikowa (tabl. CVIII) i Myśliborza¹, oraz w zapożyczeniu mis typu G, typowych dla grupy górnośląsko-małopolskiej (tabl. CVIII 10—11). Chronologicznie przypada grupa kielecka na V okres, dalsze jej losy są dotąd niejasne, zdaje się jednak istnieć jeszcze w okresie Hallstatt C, jakby można było wnioskować z ementarzyska w Ludwikowie. Wyjaśnienia wymagają także jeszcze związki grupy kieleckiej z grupą tarnobrzeską, widoczne w ceramice. Jeśli chodzi o związki tej ostatniej grupy z podgrupą krakowską w V okresie, to jedynym ich śladem mogą być wydłużone bardzo garnki ze Skotnik (tabl. XLI 1—3), wzorowane być może na okazach tarnobrzeskich.

Zasięg grupy górnośląsko-małopolskiej w V okresie podaje załączona mapa (ryc. 7). Podane są też zasięgi grupy kieleckiej i tarnobrzeskiej. Grupa tarnobrzeska jest tu potraktowana jako całość w swoim chronologicznym zasięgu, obejmującym V okres i halsztacki, dlatego też wynikło jej zazębienie z podgrupą krakowską, co może być tylko kartograficznym przypadkiem, a nie istotnym zazębieniem terytorialnym w określonym czasie. Trudno w tej chwili przeprowadzić chronologiczny podział terytorialnego zasięgu grupy tarnobrzeskiej wobec nieopracowania i nieopublikowania materiałów tej grupy. Dopiero po określeniu istotnego zasięgu tej grupy w V okresie wyjaśniłaby się ekspansja podgrupy krakowskiej na terytorium grupy tarnobrzeskiej wzdłuż Wisły, zaznaczona wysunięciem się ku wschodowi stanowiska w Ruszcy Dolnej (na mapie nr 142).

Już w V okresie wyróżniała się grupa górnośląsko-małopolska dość wyraźnie od grupy środkowo-śląskiej, a w okresie Hallstatt C pogłębiły się jeszcze bardziej różnice. W okresie tym rozwija się na Śląsku Środkowym ceramika malowana, obca zupełnie grupie górnośląsko-małopolskiej. Są wprowadzane w inwentarzach grobowych na pograniczu z grupą ceramiki malowanej raz po raz naczynia typowe dla tej ceramiki (Koza Mała pow. sycowski, Goświn pow. namysłowski, Polanowice I pow. kluczborski, Łany pow. gliwicki), lecz są one zwykłą pożyczką, zrozumiałą zupełnie na pograniczu. Rdzeń natomiast grupy górnośląsko-małopolskiej pozostał nietknięty przez ceramikę malowaną. Na podgrupę kępińską pozostała też bez większego wpływu wschodnio-wielkopolska grupa ceramiki inkrustowanej, rozwijającej się głównie w końcowej fazie okresu halsztackiego. Na karb jej wpływów zaliczyć trzeba nie wiele bardzo naczyń z głęboko rytym ornamentem (tabl. LVI 40, LXXXIV 7—9), pochodzące z Kępna, Lasowic, Jaśkowic i Polanowic. Prawdopodobnie południowymi wpływami trzeba tłumaczyć pojawienie się głęboko rytego ornamentu w celach inkrustacji na popielnicy z Kwaczały w podgrupie krakowskiej (tabl. XXXIV 18). Południowego pochodzenia jest także miseczka na pustej nóżce z Żabna (PA V str. 98 ryc. 9). Ślady prowadzą w tym wypadku do Moraw do kultury platenickiej. Na tym wyczerpują się wpływy południowe w ceramice podgrupy krakowskiej. Słabe są też oddziaływania na nią grupy tarnobrzeskiej w okresie Hallstatt C. Wyrazem tych oddziaływań są 4 naczynia z Facimiecha i Kwaczały o formach ceramiki tarnobrzeskiej (tabl. XXXIV 12—14, 16). Na odwrót podgrupa krakowska oddziaływała na grupę tarnobrzeską. Wpływy te wyrażają się głównie w przejęciu przez grupę tarnobrzeską plastycznego ornamentu guzków i listewek, stosowanego powszechnie w podgrupie krakowskiej (tabl. CIX, OX). O ile dość jasno zarysowany jest obraz

¹ WAr XV, tabl. XLVIII 1—2, 4, 6, 11—12.

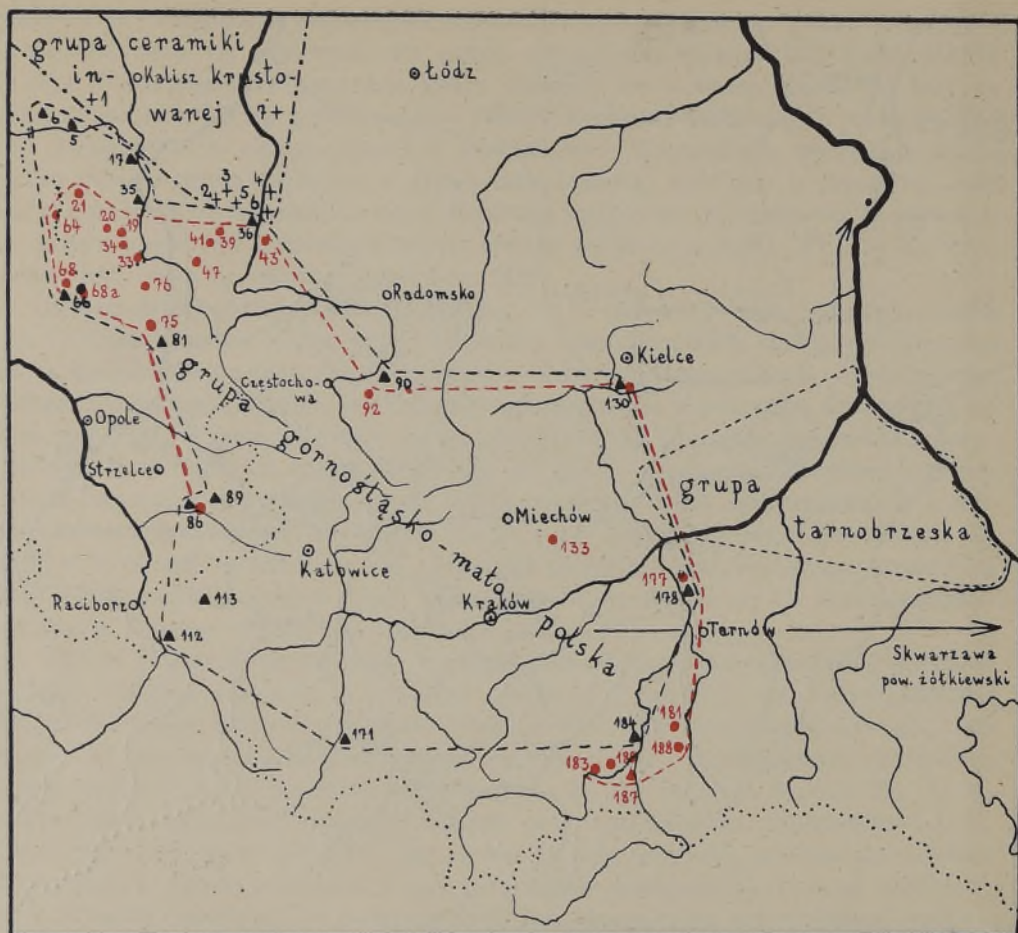
Ryc. 7. Zasięg grupy górniośląsko-małopolskiej w V okresie epoki brązu. Numery stanowisk oznaczonych trójkątami odpowiadają numerom na dużym planie stanowisk grupy górniośląsko-małopolskiej. Skala 1:2,500.000

Stanowiska grupy kieleckiej (x)

1. Boszki pow. kielecki, gm. Morawica. — 2. Ludwików (Kolonia) pow. kielecki, gm. Łopuszno. — 3. Myślibórz pow. opoczyński, gm. Machory. — 4. Nietulisko Wielkie pow. opatowski, gm. Kunów. — 5. Wola Załężna pow. opoczyński.

Stanowiska grupy tarnobrzaskiej (•)

1. Beszowa pow. stopnicki, gm. Oleśnica. — 2. Borki pow. stopnicki, gm. Lubnice. — 3. Budy Łańcuckie pow. łańcucki. — 4. Dzieśławice pow. stopnicki, gm. Wolica. — 5. Dzików pow. tarnobrzski. — 5. Furmany pow. tarnobrzski. — 7. Gorzyce pow. tarnobrzski. — 8. Grabowa pow. stopnicki, gm. Lubnice. — 9. Janowice pow. kozienicki, gm. Oblassy. — 10. Klepie Górne pow. stopnicki, gm. Oleśnica. — 11. Koprzywnica pow. sandomierski w. gm. — 12. Krzein pow. sandomierski, gm. Koprzywnica. — 13. Krzemienica pow. mielecki. — 14. Machów pow. tarnobrzski. — 15. Piotrkowice pow. opatowski, gm. Czyżów Szlachecki. — 16. Podgaje pow. stopnicki, gm. Szanec. — 17. Przeczów pow. stopnicki, gm. Lubnice. — 18. Przędzel pow. niski. — 19. Rozwadows pow. tarnobrzski. — 20. Sandomierz (Góry Pieprzowe), m. pow. — 21. Sokolniki pow. tarnobrzski. — 22. Tarnobrzeg, m. pow. — 23. Wehin pow. stopnicki, gm. Pawłów. — 24. Wierzawice pow. łańcucki. — 25. Zbydniów pow. tarnobrzski. — 26. Zdzieci pow. sandomierski, gm. Polanec. — 27. Zarzeczce pow. niski.

Ryc. 8. Zasięg grupy górnśląsko-małopolskiej w okresie halsztackim. Czarnymi trójkątami oznaczone są stanowiska okresu Hallstatt C. Czerwonymi punktami oznaczone są stanowiska okresu Hallstatt D. Numery odpowiadają numerom na dużym planie stanowisk grupy górnśląsko-małopolskiej. Skala 1:2,500,000.

Stanowiska wschodnio-wielkopolskiej grupy ceramiki inkrustowanej (+)

1. Czekanów pow. ostrowski. — 2. Okalew pow. wieluński. — 3. Rudlice pow. wieluński. — 4. Rychłocice pow. wieluński. — 5. Skrzywno pow. wieluński. — 6. Strobin pow. wieluński. — 7. Sikucin pow. sieradzki.

grupy górnśląsko-małopolskiej w okresie Hallstatt C, o tyle mglisty jest on dotąd w okresie Hallstatt D, głównie gdy chodzi o podgrupę krakowską. Z obszaru gęsto zaludnionego w poprzednich okresach wyziera teraz pustka (ryc. 8). W dolinie Dunajca zgromadzone są skarby, na północnym obszarze w dwóch krańcowych punktach są dwa cmentarzyska (na mapie nr 92 i 130), a sam ośrodek w ziemi krakowskiej jest pusty. Czy jest to istotnie pustka osadnicza? Nie, jest to niewątpliwie tylko luka w materiałach, którą powinny wypełnić najbliższe lata prac terenowych.

Będziemy mogli wtedy uchwycić dalsze dzieje podgrupy krakowskiej. W każdym razie dalszych losów grupy górnośląsko-małopolskiej szukać należy — jak na to wskazuje ceramika z Małusów Wielkich, stojąca już na pograniczu z okresem lateńskim — w kulturze grobów kloszowych, która jest po prostu dalszym ciągiem kultury łużyckiej w odmienionej szacie kulturowej.

Na załączonej mapie (ryc. 8) podany jest zasięg grupy górnośląsko-małopolskiej w okresie halsztackim. Czarną linią zarysowany jest jej zasięg w okresie Hallstatt C a linią czerwoną zasięg w okresie Hallstatt D. Zasięgi te pokrywają się mniej więcej ze sobą. W podgrupie kepińskiej schodzi granica w okresie Hallstatt D ku południowi, pozostawiając południową część powiatu ostrowskiego poza zasięgiem podgrupy i wyrównując granicę, przebiegającą przez powiat wieluński w tej linii, która była tu granicą od V okresu począwszy. Na południowym wschodzie w grupie krakowskiej przekracza granica zasięgu późnohalsztackiego linię Dunajca, dochodząc prawie aż do Białej. Porównując zasięg grupy górnośląsko-małopolskiej w V okresie (ryc. 7) z zasięgiem w okresie halsztackim, stwierdzamy powiększenie się jej obszaru w okresie halsztackim. Podgrupa kepińska pozostaje w tych samych granicach, natomiast podgrupa krakowska się rozrasta. Ekspansja jej posuwa się ku zachodowi na Górny Śląsk, na południe w stronę Podkarpacia, na wschodzie do linii Dunajca, a na północnym wschodzie aż prawie pod Kielce, na część obszaru grupy kieleckiej. O sile ekspansyjnej podgrupy krakowskiej dość mówi wysunięte daleko na wschód jej stanowisko w Skwarzawie w pow. żółkiewskim.

4. Krótkie streszczenie wyników

W końcu IV i początku V okresu napływa ze Śląska Środkowego ludność na słabo zaludnione obszary nad górną Prosną, Wartą i Wisłą. Wytwarzają się dwa ośrodki osadnicze, jeden na północy nad górną Prosną — ośrodek kepiński, drugi na południu nad górną Wisłą, w okolicy Krakowa — ośrodek krakowski. Wspólne pochodzenie łączy te dwa ośrodki w jedną samodzielną grupę kultury łużyckiej, zwaną grupą górnośląsko-małopolską, podzieloną na podgrupę kepińską i krakowską. Grupa ta zajmuje w V okresie i halsztackim zwarte terytorium, obejmujące południowo-wschodni skrawek Wielkopolski, ziemię wieluńską, część Górnego Śląska i zachodnią część historycznej Małopolski. Od sąsiadujących grup kultury łużyckiej wyróżnia się ona charakterystyczną ceramiką, wśród której występują obok form powszechnych w kulturze łużyckiej, także formy będące jej wyłączną własnością. Tych form o wyłącznej własności spotyka się najwięcej w podgrupie krakowskiej, która wykazuje więcej samodzielności i indywidualnych rysów od podgrupy kepińskiej i podlega w mniejszym stopniu wpływom postronnym. W obrządku pogrzebowym cechuje ją stosowanie grobów szkieletowych obok ciałopalnych. Groby szkieletowe pojawiają się już w V okresie, szczególnie jednak licznie występują dopiero w okresie Hallstatt C. U schyłku okresu halsztackiego nabiera ceramika cech, które upodabniają ją bardzo do ceramiki kultury grobów kloszowych, i dlatego trzeba dalsze losy grupy górnośląsko-małopolskiej powiązać już z tą kulturą, która jest po prostu dalszym ciągiem kultury łużyckiej w odmienionej szacie.

5. Chronologia najważniejszych cmentarzysk

a) Podgrupa kępińska

V okres: Cieszęcin, Laski, Lipie, Łubnica, Raków, Sadowie, Siemianowice I, Sulmierzyce, Załęcze Wielkie.

Hallsztatt C: Dąbrowa II, Janków Przygodzicki, Jankowy, Kępno, Laski, Praszka, Siemianowice II, Słupia.

Hallstatt D: Czarnożyły, Dąbrowa I, II, Felinów, Jankowy II, Kępno, Mokrsko Poduchowne, Siemianowice III, Słupia.

b) Podgrupa krakowska

V okres: Balice, Brzezie, Iwanowice I, Łagisza, Mikłuszowice, Mogiła, Mydlniki, Popówka, Prokocim, Przylęczek, Ruszcza Dolna, Sancygniów, Skotniki, Wawrzeńczyce, Wiktorów, Zakrzów.

Hallstatt C: Boronów, Facimiech, Iwanowice II, Jankowice, Kwaczała, Nida, Piasek, Piekary, Rudawa, Sosnowiec, Żabno.

Hallstatt D: Małusy Wielkie, Nida.

X. ZESTAWIENIA GROBÓW CIAŁOPALNYCH I SZKIELETOWYCH I TYPÓW FORM CERAMICZNYCH ORAZ ZESTAWIENIE STANOWISK GRUPY GÓRNOŚLĄSKO-MAŁOPOLSKIEJ NA PLANIE

A) Zestawienia grobów

Nr 1. Zestawienie grobów ciałopalnych

L. p. pozycji	Charakterystyka grobów	Podgrupa kępińska								Podgrupa krakowska								
		Cieszeń	Dąbrowa II	Janów Przygodzki	Kępno	Laski	Lipie	Praszka	Sulmierzyce	Ząbczę Wielkie	Boronów	Iwanowice I	Iwanowice II	Mogiła	Piasek	Prokocim	Skotniki	Żabno
1	Liczbagrobów	2	14	5	33	1579	78	45	7	7	3	58	14	43	26	172	40	11
2	Z obwarowaniem w formie obstawy	—	2	2	21	229	8	2	?	—	—	—	—	—	2	—	—	—
3	Z obwarowaniem w formie nakrycia (bruku)	—	11	3	7	31	20	1	?	7	—	—	—	—	3	—	—	—
4	Bez obwarowania	2	1	—	5	?	42	42	?	—	3	58	14	43	21	172	40	11
Typ I																		
5	Groby z popielnicą nie przykrytą misą . . .	2	7	3	25	?	61	4	6(?)	—	2	37	6	24	—	35	22	8
6	Groby z popielnicą przykrytą misą	—	—	—	—	?	—	1	1	—	—	2	—	5	—	80	9	—
Typ 2																		
7	Część kości w popielnicy, część na kupce poza nią, wzgl. rozsypana	1	1	—	3	47	1	2	—	1	—	2	—	—	—	7	—	—
8	Część kości w popielnicy, część na kupce poza nią, przykryta misą razem z przystawkami	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
9	Dwie popielnice bez kości; kości rozsypane pomiędzy naczyniami	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Typ 3																		
10	Kości w popielnicy, pomiędzy naczyniami szczątki stosu	—	—	—	—	80	—	—	?	1	—	—	—	—	—	—	—	—
11	Część kości w popielnicy, część poza nią; szczątki stosu	—	—	—	—	—	—	—	?	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Typ 4																		
12	Groby bezpopielniczne z kośćmi na kupce poza naczyniami	—	—	2	1	146	17	17	—	—	—	2	—	1	17	—	—	—

L. p. pozycji	Charakterystyka grobów	Podgrupa kępińska								Podgrupa krakowska								
		Cieszęcin	Dąbrowa II	Janków Przygodzicki	Kępno	Laski	Lipie	Praszką	Sulmierzyce	Ząbce Wielkie	Boronów	Iwanowice I	Iwanowice II	Mogila	Piasek	Prokocim	Skotniki	Żabno
42	14 naczyń w grobie	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
43	15 naczyń w grobie	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
44	Groby z zabytkami brązowymi	—	4	1	6	?	16	?	1	1	1	11	3	9	8	48	7	3
45	Groby z zabytkami żelaznymi	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Uwagi:

1. Zestawienie grobów z cmentarzyska w Laskach oparte jest na pracy Wrzóska i Ćwirko-Godyckiego M. w *Revue Anthropologique* 1932, str. 306—17. Od podanej tam ogólnej liczby grobów 1782 odjęto liczbę 203 grobów (podane u Wrzóska jako typy 6, 7, 15), które mogą być potraktowane ewentualnie jako groby szkieletowe. Do grobów zniszczonych zaliczono groby wymienione przez Wrzóska jako typ 10, 11, 12, które nie dają sklasyfikowań na podstawie opisu Wrzóska. Ostatnio podniósł Wrzosek liczbę grobów do 1812 (*Przegląd Antropologiczny* XI 1937, 45—6).

2. W zestawieniu grobów z Praszką uwzględniono częściowo oprócz 6 grobów rozkopanych przez Kostrzewskiego także 39 grobów rozkopanych później przez Jażdżewskiego, tak że w sumie otrzymano 45 grobów. Materiały z grobów Jażdżewskiego są dotąd niedostępne, mogłem tylko skorzystać z notatek polowych i wynotować z nich pewne szczegóły co do charakterystyki grobów.

3. Zestawienie grobów z Sulmierzyce nie jest pełne, gdyż zaginęły plany grobów i notatkę polowe. Z przypisku Kostrzewskiego w pracy o cmentarzysku w Gołębiniu (str. 79 przyp. 35) wiadomo tylko, że w Sulmierzycach były groby popielnicowe z resztkami stosu, a między nimi miał być gród z IV okresu (cmentarzysko z V okresu₄).

Nr 2. Zestawienie grobów szkieletowych

		Podgrupa kępińska		Podgrupa krakowska						
		Laski	Lipie	Boronów	Iwanowice	Jankowice	Kwaczała	Piasek	Piekary	Rudawa
1	Ilość grobów	203?	3	7	25	1	1	35	1	1
2	Ilość zniszczonych grobów	—	—	—	2	—	—	1	—	—
3	Z obwarowaniem w formie obstawy kamiennej	—	—	6	19	—	—	—	—	1
4	Z obwarowaniem w formie nakrycia kamiennego	—	1	1	—	—	1	6	—	—
5	Bez obramowania	—	2	—	1	—	—	29	—	—
6	Szkielet z głową na południe	—	—	3	24	—	1	6	—	—
7	Szkielet z głową na południowym wschodzie	—	—	—	—	—	—	3	—	—
8	Szkielet z głową na północnym wschodzie	—	—	—	—	—	—	1	—	—
9	Układ szkieletu nieznan	—	—	4	1	—	—	25	—	—
10	Czaszka odwrócona twarzą ku górze	—	—	—	12	—	—	—	—	—
11	Czaszka odwrócona twarzą ku wschodowi	—	—	—	4	—	—	—	—	—

		Podgrupa kępińska		Podgrupa krakowska						
		Laski	Lipie	Boronów	Iwanowice	Jankowice	Kwaczała	Piaszek	Piekary	Rudawa
12	Czaszka odwrócona twarzą ku zachodowi . . .	—	—	—	2	—	—	—	—	—
13	Groby bez naczyń	—	—	—	3	—	—	1	—	—
14	Groby z 1 naczyniem	—	—	—	5	—	—	5	—	—
15	Groby z 2 naczyniami	—	1	2	10	—	—	6	—	—
16	Groby z 3 naczyniami	—	2	4	3	—	—	19	1	—
17	Groby z 4 naczyniami	—	—	1	—	—	—	3	—	—
18	Groby z 5 naczyniami	—	—	—	—	—	1	—	—	—
19	Naczynia nad głową	—	—	1	13	—	1	1	—	—
20	Naczynia w nogach	—	—	2	1	—	—	7	—	—
21	Naczynia w nogach i nad głową	—	—	—	4	—	—	—	—	—
22	Naczynia z boku	—	—	—	—	—	—	1	—	—
23	Układ naczyń nieznan	—	—	4	4	—	—	24	—	—
24	Ułamki naczyń nad grobem	—	—	2	—	—	—	6	—	—
25	Z zabytkami brązowymi	—	—	2	10	1	1	13	1	1
26	Z zabytkami żelaznymi	—	—	—	1	—	1	2	—	—
27	Z zabytkami ołowianymi	—	—	—	—	—	—	1	—	—

B) Zestawienie popielnic

Nr 3. Zestawienie popielnic typu A

a) Podgrupa kępińska

V okres. Lipie gr. 60—65 (nr 2); nr 6, 170 — Sulmierzyce nr 9 — Załęcze Wielkie gr. 8.

Hallstatt C. Janków Przygodzicki nr 3 — Kępno gr. 6; nr 1, 97 — Słupia nr 1, 2.

b) Podgrupa krakowska

V okres. Makocice nr 1 — Prokocim gr. 1, 155 — Raciborsko nr 1 — Ruszcza Dolna nr 1, 2 — Sokolina nr 45 — Wiktorów gr. 3 (nr 3a).

Hallstatt C. Boronów gr. 8 — Kwaczała nr 4, 172.

Nr 4. Zestawienie popielnic typu B

a) Podgrupa kępińska

V Okres. Cieszęcin nr 1 — Lipie gr. 31, 33, 40, 52, 60-65 (nr 1, 3, 4), 71; nr I, XIV 1-4, 7-10, 160, 168, 169, 171 — Raków nr 1, 2 — Sadowice nr 1 — Siemianice I nr 1 — Sulmierzyce gr. 2; nr 8 — Wieluń nr 1.

Hallstatt C. Dąbrowa II gr. 5, 7, 8 (nr 3), 11 (nr 2) — Kępno gr. 29.

b) Podgrupa krakowska

V okres. Balice nr 1 — Mogiła gr. 26 — Mydlniki gr. 5, 2* — Prokocim gr. 3, 50 — Skotniki gr. 25.

Hallstatt C. Facimiech nr 1-4, 50 — Kwaczała nr 2, 3.

Nr 5. Zestawienie popielnic typu C

a) Podgrupa kępińska

V okres. Lipie gr. 7; nr 5, 11, 12 — Siemianice I nr 2.

Hallstatt C. Dąbrowa II nr 1.

b) Podgrupa krakowska

Hallstatt C. Facimiech nr 5 — Kwaczała nr 1 — Kwaczała-Jankowice nr 1, 2.

Nr 6. Zestawienie popielnic typu D

a) Podgrupa kępińska

V okres. Czastary nr 1 — Krzętle I nr 1.

Hallstatt C. Dąbrowa II gr. 8 (nr 1), 12; nr 3.

b) Podgrupa krakowska

V okres. Brzezine nr 1 — Iwanowice I gr. 1 (nr 1, 2), 6, 7, 40, 46, 49 — Leśniów nr 1 — Mikłuszowice nr 1 — Mogiła gr. 2, 3, 4, 7, 8, 10, 18, 20, 24, 28, 30, 31, 34, 35, 36, 39, 40, 43 — Mydlniki gr. A (nr 1, 2), B (nr 1, 2), C, D 2, 3, 4, 5, 10, 13, 14, 18, 23, 27, 29, 30, 31, 33, 34 (nr 1, 2, 3), 35 (nr 1, 2 — Popówka nr 1, 2, — Prokocim gr. 6, 8, 21a, 36, 38, 62, 111, 116, 146, 148, 156 — Przyłęczek nr 1 — Ruszcza Dolna nr 3 — Sancygniów gr. 2 — Skotniki gr. 9, 14, 18, 37; nr I 15, 16, 23.

Hallstatt C. Kwaczała nr 5, 6 — Żabno gr. 1, 6, 10.

Nr 7. Zestawienie popielnic typu E

b) Podgrupa krakowska

V okres. Mogiła gr. 5, 29, 41 — Mydlniki gr. 9, 13, 14 — Popówka nr 2, 3, 5, 32 — Prokocim gr. 4, 7, 14, 15, 17, 20, 24, 41, 48, 60, 66, 78, 81, 95, 107, 112, 138, 139, 152, 153; nr 1 — Skotniki gr. 8, 15, 19; nr VI 20, 22, 83 — Wawrzeńczyce nr 1 — Wiktorów nr 1, 2.

Nr 8. Zestawienie popielnic typu F

a) Podgrupa kępińska

V okres. Lipie gr. 30, 32; nr 172.

Hallstatt C. Dąbrowa II nr 5.

b) Podgrupa krakowska

V okres. Balice nr 2, 3 — Iwanowice I gr. 8 — miejscowość nieznana z pow. stopnickiego nr 1 — Mogiła gr. 9, 11, 12 — Prokocim gr. 12, 19, 27, 28, 32, 40, 67,

80, 84, 91, 104, 109, 118, 133, 136, 144, 154, 160 — Skotniki gr. 10; nr V 12, 14 — Wiktorów gr. 1; nr 3.

Hallstatt C. Żabno gr. 13.

Nr 9. Zestawienie popielnic typu G

a) Podgrupa kępińska

V okres. Lipie gr. 30.

Hallstatt C. Dąbrowa II gr. 11 (nr 1).

b) Podgrupa krakowska

V okres. Balice nr 4 — Mogiła gr. 6 — Prokocim gr. 5, 13a, 13b, 16, 23, 37, 44, 49, 64, 65a, 81 (nr 4), 86, 87, 99, 123, 130, 131, 163; nr 2-4, 33, 34 — Sancygniów gr. 1 — Skotniki nr 13, 17, 19, 21, 24, 75, 76, 78, 84-87.

Hallstatt C. Żabno gr. 9.

Nr 10. Zestawienie popielnic typu H

a) Podgrupa kępińska

V okres. Lipie gr. 5 (zbliżona do typu H).

b) Podgrupa krakowska

V okres, Skotniki gr. 7; nr II.

C) Zestawienia garnków

Nr 11. Zestawienie garnków typu A

a) Podgrupa kępińska

V okres. Cieszęcin nr 11 — Lipie gr. 6, 17, 21, 49; nr 14-17, 19, 138, 139, 177 — Sulmierzyce nr 6.

Hallstatt C. Baranów nr 1 — Dąbrowa II gr. 12 — Grębanin nr 2, 3 — Jankowy I nr 1, 3, 4 — Janków Przygodzicki gr. 2, 3; nr 1, 4 — Kępno nr 49-52, 98 — Kuźnica Trzeńska nr 2 — Nabyszyce nr 1 — Praszka nr 6 — Słupia nr 6-8 — Topola Wielka I nr 3.

b) Podgrupa krakowska

V okres. Iwanowice I gr. 23, 36 (nr 4) — Łagisza nr 1, 2 — Mydlniki gr. 2, 3, 9, 23, 33, 38; nr 3-6 — Popówka nr 7, 8, 10 — Prokocim gr. 6, 29, 63 — Skotniki gr. 31; nr XI — Wiktorów gr. 2, 4; nr 4, 5 — Zakrzów nr 2.

Hallstatt C. Blanowice nr 1 — Boronów gr. 3 — Facimiech nr 12 — Iwanowice II gr. szkieł. 23 — Kwaczała nr 23, 24 — Kwaczała-Jankowice nr 22, 23 — Piasek gr. 11, 32, 37, 38, 39, 48, 51, 52, 55, 58, 59 — Żabno gr. 11.

Nr 12. Zestawienie garnków typu B

a) Podgrupa kępińska

V okres. Lipie nr 18.

Hallstatt C. Dąbrowa II gr. 11 — Jankowy I nr 2.

b) Podgrupa krakowska

V okres. Iwanowice I gr. 4 — Popówka nr 6.

Hallstatt C. Boronów gr. 1 — Iwanowice II gr. szkieł. 5; nr 8, 9 — Jankowice nr 1 — Kwaczała gr. 7; nr 18-22, 143, 144, 208 — Kwaczała-Jankowice nr 4-21 — miejscowość nieznana z pow. będzińskiego nr 2 — Piasek gr. 1, 3, 4, 5, 6, 9, 10, 14, 15, 19, 24, 25, 31, 33, 34, 36, 40, 41, 42, 46, 47, 49, 50, 51, 53, 56, 57, 59, 60, 61 — Psary nr 1 — Siemonia nr 1, 2 — Sosnowiec nr 11, 13, 14.

Nr 13. Zestawienie garnków typu C

a) Podgrupa kępińska

V okres. Cieszęcin I gr. 1 — Sulmierzyce nr 11.

b) Podgrupa krakowska

V okres. Iwanowice I gr. 1, 2, 7, 30, 36 (nr 3) — Zagisza nr 3-5 — Mydlniki gr. 1, 36 — Popówka nr 9 — Prokocim gr. 4, 43, 47, 68, 83, 113, 138 (nr 2, 3), 158 — Saneygniów gr. 1 (nr 2, 3) — Skotniki gr. 6, 22; nr VIII, IX, XII 28, 29.

Hallstatt C. Facimiech nr 11 — Iwanowice II gr. szkieł. 3, 6 — Jankowice nr 2 — Kwaczała gr. 4; nr 13-17, 141, 142, 184, 205 — Kwaczała-Jankowice nr 24, 25 — Sosnowiec nr 12 — Żabno gr. 5, 7.

Nr 14. Zestawienie garnków typu D

a) Podgrupa kępińska

V okres. Lipie gr. 7, 8, 21, 31, 32, 37, 38, 39 (nr 1, 2), 51, 53, 55, 57, 60-65 (nr 5, 6, 7), 76, 81; nr II-IV 20-41, 140, 141, 161, 173, 175, 176 — Raków nr 3, 4, 14 — Sadowie nr 2-4 — Sulmierzyce gr. 1 (nr 4), 7 (nr 5, 12), 8; nr 2.

Hallstatt C. Dąbrowa II gr. 3, 6, 7 (nr 5), 9; nr 15 — Kępno gr. 1 (nr 2, 3), 6, 7 (nr 1, 2), 27; nr 3, 4, 12-17, 44-48, 54, 99 — Łęka Mroczeńska nr 1 — Praszka nr 4 — Słupia nr 13.

b) Podgrupa krakowska

V okres. Łagisza nr 6 — Mydlniki gr. 1, 10, 27 — Popówka nr 11 — Prokocim gr. 74, 140, 141, A — Skotniki gr. 2, 17, 35; nr X 25-27, 30, 80, 119-122 — Wiktorów gr. 3.

Nr 15. Zestawienie garnków typu E

a) Podgrupa kępińska

V okres. Cieszęcin nr 2 — Lipie gr. 20, 33, 41, 47, 54, 71; nr 42-45, 133-137, 142, 174 — Sulmierzyce gr. 1; nr 3, 12, 13.

Hallstatt C. Dąbrowa II gr. 7 (nr 6); nr 12, 14 — Kępno gr. 5; nr 53 — Praszka nr 2, 3, 5 — Topola Wielka I nr 1.

b) Podgrupa krakowska

V okres. Łagisza nr 7.

Hallstatt C. Boronów gr. 2 — Jankowice nr 3 — Kwaczala nr 140, 174.

D) Zestawienia mis

Nr 16. Zestawienie mis typu A

a) Podgrupa kępińska

V okres. Sulmierzyce gr. 1, 4, 7 (nr 6); nr 14.

Hallstatt C. Janków Przygodzicki gr. 2 — Kępno nr 56-58 — Kuźnica Trzeńska nr 3.

b) Podgrupa krakowska

V okres. Mogiła gr. 2 — Prokocim gr. 6, 14, 26, 39, 41, 76, 96, 99, 114b; nr 7 — Skotniki gr. 1.

Nr 17. Zestawienie mis typu B

a) Podgrupa kępińska

V okres. Sulmierzyce gr. 1 (nr 5), 7 (nr 9); nr 40.

Hallstatt C. Jankowy I nr 7, 8 — Janków Przygodzicki gr. 3 — Kępno nr 18, 19, 55 — Słupia nr 10.

b) Podgrupa krakowska

V okres. Mikuszowice nr 2 — Popówka nr 12, 13 — Prokocim nr 6.

Hallstatt C. Piasek gr. 28 — Pobiednik Wielki nr 2 — Sosnowiec nr 24.

Nr 18. Zestawienie mis typu C

a) Podgrupa kępińska

V okres. Biskupice Zabaryczne nr 2 — Lipie nr 147-149 — Sadowie nr 6.

Hallstatt C. Dąbrowa II nr 16 — Kępno gr. 29 (nr 2).

b) Podgrupa krakowska

Hallstatt C. Kwaczala nr 35, 36.

Nr 19. Zestawienie mis typu D

a) Podgrupa krakowska

V okres. Mogiła gr. 33, 34 — Mydlniki gr. B — Prokocim gr. 1, 4, 9, 10, 11, 13a, 16, 19, 31, 37, 47, 49, 50, 72, 93, 104, 129, 141; nr 8, 9 — Sancygniów gr. 1 — Skotniki nr 40, 42, 43, 79.

Nr 20. Zestawienie mis typu E

a) Podgrupa krakowska

V okres. Mogiła gr. 38 — Prokocim gr. 2, 18, 59, 64, 108, 114a; nr 5 — Skotniki gr. 15; nr 41, 447.

Hallstatt C. Piasek gr. 31, 38 (nr 4), 40; nr Pr. 97.

Nr 21. Zestawienie mis typu F

a) Podgrupa krakowska

V okres. Sulmierzyce gr. 2 — Załęczce Wielkie gr. 8.

b) Podgrupa krakowska

Hallstatt C. Kwaczała nr 175 — miejscowość nieznana z pow. będzińskiego nr 1 — Piasek gr. 41, 57.

Nr 22. Zestawienie mis typu G

a) Podgrupa kępińska

V okres. Cieszęcin I gr. 1 — Lipie gr. 7, 42, 46, 51, 53, 55, 56, 60-65 (nr 8, 9, 10, 11), 78; nr XIX 47-70, 162, 182, 183 — Ostrów nr 2 — Raków nr 9, 10 — Sadowie nr 5 — Siemianice I nr 10 — Sulmierzyce gr. 5 — Załęczce Wielkie gr. 9.

Hallstatt C. Dąbrowa II gr. 7 (nr 7, 9), 8, 9, 10, 11 — Kępno gr. 1, 5, 6, 7, 10, 26, 27; nr 5, 6.

b) Podgrupa krakowska

V okres. Iwanowice I gr. 1, 4, 9, 19, 23, 24, 36, 40, 46 — Łagisza nr 8-11 — Mogiła gr. 30 — Mydlniki gr. D (nr 2, 3) 1 (nr 3, 4), 10, 15, 30, 35; nr 7, 8, 25 — Popówka nr 14-16, 18, 33 — Prokocim gr. 12, 95, 107, 145 — Sancygniów gr. 2 — Skotniki gr. 2, 8, 22 (nr 3); nr 31, 32, 37-39, 48, 124, 126 — Wiktorów nr 11 b.

Hallstatt C. Boronów gr. 2, 3 — Iwanowice II gr. szkieł. 23 — Kwaczała gr. 6, 7; nr 29-34, 145-147, 173, 185, 209, 210 — Kwaczała-Jankowice nr 51-64 — Piasek gr. 1, 9, 15, 19, 20, 29, 30, 32, 33, 36, 38 (nr 1), 39, 48, 51, 52, 58, 59, 60, 61; nr Pr. 98 — Psary nr 2 — Skwarzawa nr 2 — Sosnowiec nr 1, 15, 16.

Nr 23. Zestawienie mis typu H

a) Podgrupa kępińska

V okres. Lipie gr. 16.

Hallstatt C. Słupia nr 9.

b) Podgrupa krakowska

V okres. Balice nr 7.

Nr 24. Zestawienie mis typu I**b) Podgrupa krakowska**

V okres. Mydlniki gr. 9 — Prokocim gr. 24, 65 — Skotniki gr. 26; nr 33-36.

E) Zestawienia kubków**Nr 25. Zestawienie kubków typu A****a) Podgrupa kępińska**

V okres. Lipie gr. 18, 19 (nr 1, 2), 31, 43, 44, 48, 50 (nr 1, 2), 55, 57, 60-65 (nr 13, 16), 81; nr V, VI 78, 81, 83, 86, 88-93, 132, 146, 164, 180 — Raków nr 7 — Siemianice I nr 5, 6 — Sulmierzyce gr. 2 (nr 6)..

Hallstatt C. Dąbrowa II nr 19 — Kępno gr. 1, 10, 26 (nr 2, 3); nr 20, 21 — Praszka nr 7.

Nr 26. Zestawienie kubków typu B**a) Podgrupa kępińska**

V okres. Cieszęcin nr 3 — Lipie gr. 16, 19 (nr 3), 20, 29, 36, 40, 60-65 (nr 12), 66, 78; nr 74-77, 79, 80, 82, 84, 85, 87, 163, 178, 179 — Ostrów nr 1 — Raków nr 8 — Sadowie nr 7 — Siemianice I nr 7, 8 — Sulmierzyce gr. 2 (nr 4), 7 (nr 14); nr 18.

Hallstatt C. Dąbrowa II gr. 7 (nr 10), 10, 12.

Nr 27. Zestawienie kubków typu C**a) Podgrupa kępińska**

V okres. Cieszęcin I gr. 1 — Lipie gr. 5, 7, 51, 60-65 (nr 14, 15), 67; nr XVII 94-96, 143-145 181 — Sulmierzyce nr 20, 21, 23 — Wieluń nr 2.

Hallstatt C. Kępno gr. 27 (nr 5); nr 83, 84.

b) Podgrupa krakowska

V okres. Mogiła gr. 35. *

Nr 28. Zestawienie kubków typu D**a) Podgrupa kępińska**

V okres. Sulmierzyce gr. 1 (nr 8), 8; nr 15, 16.

Hallstatt C. Grabów nr 2 — Janków Przygodzicki gr. 1; nr 2 — Jankowy I nr 10 — Kępno nr 7 — Nabyszyce nr 2.

b) Podgrupa krakowska

V okres. Wawrzeńczyce nr 5.

Nr 29. Zestawienie kubków typu E

a) Podgrupa kępińska

V okres. Sulmierzyce gr. 1 (nr 2), 7 (nr 15); nr 19.
Hallstatt C. Dąbrowa II nr 18.

Nr 30. Zestawienie kubków typu F

b) Podgrupa krakowska

V okres. Mydlniki gr. 7 — Popówka nr 27 — Prokocim gr 54, 83; nr 38.

Nr 31. Zestawienie kubków typu G

b) Podgrupa krakowska

V okres. Łagisza nr 25 — Mogiła gr. 15, 39 — Mydlniki nr 9 — Prokocim gr. 4,5 114a, 128 — Skotniki gr. 5; nr 117, 118.
Hallstatt C. Kwaczała-Jankowice nr 65.

F) Zestawienie czerpaków

Nr 32. Zestawienie czerpaków typu A

a) Podgrupa kępińska

V okres. Cieszęcin nr 5 — Lipie gr. 7, 20, 22, 24, 26, 42 (nr 4); nr XXIII 106-108, 112, 115-119, 187-190 — Raków nr 15 — Sadowie nr 8 — Siemianice I nr 4 — Wieluń nr 4.

Hallstatt C. Kępno gr. 1 (nr 6), 5 (nr 4); nr 25, 26, 101, 103 — Topola Wielka I nr 5.

b) Podgrupa krakowska

V okres. Iwanowice I gr. 1 (nr 8, 9), 2 (nr 2, 5), 5, 6 22 — Mogiła gr. 2 — Mydlniki gr. 6, 9 (nr 5), 20 (nr 3, 4) — Prokocim gr. 5, 18 (nr 4), 37, 46, 73, 114b, 119 (nr 1, 2), 139, 140 (nr 3), 148 (nr 4) — Sancygniów gr. 1 (nr 5) — Skotniki gr. 6, 10 (nr 2); nr XXV-XXIX67.

Hallstatt C. Facimiech nr 19, 23, 32 — Iwanowice II gr. szkieł. 23; nr 2, 3, 14 — Kwaczała gr. 1; nr 39, 121, 193, 112 — Sosnowiec nr 176 — Żabno gr. 10 (nr 2).

Nr 33. Zestawienie czerpaków typu B

a) Podgrupa kępińska

V okres. Cieszęcin I gr. 1 — Lipie gr. 2, 27, 28, 36, 40, 45, 46, (nr 3), 50, 51, 52, 57, 60-65 (nr 17-21), 73, 74; nr VII, VIII, XVI 100-105, 109-111, 113, 114, 165, 166, 185, 186 — miejscowość nieznana z pow. kępińskiego nr 2 — Raków nr 11 — Rudniki nr 3 — Sulmierzyce gr. 2 (nr 2, 3), 7 (nr 4), 8 (nr 4); nr 4, 24-29 — Wieluń nr 3.

Hallstatt C. Dąbrowa II gr. 7 (nr 2), 9 (nr 1), 12 (nr 3) — Janków Przygodzicki gr. 3 (nr 4), 5 — Kępno gr. 5 (nr 3), 6, 10; nr 8, 23, 24, 62, 63, 102.

b) Podgrupa krakowska

V okres. Iwanowice I gr. 3 (nr 2, 3), 4 (nr 2), 7, 12, 13, 19 (nr 3, 4), 23 (nr 3, 4), 24, 35, 40, 50 (nr 2, 3) — Łagisza nr 12-16 — Mogiła gr. 2 (nr 3), 3, 5, 6, 8, 9, 11, 12 (nr 3), 16, 7, (nr 2, 3), 20, 22 (nr 2, 3), 26, 29, 30, 43; stan. III, IV, V; nr 2, 5 — Mydlniki gr. A (nr 3, 4), B (nr 4), D (nr 4), 1 (nr 6), 3 nr 7), 9 (nr 4), 15 (nr 2, 3), 19, 23, 51, 9, 30, 31, 35, 38; nr 11-13 — Popówka nr 19, 20, 23, 35 — Prokocim gr. 3, 9, 13a (nr 4), 15, 16 (nr 3), 19, 20, 21a (nr 3), 23, 31, 34, 39, 40, 45, 47, 49, 51, 60, 67 (nr 2), 74 (nr 2), 75, 81, 84, 90, 91, 95 (nr 3, 4), 104 (nr 4), 106, 108), nr 2, 3, 4, 5), 109 (nr 4), 112, 116, 120, 124 (nr 1, 2), 126 (nr 2, 3), 128, 132 (nr 2), 133, 144, 147, 149 (nr 2), 152, 154 (nr 2, 3), 156 ((nr 2), 161; nr 10-14, 35-37 — Sancygniów gr. 3 — Siewierz nr 1 — Skotniki gr. 2 (nr 2, 3), 4, 7 (nr 3), 10 (nr 3), 13 (nr 2, 3), 18 (nr 2), 20, 25, 27, 32, 33 (nr 2, 3); nr XXIII, XXIV 56-65, 82, 104-112 — Wiktorów gr. 3 (nr 3b); nr 7, 8 11c — Zakrzów nr 4 — Żarki nr 1.

Hallstatt C. Boronów gr. 1, 2, 4 (nr 1, 3), 5 (nr 1, 2) — Facimiech nr 16-18, 20, 21, 31, 33, 56, 57 — Iwanowice II gr. szkieł. 2, 24; nr 5 — Jankowice nr 4 — Kwaczała gr. 1, 5; nr 40, 42, 44, 45, 120, 148-151, 176, 213 — Kwaczała-Jankowice nr 67-83 — Piasek gr. 4, 9, 10, 11, 24, 48 (nr 2); nr Pr. 95 — Sosnowiec nr 2, 6, 7, 17-19, 25 — Żabno gr. 3, 5.

Nr 34. Zestawienie czerpaków typu C

a) Podgrupa kępińska

V okres. Lipie gr. 56; nr 191 — Sulmierzyce gr. 1 (nr 6).

Hallstatt C. Dąbrowa II nr 20 — Kępno nr 64, 65.

b) Podgrupa krakowska

V okres. Iwanowice I gr. 36 (nr 5) — Mydlniki gr. B (nr 5), 3 (nr 6) — Prokocim gr. 36, 93 — Skotniki gr. 26 (nr 3); nr 77.

Hallstatt C. Facimiech nr 22, 24 — Iwanowice II gr. szkieł. 7 — Kwaczała gr. 6; nr 38, 41, 214 — Kwaczała-Jankowice nr 84-87 — Piasek gr. 3, 12, 33, 48 (nr 3).

Nr 35. Zestawienie czerpaków typu D

a) Podgrupa kępińska

V okres. Cieszęcin II gr. 1; nr 6 — Lipie gr. 14, 30, 38, 42 (nr 2), 44, 46 (nr 2), 60-65 (nr 22, 23, 24), 66, 80, 81; nr IX 97-99 — Ostrów nr 3 — Raków nr 12, 16 — Siemianice I nr 12.

Hallstatt C. Dąbrowa II gr. 5, 7 (nr 8), 8, 9 (nr 8), 11, 12 (nr 6); nr 21-25 — Janków Przygodzicki gr. 2 — Kępno nr 22, 59-61, 100 — Praszka nr 8, 14.

b) Podgrupa krakowska

V okres. Iwanowice I gr. 4 (nr 5), 8, 36 — Łagisza nr 17, 18 — Maszków I nr 1 — Mogiła gr. 4, 7, 12, 33, 34, 43 — Mydlniki gr. 1 (nr 7), 8 — Popówka nr 21, 22 — Prokocim gr. 13a (nr 3), 18b (nr 3), 52, 64, 66 (nr 2, 3), 71, 74 (nr 3), 77, 87, 92, 99, 104 (nr 3), 109 (nr 3), 114a, 119 (nr 3), 132 (nr 3), 142, 145, 146, 156 (nr 3),

158 (nr 2, 3) — Sancygniów gr. 1 (nr 6) — Skotniki gr. 1 (nr 1, 2), 5, 7 (nr 4, 5), 9, 26 (nr 5), 33 (nr 4); nr XXX, XXXV 49-55, 103 — Wiktorów nr 6.

Hallstatt C. Boronów gr. 3, 8 — Facimiech nr 14, 15, 34 — Iwanowice II gr. 1; gr. szkieł. 1, 5, 6, 8, 25; stan. 1, 5; nr 1, 5; nr 1, 7 — Kwaczała gr. 3; nr 37, 43, 206, 215, 216 — Kwaczała-Jankowice nr 88-95 — miejscowość nieznana z pow. będzińskiego nr 3 — Piasek gr. 1, 15, 21, 31, 32, 40, 41, 51, 52, 55 (nr 3), 59, 60; nr Pr. 96 — Psary nr 3 — Skwarzawa nr 3 — Sosnowiec nr 3, 4, 20-22 — Żabno gr. 11.

Nr 36. Zestawienie czerpaków typu E

a) Podgrupa kępińska

V okres. Sulmierzyce gr. 4 (nr 2, 3); nr 30, 31.

Hallstatt C. Jankow I nr 11-17 — Siemianice II nr 15 — Słupia nr 11 — Topola Wielka I nr 4.

b) Podgrupa krakowska

V okres. Łagisza nr 12 — Mogiła nr 1 — Prokocim gr. 10, 80, 102, 122, 153 — Skotniki nr 102.

Hallstatt C. Kwaczała gr. 4, 6 — Sosnowiec nr 5.

G) Zestawienie czarek

Nr 37. Zestawienie czarek typu A

a) Podgrupa kępińska

V okres. Lipie gr. (nr 4), 22 (nr 1); nr 121 — Sulmierzyce gr. 7 (nr 8).

Hallstatt C. Janków Przygodzicki gr. 1 — Kępno nr 82 — Praszka gr. 4 (nr 7).

b) Podgrupa krakowska

V okres. Iwanowice I gr. 19, 23 — Prokocim gr. 21a, 21b, 52 (nr 2, 3), 114c, 121 (nr 3), 139 (nr 3), nr 32, 39 — Raciborsko nr 3 — Skotniki gr. 13; nr XXI 99, 100 — Wawrzyńczyce nr 2, 3 — Wiktorów gr. 3; nr 9.

Hallstatt C. Kwaczała nr 28, 192, 196 — Kwaczała-Jankowice nr 50 — Sosnowiec nr 23.

Nr 38. Zestawienie czarek typu B

a) Podgrupa kępińska

V okres. Lipie gr. 30 — Ochędzyn nr 1 — Siemianice I nr 9 — Sulmierzyce nr 33.

Hallstatt C. Janków Przygodzicki gr. 2, 3, 4 — Kępno nr 70 71 — Kuźnica Trzcńska nr 1.

b) Podgrupa krakowska

V okres. Mogiła gr. 11 — Prokocim gr. 10, 20 (nr 5), 79, 83 (nr 4) — Skotniki gr. 40; nr 69, 70.

Hallstatt C. Pobiednik Wielki nr 5 — Sosnowiec nr 9.

Nr 39. Zestawienie czarek typu C

b) Podgrupa krakowska

Hallstatt C. Iwanowice II gr. szkieł. 2, 24, 25; stan. 6 (nr 2); nr 4 — Kwaczała gr. 1, 2, 3, 7; nr 9-12, 118, 119, 138, 183, 191, 217-221 — Kwaczała-Jankowice nr 26-46 — Skwarzawa nr 1.

Nr 40. Zestawienie czarek typu D

a) Podgrupa kępińska

V okres. Lipie gr. 2, 4, 8 (nr 2), 16, 20, 22 (nr 2), 25, 26 (nr 2, 3), 28 (nr 1), 31, 33, 36 (nr 3, 4), 38, 40, 44, 45 (nr 1), 47, 48, 50, 52, 55, 59, 60-65 (nr 25, 26), 67, 78; nr X-XII, XIX, XXII 122-131, 193 — Raków nr 6 — Siemianice I nr 3 — Sulmierzyce nr 5, 34.

Hallstatt C. Dąbrowa II gr. 6; nr 27 — Kępno nr 27-30, 72-80 — Praszka nr 11.

b) Podgrupa krakowska

V okres. Iwanowice I gr. 53 — Mogiła gr. 1 (nr 1), 4, 6, 7, 8, 15, 34 — Mydlniki gr. 16, 21, 28, 33, 35; nr 14-18 — Popówka nr 26 — Prokocim gr. 4, 18b, (nr 5), 20 (nr 4), 60, 64, 72 (nr 2), 78, 85, 90, 92 (nr 1), 94 (nr 1), 95, 121 (nr 4), 140, 145, 151 (nr 2), 153, 155; nr 15 — Skotniki gr. 18 (nr 3); nr XIV, XX — Wiktorów gr. 1.

Hallstatt C. Boronów gr. 2 (nr 4) — Kwaczała nr 25-27 — Kwaczała-Jankowice nr 48.

Nr 41. Zestawienie czarek typu E

a) Podgrupa kępińska

V okres. Cieszęcin nr 7 — miejscowość nieznana z pow. kępińskiego nr 1 — Raków nr 5 — Rudniki nr 1 — Sulmierzyce nr 1, 7.

Hallstatt C. Dąbrowa II gr. 3, 9 (nr 4), 10 — Kępno nr 68, 81 — Praszka nr 9, 10, 12 — Topola Wielka I nr 2.

Hallstatt D. Siemianice III gr. 3.

b) Podgrupa krakowska

V okres. Mogiła gr. 6, 24 — Mydlniki gr. A, C, 9, 14, 23, 30 (nr 4, 5); nr 19 — Popówka nr 25 — Prokocim gr. 16, 17 (nr 2, 3), 19, 24, 43, 45, 52 (nr 4), 65b (nr 3), 66, 72 (nr 3), 76, 83 (nr 3), 92 (nr 2), 93, 94 (nr 2), 99 (nr 6), 119, 124, 126, (nr 4), 132, 151 (nr 1), 156 (nr 5) — Skotniki gr. 7, 18 (nr 4), 20; nr XIII, XV-XIX 68, 71, 74, 81, 88-98.

Hallstatt C. Kwaczała nr 204, 222 — Kwaczała-Jankowice nr 47.

Nr 42. Zestawienie czarek typu F

a) Podgrupa kępińska

V okres. Lipie gr. 5, 8 (nr 1), 10, 15, 28 (nr 2); nr 192 — Sadowie nr 9, 10 — Sulmierzyce nr 32.

Hallstatt C. Dąbrowa II gr. 8 — Kępno nr 69.

b) Podgrupa krakowska

V okres. Mogiła gr. 1 (nr 2), 22, 35 — Mydlniki gr. D. 1, 3, 22, 27; nr 20, 28 — Prokocim gr. 18b (nr 6), 62, 65b (nr 2), 75 (nr 2, 3), 89, 96, 99 (nr 5, 7), 146, 156, (nr 4) — Skotniki gr. 8, 26; nr III, IV 72, 73 — Wawrzyńce nr 4.

H) Różne Zestawienia**Nr 43. Zestawienie pucharów**

b) Podgrupa krakowska

V okres. Mydlniki gr. 10.

Hallstatt C. Iwanowice stan. 4 (nr 2).

Nr 44. Zestawienie łyżek

b) Podgrupa krakowska

V okres. Brzezie (ZOW XI str. 105 ryc. 7a, b) — Iwanowice nr 13 — Lelówice nr 2 — Mogiła nr 3.

Nr 45. Zestawienie talerzy

a) Podgrupa kępińska

V okres. Bażantarnia nr 4 — Sopel nr 3 — Sulmierzyce gr. 2, 7, 8 — Wieruszów I nr 2.

Hallstatt C. Dąbrowa II nr 29, 30 — Jankowy I nr 18 — Janków Przygodzicki gr. 2, 5 — Kępno nr 33, 104 — Praszka nr 1 — Słupia nr 14-16.

Hallstatt D. Siemianice III gr. 1, 3.

b) Podgrupa krakowska

V okres. Brzezie (ZOW XI str. 104 ryc. 5a).

Hallstatt C. Czyżów — Facimiech nr 27 — Jazd I (z osady) — Kwaczała gr. 4, 7; nr 47a-i, 122a-c, 152a, b, 184b, 199, 207 — Kwaczała-Jankowice nr 96 — Las Podłęże (i osady) — Maszków III nr 7 — Młyn Opara (z osady) — Pobiednik Wielki nr 1 — Repecko I, II (z osad) — Rybna Kolonia (z osady).

Nr 46. Zestawienie grzechotek

a) Podgrupa kępińska

V okres. Cieszęcin nr 8 — Laski (ilość nieznana) — Lipie gr. 23, 30, 42, 58; nr XIII 152 a-d.

Hallstatt C. Praszka nr 13.

b) Podgrupa krakowska

V okres. Brzezie (ZOW XI str. 104 ryc. 7 c).

Hallstatt C. Repecko III (z osady).

Nr 47. Zestawienie naczyń sitowatych

a) Podgrupa kępińska

V okres. Bażantarnia nr 5 — Sopol nr 5 — Sulmierzyce nr I — Wieruszów I nr 2.

Nr 48. Zestawienie „tabakierek“

a) Podgrupa kępińska

V okres. Lipie gr. 57; nr 150, 151 — Sulmierzyce nr 36, 37.
Hallstatt C. Praszka gr. 1.

I. Zestawienie stanowisk grupy górnośląsko-małopolskiej na planie

a) Podgrupa kępińska

Powiat ostrowski	26. Lipie	51. Osjaków
1. Bażantarnia	27. Łęka Mroczeńska	52. Pichlice
2. Biskupice Zabaryczne	28. Mostki	53. Praszka
3. Chojnik	29. Myjomice	54. Rudniki
4. Harych	30. Parzynów	55. Sopol
5. Janków Przygodzicki	31. Podzamcze	56. Toporów
6. Nabyszyce	32. Raków	57. Walichnowy
7. Odolanów	33. Siemianice	58. Walków
8. Ostrów	34. Słupia pod Kępem	59. Wieluń
9. Papiernia	35. Wyszanów	60. Wieruszów
10. Sadowie		61. Wróblew
11. Sulmierzyce	Powiat wieluński	62. Załęcze Wielkie
12. Topola Wielka	36. Bębnów	
Powiat kępiński	37. Brzeziny-Słupsko	Powiat sycowski
13. Baranów	38. Cieszęcin	(Gross Wartenberg)
14. Bralin	39. Czarnożyły	63. Dalborowice (Dalbersdorf)
15. Gęstwa	40. Czastary	63a. Długimost (Eichgrund)
16. Godziętowy	41a. Dąbrowa stan. 1	64. Koza Mała (Klein Kosel)
17. Grabów	41b. Dąbrowa stan. 2	
18. Grębanin	42. Działoszyn	
19. Jankowy	43. Felinów	
20. Kępno	44. Grodzisko	Powiat namysłowski
21. Kobylagóra	45. Krzętle	(Namslau)
22. Kuźnica Bobrowska	46. Łubnice	
23. Kuźnica Skakawska	47. Mokrsko Poduchowne	65. Bimowskie (Böhmwitz)
24. Kuźnica Trzeńska	48. Mokrsko Szlacheckie	66. Goświn (Giesdorf)
25. Laski	49. Ochędzyn	67. Hessenstein
	50. Ogroble	

68. Kowalewice(Kaulwitz)	73. Gołkowice (Golkowitz)	79. Karmonki Stare (Alt Karmunkau)
68a. Lorzendorf	74. Jaśkowice (Jaschkowitz)	80. Kościeliska (Kostelitz)
69. Pawłowice (Paulsdorf)	75. Kluczborek (Kreuzburg)	81. Lasowice (Klein Lasowitz)
69a. Stare Miasto (Altstadt)	76. Polanowice (Polanowitz)	82. Olesno (Rosenberg)
70. Strzelce (Strehlitz)	77. Szywna (Schönwald)	83. Osiecz (Uschütz)
Powiat kluczborski
(Kreuzburg)	(Rosenberg)	84. Sternalice (Sternalitz)
71. Ciecierzyn (Neudorf)	Powiat oleski	85. Zdziechowice (Seichwitz)
72. Duszów Mały (Klein Deutschen)	78. Bocianowice(Botzanowitz)	

b) Podgrupa krakowska

Powiat gliwicki
(Gleiwitz)	105. Sowice	123. Ożarówce
86. Łany (Lohnia)	106. Suchagóra	124. Psary
87. Scharkow	Powiat świętochłowicki	125. Siemonia
88. Świbie (Schwieben)	107. Młyn Dąbrówka	126. Siewierz
89. Wilkowice Małe
(Klein Wilkowitz)	108. Kamień	127a. Sosnowiec-Pogoń
	109. Młyn Opara	127b. Sosnowiec-Sielec
Powiat częstochowski	Powiat katowicki	Powiat Jędrzejowski
90. Krasice	110. Szopienice	128. Motkowice
91. Łuszczyń	Powiat rybnicki	129. Przylęczek
92. Małusy Wielkie	111. Lubomia	Powiat kielecki
93. Mirów	112. Lubomia-Rogów	130. Nida
94. Truskolasy	113. Rybnik	Powiat miechowski
95. Wiktorów	Powiat pszczyński	131. Biskupice
Powiat lubliniecki	114. Jamnice	132. Iwanowice
96. Boronów	115. Jazd	133. Lelowice
97. Czarnylas	116. Las Podłęże	134. Makocice
98. Leśnica	117. Piotrowice	135. Maszków
99. Łęg	Powiat zawierciański	136. Pobiednik Wielki
100. Ostrów	118. Blanowice	137. Wawrzeńczyce
101. Piasek	119. Leśniów	Powiat olkuski
102. Solarnia	120. Żarki	138. Ojców
Powiat tarnogórski	Powiat będziński	139. Wierzchowie
103. Repecko	121. Grodziec	Powiat pińczowski
104. Rybna Kolonia	122. Łagisza Stara	140. Saneczników
		141. Sokolina

Powiat sandomierski

142. Ruszcza Dolna

Powiat stopnicki

143. Balice

Powiat chrzanowski

144. Babice

145. Jankowice

146. Kwaczała

147. Rudawa

148. Siersza

Powiat krakowski

149. Biskupice

150. Bolechowice

151. Borek Fałęcki

152. Brzezcie

153. Facimiech

154. Kamień

155. Karniowice

156. Kobierzyn

157. Kobyłany

158. Kraków

159. Krzysztoforzyce

160. Mników

161. Mogiła

162. Mydlniki

163. Piekary

164. Popówka

165. Prokocim

166. Raciborsko

167. Skotniki

168. Zakrzów

Powiat wadowicki

169. Gorzeń Górny

170. Zembrzyce

Powiat żywiecki

171. Sporysz

Powiat bocheński

172. Kopaliny

173. Mikuszowice

174. Moszczenica

Powiat brzeski

175. Zawada Lanckorońska

Powiat dąbrowski

176. Czyżów

177. Gorzyce

178. Żabno

Powiat limanowski

179. Łukowica

180. Świdnik

Powiat nowosądecki

181. Jasienna

182. Krużłowa

183. Łącko

184. Marcinkowice

185. Naszacowice

186. Rdziosłów

187. Stary Sącz

188. Świdnik koło Tęgo-
borzy**Powiat nowotarski**

189. Szlachtowa

XI SPIS LITERATURY I ZASTOSOWANIE W NIEJ SKRÓTÓW

Åberg N., Chronologie = Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie. I Teil. Italien, Stockholm 1930. II Teil. Hallstattzeit, Stockholm 1931. V Teil. Mitteleuropäische Hochbronzezeit, Stockholm 1935.

Acta Arch. = Acta Archaeologica, København.

AfA = Archiv für Anthropologie, Braunschweig.

Altertümer heidn. Vorz. = Die Altertümer unserer heidnischen Vorzeit, Mainz. Altschlesische Blätter, Breslau.

Altchlesien, Mitteilungen des Schlesischen Altertumsvereins, Breslau.

Album = Album zabytków przedhistorycznych Wielkiego Księstwa Poznańskiego, Poznań 1893—1915, I—IV.

Antoniewicz Wł., Omentarzysko ciałopalne z końca epoki brązowej w Skotnikach pod Krakowem (Prace I 1920, 53).

— Miecze brązowe znalezione w b. Galicji (PA I 1919, 28. Uzupełnienie t. II 11).

— Zbiór wykopalisk w Muzeum Starożytności im. Władysława Tarczyńskiego w Łowiczu (WAR VII 1922, 121).

— Archeologia Polski, Warszawa 1928.

— Poszukiwania wywiadowcze = Poszukiwania wywiadowcze w pow. lublinieckim, tarnogórskim, świętochłowickim i katowickim (Badania prehistoryczne 1933, 65).

— Zabytki przedhistoryczne z ziem Polski w zbiorach cesarskich w Wiedniu (WAR V 1920).

Arbman H., Zur Kenntnis der ältesten Eisenzeit in Schweden (Acta Archaeologica V 1).

Arch. Ért. = Archaeologiai Értesítő, Budapest.

Arndt A., Czarnowanz = Der Urnenfriedhof bei Czarnowanz, Kreis Oppeln, Ausgrabungsbericht 1922 (= Aus Oberschlesiens Urzeit Heft 5, Oppeln 1929).

Badania prehistoryczne, 1933 = Badania prehistoryczne w województwie śląskim w roku 1933. Przeprowadzili Włodzimierz Antoniewicz, Roman Jakimowicz, Józef Kostrzewski i Józef Żurowski (Polska Akademia Umiejętności. Wydawnictwa śląskie. Prace prehistoryczne nr 1, Kraków 1935.)

Badania prehistoryczne, 1934—1935 = Badania prehistoryczne w województwie śląskim w latach 1934—1935. Przeprowadzili Józef Żurowski, Roman Jakimowicz i Józef Kostrzewski (Polska Akademia Umiejętności. Wydawnictwa śląskie. Prace prehistoryczne nr 2, Kraków 1936).

- Bayer J., Jungbronzezeitliche Gräber bei Baierdorf, pol. Bez. Hollabrun, Niederösterreich (MAG LXI 1931, 209).
- Behla R., Urnenfriedhöfe = Die Urnenfriedhöfe mit Thongefässen des Lausitzer Typus, Luckau 1882.
- Behrens G., Bronzezeit Süddeutschlands (Katalog des Röm.-Germ. Central-Museums Nr 6, Mainz 1916).
- Beltz R., Altertümer Mecklenburg-Schwerin = Die vorgeschichtlichen Altertümer des Grossherzogtums Mecklenburg-Schwerin, Schwerin 1910.
- Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Frankfurt am Main.
- Bersu G., Der Breite Berg bei Striegau, I Teil: Die Grabungen, Breslau 1930. Biblioteka Warszawska, Warszawa.
- Blume E., Aus der Provinz Posen (Mannus VII 1915, 147).
- Ausstellung = Ausstellung im Kaiser Friedrich-Museum. Vor- und frugeschichtliche Altertümer aus dem Gebiet der Provinz Posen, Posen 1909.
 - Thrakische Keramik in der Provinz Posen (Mannus IV 75).
- Bonner Jahrbücher, Jahrbücher des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande, Bonn.
- Böhm J., Bylanské pohřebiště v Praze-Střešovicích (Zprávy II—III 1929—30, 45).
- Broholm H. C., La céramique de l'âge du bronze au Danemark (Mémoires 1926—1934, 545).
- Budaváry V., Nález bronzových ihlic a lužicko-sliezských žiarových hrobov z mladšej doby bronzovej v Košeci (Čas. MSS XXV 19).
- Busse H., Das Latène-Gräberfeld bei Schmetzdorf, Kreis Jerichow II, Provinz Sachsen (Mannus IV 233).
- Neue und ältere Ausgrabungen von vorgeschichtlichen Einzelfunden, Graberfeldern und Wohnplätzen bei Woltersdorf, Kreis Nieder-Barnim (ZfEthn. XLIII 1911, 436).
- Čas. MM = Časopis Moravského musea zemského, Brno.
- Čas. MSS = Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti, Turčiansky Sv. Martin.
- Čas. VSMO = Časopis Vlasteneckého spolku musejního v Olomouci, Olomouc.
- Černý Fr., Popeln. pole = Popelnicová pole na Moravě, Brno 1909.
- Červinka I. L., Kultura popelnicových poli na Moravě (Čas. MM XI 1911, 30—68).
- Morava = Morava za pravěku, Brno 1902.
 - Nový typ popelnicových poli na Moravě (Pravěk VI 1910, 140).
- Cichoszewska H., Skarb brązowy z Przedmieścia w powiecie wolsztyńskim (PA II 232).
- Congrès = XV Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistorique. IV Session de l'Institut International d'Antropologie, Portugal 1930.
- Crampe V., Bericht über die... im Juni 1885 vorgenommene Ausgrabung in Oswitz, Kr. Breslau (Schles. Vorz. IV 536).
- Czapkiewicz B., Sprawozdanie z poszukiwań archeologicznych w Małopolsce za r. 1923 (WAr IX 1924—5, 107).
- Sprawozdanie z poszukiwań archeologicznych (WAr X 1929, 294).
 - Sprawozdanie z poszukiwań archeologicznych w Małopolsce zachodniej za r. 1927 (WAr XIII 145).

- Czarnowski S. J., Jaskinia „Okopy” Wielka nad rzeką Prądnikiem w okolicy Ojcowa (Mat. aar. V 52).
- Jaskinia wąwozu Korytania nad rzeką Prądnikiem pod Ojcowem (Mat. aar. VII 1904, 122).
 - Jaskinia wąwozu Stodoliska na prawym brzegu Prądnika pod Ojcowem (PA III 18).
 - Zabytki przedhistoryczne we wsi Iwanowice przy ujściu Minożki do Dłubni, w powiecie miechowskim guberni kieleckiej (odb. z Rocznika Pol. Tow. Krajoznawczego za r. 1912).
- Ćwirko-Godycki M., Stan organizacji Muzeum Archeologiczno-Antropologicznego im. Heliodora Świecieckiego (Przegl. Antr. X 119—21).
- Delekt J., Nowe materiały do pradziejów Pomorza (ZOW IX 38).
- Z badań nad pradziejami Pomorza (ZOW X 2).
 - Badania na grodzisku „łużyckim” z wczesnej epoki żelaznej w Kamieńcu nad Wisłą w pow. toruńskim (ZOW XII 123).
- Demetrykiewicz Wł., Cmentarzyska i osady przedhistoryczne w okolicy Tarnobrzega i Rozwadowa nad Sanem (Mat. aar. II 1897, 135).
- Diviš-Čistecký V., Nekropole Redická na Hořankách (Památky XV 35, 169).
- Dowgird T., Wiadomość o zabytkach przedhistorycznych w Bogorii Górnej i w Bąkowie Dolnym w Łowickiem (Zbiór XI 1887, 32).
- Dubský B., Ploché žárový hrob z bronzové doby u Topélce na Pisecku (Památky XXXV 1926—7, 566—7).
- Durczewski Z., Nowe stanowiska prehistoryczne na Kujawach (ZOW VIII 87).
- Powiat krotoszyński w czasach przedhistorycznych (PA IV 208).
- Dylik J., Przegląd ostatnich odkryć i wykopalisk, dokonanych z ramienia Państw. Muzeum Archeologicznego w Warszawie (ZOW VI 5).
- Engel C., Vorzeit a. d. Mittelelbe = Bilder aus der Vorzeit an der mittleren Elbe. Erster Band, Steinzeit und Bronzezeit, Burg b. M. 1930.
- ERL = Reallexikon der Vorgeschichte hrsg. v. Max Elbert, Berlin 1924—32.
- Filip J., Příspěvky k poznání mladší doby bronzové v Čechách (Památky, sk. pr. 1932, n. ř. II 14—18).
- Žárové pohřebiště v. Brězině (Památky, sk. pr. 1931, n. ř. I 81—92).
 - Popeln. pole = Popelnicová pole a počátky železné doby v Čechách, Praha 1936—7.
- Fitzke J., Grób ciałopalny nr 86 z Zalewa II, pow. łaski (PA V 100).
- Poszukiwanie archeologiczne na cmentarzysku łużyckim w Małej Wsi w pow. wieluńskim (PA V 90).
 - Prywatny zbiór wykopalisk cmentarzyska ciałopalnego (halsztackiego) z Kwaczały, pow. Chrzanów woj. krakowskie (ZOW VII 19).
 - Poszukiwania archeologiczne w Pobiedniku w pow. miechowskim (PA IV 246).
- Fornvännen, Meddelanden från K. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm.
- Frenzel W., Der Forschungsstand der Vorgeschichte in der Oberlausitz (Mannus XIX 1).
- Frenzel W., Grundriss = Frenzel, Radig, Reche: Grundriss der Vorgeschichte Sachsens, Leipzig 1934.

- Germania, Korrespondenzblatt der Römisch-Germanischen Kommission, Frankfurt am Main.
- Geschwendt F., Die Hockergräber von Lamsfeld, Kr. Breslau (Altschlesien V 118).
- Glaser R., Bemalte Keramik = Die bemalte Keramik der frühen Eisenzeit in Schlesien, Leipzig 1937 (Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte Bd 3).
- Gottwald A., Nálezy od Hrubčic (Čas. VSMO XXII 1905, 109).
- Několik nových nálezů z Prostějovska (Čas. VSMO XLIII 1930, 60).
 - Pohřebiště u Čelechovic na Prostějovsku (Čas. VSMO XXXIX 1927, 81).
 - Pohřebiště u Kostelce na Prostějovsku (Čas. VSMO XXII 1905, 73).
 - Předhistorické nálezy z okoli Určic. Pohřebiště na Kumberkách (Čas. MM XIV 1914, 25—48).
 - Předhistorické nálezy z okoli Určic. (Čas. MM XIII 1913, 281—93).
 - Prostějov = Pravěka sídliště a pohřebiště na Prostějovsku, Prostějov 1924.
 - Žárové hroby v Hájových a v Sedliskách u Určic (Čas. VSMO XLIV 1931, 1).
 - Pohřebiště na nivkách u Slatinek (Čas. VSMO XLVIII 1935, 1—19).
 - Výzkum = Můj archeologický výzkum, Prostějov 1931.
- Götze A., Aurither Typus (ERL I str. 278 tabl. 56).
- Billendorfer Typus (ERL II str. 23 tabl. 8.)
 - Götitzer Typus (ERL IV² str. 395 tabl. 179).
 - Der Schlossberg bei Burg im Spreewald (Praeh. Z. IV 1912).
- Grabowski A., Wiadomość o wynalezionych urnach popielnych, popielnicach, w okolicy Krakowa (Bibl. Warsz. 1851, IV 372—4).
- Gummel H., Funde aus Schlesien und der ehemaligen Provinz Posen in Museum der Stadt Osnabrück (Altschlesien V 220).
- Günther A., Zur Entstehungs- und Besiedlungsgeschichte des Neuwieder Beckens (Mannus III 1911, 1).
- Vorgeschichtliche Ansiedlungen am Jägerhaus bei Urmitz (Bonner Jahrbücher H. 110, 1903, str. 39).
- Hagen J. O., Bronzezeitliche Gräber- und Einzelfunde in der Uckermark (Mannus XV 38).
- Hampel J., Bronzkor = A Bronzkor emlékei Magyarhonban II rész, Budapest 1892.
- Alterthümer = Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn, Budapest 1890.
- Hansen F., De arkeologiska fynden vid Svarte fiskläge (Die archeologischen Funde bei dem Fischerdorfe) (Fornvännen 1923, 119—63, 229—42, streszczenie str. 293).
- Helf M., Das Urnenfeld bei Borstendorf in Mähren (MAG XXV 1895, 194).
- Hellich J., Žárové hroby typu lužického v Pečkách na dráze (Památky XXXI 1919, 29—32).
- Hellmich M., Schlesische Wehranlagen (Altschlesien III 97).
- Hoernes M., Die Formenentwicklung der prähistorischen Tongefäße und die Beziehungen der Keramik zur Arbeit in anderen Stoffen (JfA V 1911, 1—27).
- Das Gräberfeld von Hallstadt, seine Zusammenfassung und Entwicklung, Leipzig 1921.
- Höfer P., Der Pohlberg bei Latdorf, Kreis Bernburg (Jschr. sächsthür. L. Bd 4, 1905).

- Hülle W., Grabfunde der Lausitzischen Kultur von Piesteritz, Kr. Wittenberg (Jschr. sächs-thür. L. Bd XX 1932).
- Hügelgräber und Flachgräber der Lausitzischen Kultur bei Gross-Möhlau, Kr. Bitterfeld (Jschr. sächs-thür. L. Bd XX 1932).
- Jacob K., Die La Tène-Funde der Leipziger Gegend (Jbuch Mus. Leipzig Bd 2, 1907).
- Jahn M., Zur Chronologie der „Lausitzer Kultur“ auf Grund neuerer Grabungen in Schlesien (Mannus Ergbd III 28).
- Jakimowicz R., Jak rozpoznawać i chronić od zniszczenia zabytki przedhistoryczne (Służba nauce nr 1, 1932, str. 4).
- Sprawozdanie z działalności Państw. Konserwatora... za rok 1922 (WAr VIII 1923, 201).
 - Zbiór wykopalisk przedhistorycznych w Muzeum Piotrkowskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (WAr V 1920, 56).
 - Zbiór wykopalisk przedhistorycznych w Muzeum Diecezjalnym w Sandomierzu (WAr V 1920, 213).
- Jamka R., Cmentarzysko wczesnolateńskie w Błoniu w pow. sandomierskim (PA IV 224).
- Krótkie sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Mogile w pow. krakowskim (ZOW X 45).
 - O praojczyźnie Słowian (ZOW VI 50).
 - Osada wczesnolateńska na grodzisku w Piekarach w pow. krakowskim (ZOW VII 85).
 - Zabytki przedhistoryczne odkryte w Wawrzeńczycach w pow. miechowskim (PA V 94).
- Janšak Š., Slovenské hradiská z doby hallštattskej (Sbornik MSS XXIII 1929, 1).
- Jazdzewski K., Dwa cmentarzyska łużyckie w Boronowie i Piasku w pow. lublińskim na Górnym Śląsku (WAr XI 1932, 61).
- Ciekawe cmentarzysko łużyckie z końca epoki brązowej z i początku epoki żelaznej w Prasce w pow. wieluńskim (ZOW VI 57).
 - Osadnictwo prehistoryczne nad górną Prosną (ZOW IV 85).
- Jbuch Mus. Leipzig = Jahrbuch des Städtischen Museum für Völkerkunde zu Leipzig, Leipzig.
- Jentsch H., Aus der Zeit des Lausitzer Typus nebst einigen älteren und jüngeren Funden aus der Niederlausitz und angrenzenden Gebieten (Niederlaus. Mitteil. VII).
- JfA = Jahrbuch für Altertumskunde, Wien.
- Jschr. sächs-thür. L. = Jahresschrift für die Vorgeschichte der sächsisch-thüringischen Länder, Halle a. d. S.
- Karnitsch P., Ein späthallstädtisches Gräberfeld in Stadtgebiete von Linz (MAG LX 1930, 141).
- Karpińska A., Kronika = Cmentarzysko typu łużyckiego z młodszego okresu hal-sztackiego w Poznaniu-Główniej (Kronika miasta Poznania r. X 1932, 323—42, r. XI 1933, 1—29, 166—206).
- i Ówirko-Godycki M., Ornementation des poteries funéraires du cimetière de Laski (Congrès 434—41).

- Karpińska A., Objets en bronze découverts dans les tombes du cimetière lusacien de Laski (Congrès 441—51).
- Kasiński W., Stanowiska przedhistoryczne kultury łużyckiej w okolicach Łodzi (ZOW VII 97).
- Kautzsch R., Ausgrabungen in der Umgegend von Zahna, Kr. Wittenberg (Mitteil. Prov.-Mus. Sachsen II 1900, 1).
- Kiekebusch A., Die Vorgeschichte der Mark Brandenburg (Landeskunde d. Prov. Brandenburg III 347—458).
- Die Ausgrabung des bronzzeitlichen Dorfes Buch bei Berlin, Berlin 1923.
- Kirkor A. H., Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologicznej w r. 1880 (Zbiór V 1881, 9).
- Sprawozdanie... z wycieczki archeologicznej w r. 1881 (Zbiór VI 21).
- Badania archeologiczne w okolicach Babie i Kwaczały (Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności I, Kraków 1874, 25—80).
- Klose W., Das Gräberfeld zu Goslawitz, Kreis Oppeln (Schles. Vorz. VII 206).
- Die Gräberfelder von Kunzendorf und Gross-Tinz, Kr. Liegnitz (Schles. Vorz. VI 86).
- Knorr F., Friedhöfe = Friedhöfe der älteren Eisenzeit in Schleswig-Holstein, Kiel 1910.
- Kopernicki J., O grobie nieciałopalnym na cmentarzysku przedhistorycznym w Kwaczale (Zbiór I 1877, 42).
- Kossina G., Die illyrische, die germanische und die keltische Kultur der frühesten Eisenzeit im Verhältnis zu dem Eisensfunde von Wahren bei Leipzig (Mannus VII 1915, 87).
- Verzierte Eisenlanzenspitzen als Kennzeichen der Ostgermanen (ZfEthn. XXXVII 1905, 369—407).
- Zur älteren Bronzezeit Mitteleuropas III (Mannus IV 271—94).
- Košťál V., Žárové pole typu lužického u Kunětic (Památky XXV 1913, 79—82).
- Kostrzewski J., Cmentarzyska z końca epoki kamiennej i początku epoki brązowej w Grobi w pow. międzychodzkiem (Rocznik Muzeum Wielkopolskiego 1924, II, Poznań 1926, 53).
- Czekany bojowe „łużyckie” z wczesnej epoki żelaznej (WAr XI 1932, 169).
- Dwa cmentarzyska kultury pomorskiej w Dębówku Nowym w pow. wyrzyskim i w Warszkwie III w pow. morskim (WAr XII 1933, 43).
- Dział przedhistoryczny Muzeum Ziemi Kaliskiej w Kaliszu (WAr V 1920, 207).
- Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit, Leipzig u. Würzburg 1919 (Mannus-Bibliothek nr 18).
- Gołęcin = Cmentarzysko z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego w Gołęcinie w pow. poznańskim wschodnim, Poznań 1926.
- Iwanowitzer Typus (ERL VI 131—3).
- Kultura grobów jamowych i zagadnienie Burgundów (II Zjazd Prehistoryków Polskich w Krakowie, referat drukowany).
- Nie opisane zabytki = Nie opisane zabytki przedhistoryczne ze Śląska, Ka-

- townice 1929 (odbitka z II Rocznika Śląsk. Oddziału Pol. Tow. Przyrodników im. Kopernika).
- Badania 1934 = Badania prehistoryczne w pow. tarnogórskim, lublinieckim, pszczyńskim i rybnickim w r. 1934 (Badania prehistoryczne 1934—5, str. 14).
 - Grodzisko kultury łużyckiej w Komorowie w pow. szamotulskim w Wielkopolsce (Sprawozdania PAU XXXVIII nr 1 str. 38).
 - Materiały do pradziejów Górnego Śląska (PA III 209).
 - Nowe materiały do pradziejów Górnego Śląska (PA IV 81).
 - Przyczynki do pradziejów Śląska (PA III 54).
 - Nowe materiały do dziejów Górnego Śląska (PA IV 81).
 - O wzajemnych stosunkach kultury „łużyckiej” i kultury grobów skrzynkowych (*Slavia Occidentalis* III/IV 241).
 - Pradzieje ziem polskich (Wiedza o Polsce, Warszawa, I 29—66).
 - Przyczynki do dziejów Śląska (PA III 54).
 - Wielkopolska I = Wielkopolska w czasach przedhistorycznych wyd. 1, Poznań 1914.
 - Wielkopolska II = Wielkopolska w czasach przedhistorycznych, wyd. 2, Poznań 1923.
 - Wyniki badań prehistorycznych w powiatach tarnogórskim, pszczyńskim, świętochłowickim i katowickim na Górnym Śląsku (Badania prehistoryczne 37—64)
 - Z badań nad przeszłością przeddziewową Wielkopolski (*Zapiski Muz.* 1917, z. I 22).
 - (podpisane Z. Z.) Badania nad pradziejami Śląska (ZOW III 37).
- Kostrzewski J., Niezabitowski E., Jaroń B., Osada bagienne w Biskupinie w pow. żnińskim, Poznań 1936.
- Kozłowski L., Badania archeologiczne na górze Klin w Iwanowicach powiatu miechowskiego (Prace Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, II Wydział nauk antropologicznych nr 14, Warszawa 1917).
- Cmentarzysko ciałopalne w Iwanowicach na Górze Klin (*Światowit* X 1912, str. 25).
 - Cmentarzysko ciałopalne łużyckie z III okresu epoki brązowej na uroczysku Wysylek w Iwanowicach pow. miechowski (WAR V 1920, 56).
 - Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej z ceramiką żłobkowaną we wsi Smolice i Nagórki w pow. łęczyckim (WAR V 1920, 142).
 - Jama mieszkalna na górze Klin w Iwanowicach (*Światowit* XI 1913, 61).
- Kraft G., Die Bedeutung des ostmitteleuropäischen Kulturgebietes für die Bronze- und Ersteisenzeit Süddeutschlands (*Mannus Ergbd* V 41).
- Krajewska J., Cmentarzyska łużyckie z epoki brązu w pow. łęczyckim: Sierpów, Błonie, Zabokrzeki (*Wiad. Ludoznawcze* I 1932, z. 1 str. 9).
- Zabytki z cmentarzyska popielnicowego w Nietulisku Dużym w pow. opatowskim (*Światowit* XIII 1929, 69).
- Krebs A., Westfalen = Die vorrömische Metallzeit im östlichen Westfalen, Leipzig 1925 (*Mannus Bibliothek* nr 38).
- Krukowski St., Cmentarz w Imielkowie pow. koniński (*Światowit* XI 1913, 51).
- Cmentarz w Piwonicach pow. kaliski (*Światowit* XI 1913, 43).

- Krügel M., Flachgräberfeld und Siedlung der jüngeren Bronzezeit auf dem „Werder“ bei Buckow, Kr. Lebus (Mannus XV 92).
- Krüger K., Das Urnenfeld bei Grunow-Mixdorf, Kr. Lübben (Niederlaus. Mitteil. II 27).
- Kubinyi N., Das Urnenfeld von Felső-Kubin (MAG XIV 1884, 195).
- Kunkel O., Bilder = Pommersche Urgeschichte in Bildern, Stettin 1931.
- Kürti J., Archeologické nálezy z Bešeňovej (Liptov) (Sbornik MSS XXIV 1930, 179).
— Bronzový nález pri Vyšnom Sliači v Liptove (Sbornik MSS XXIII 1929, 33).
- Księga pamiątkowa = Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. dra Włodzimierza Demetrykiewicza, Poznań 1920 (Biblioteka prehistoryczna I).
- Kerle G., Die Höttinger Kultur in ihrer Beziehung zu den endbronzezeitlichen Kupferbergwerken der nördlichen Ostalpen (Wien. PZ XIX 1932, 9).
- Landeskunde der Provinz Brandenburg hrsg. v. Ernst Friedel u. Robert Mielke, Berlin.
- Langer F., Urnengrabfelder in Lübars-Waidmannslust und Wittenau-Rosenthal bei Berlin (Mannus IX 71).
- Lechler J., Das Gräberfeld auf dem Sehringsberge bei Helmsdorf (Mannus XVI 385).
- Leporin H., Urnenfelder um Kuhnern, Kreis Striegau (Schles. Vorz. N. F. V 41).
- Lienau M., Das „Bronzezeitliche Urnenfeld“ beim Gurschstift in Frankfurt a. O. (ZfEthn LVII 1925, 165).
- Łepkowski J., Przegląd zabytków przeszłości z okolic Krakowa, Warszawa 1863.
- Łęga Wł. ks., Przyczynki do poznania kultury „łużyckiej” na Pomorzu (Roczn. T. N. Toruń r. 32, 1925, 216).
- Mádl J., Bronzová čiše z doby hallštatské od Dubnice nad Váhom (Prispevky 1924—31, 23).
- Madziarska-Langner i Maćkowski., O zębach z grobów ciała palnych cmentarzyska łużyckiego w Laskach (Przegl. Antr. V 11—5).
- MAG = Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Wien.
- Mainzer Zeitschrift, Zeitschrift des Römisch-Germanischen Central-Museums, Mainz.
- Mannus, Zeitschrift für Vorgeschichte, Leipzig.
- Maruschke A., Kreis Neustadt = Die ur- und frugeschichtliche Besiedlung des Kreises Neustadt O. S. (Aus Oberschlesiens Urzeit, Heft 2, Oppeln 1929).
- Martynowski F. K., Cmentarzysko pogańskie w Sosnowcu (Bibl. antr.-arch. IV, Warszawa 1880, 131—5).
- Mat. aar. = Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne wydawane staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie, Kraków (od 1896—1919).
- Mat. preh. = Materiały prehistoryczne, Kraków, wyd. PAU od r. 1934.
- Materiały Glasera = Materiały do pracy o śląskiej ceramice malowanej, użyzione mi łaskawie przez ś. p. Rudolfa Glasera do przejrzania i zebrania z nich materiału porównawczego w czasie jego pobytu w Poznaniu w r. 1934.
- Materialien zur Urgeschichte Österreichs, Wien.
- Medvecký G., Bronzové praehistorické pamiatky v košíckom muzeu (Památky n. r. III 1933, 24).
- Mémoires = Mémoires de la Société Royale des Antiquaires du Nord, Copenhagen.

- Mertin P., Kreis Liegnitz = Die neuen vorgeschichtlichen Funde im Kreise Liegnitz und ihre Bedeutung für die Vorgeschichte Schlesiens (odbitka z X tomu Mitteilungen des Geschichts- u. Altertums Vereins für d. Stadt u. d. Fürstentum Liegnitz 1924/5).
- Mertins O., Das Gräberfeld von Ottwitz (Schles. Vorz. VII 366).
- Wegweiser = Wegweiser durch die Urgeschichte Schlesiens und der Nachbargebiete, zweite Auflage, Breslau 1906.
 - Zwei Gräberfelder der Bronzezeit (Schles. Vorz. VII 517).
 - Depotfunde der Bronzezeit in Schlesiens (Schles. Vorz. VI 293).
- Mitt. Liegnitz = Mitteilungen des Geschichts- und Altertums-Vereins zu Liegnitz, Liegnitz.
- Mitt. Prov.-Mus. Sachsen = Mitteilungen aus dem Provinzial-Museum der Provinz Sachsen zu Halle a. d. Saale, Halle a. d. S.
- Montelius O., Chronologie = Die vorklassische Chronologie Italiens, Stockholm 1912.
- Moravek H., Die Wallburg „Obersko“ im Triebetal (Sudeta VII 1931, 76).
- Müller S., Bronzealderen = Ordning af Danmarks Oldsager, Bronzealderen, Kjøbenhavn 1891.
- Nachrichten Alt. = Nachrichten über deutsche Altertumsfunde, Berlin.
- Nachrichtenbl. fDV = Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit, Leipzig.
- Nasch A., Wstepne badania archeologiczne na „Grojcu“ pod Żywcem (Kurier Literacko-Naukowy r. XV nr 1 str. VI—VII; Dodatek do Ilustrowanego Kuriera Codziennego nr 2 z dnia 2 stycznia 1938).
- Neumann G., Die Entwicklung der Aunjetitzer Keramik in Mitteldeutschland (Praeh. Z XX 1929, 70).
- Nestor J., Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien (22 Bericht d. Röm.-Germ. Kommission 1932, 11).
- Niederlaus. Mitteil. = Niederlausitzer Mitteilungen, Lübben-Guben.
- Nosek St., Cmentarzysko ciałopalne w Żabnie n. Dunajcem powiat dąbrowski (PA V 96).
- Prasłowiańskie cmentarzysko w Brzeziu pod Krakowem (ZOW XI 100).
- PA = Przegląd Archeologiczny, Poznań.
- Památky archeologické, Praha.
- Památky, sk. pr., n. ř. = Památky archeologické, skupina pravěka, Praha (od r. 1931 nové řady ročník I).
- Pam. Fizjogr. = Pamiętnik Fizjograficzny, Warszawa.
- Petersen E., Frühgerman. Kultur = Die frühgermanische Kultur in Ostdeutschland und Polen, Berlin 1929 (Vorgeschichtliche Forschungen, hrsg. v. Ebert).
- Neue Ergebnisse über die frühgermanische Kultur in Schlesien (Altschlesien II 196).
 - Schlesien = Schlesien von der Eiszeit bis ins Mittelalter, Langensalza 1935.
 - Die geschweiften Bronzemesser in Schlesien (Altschlesien III 205).
- Pfützenreiter F., Das wandalische Brandgräberfeld aus der römischen Kaiserzeit bei Stroppen, Kr. Guhrau (Altschlesien II 250).
- Kreis Fraustadt = Die vor- u. frühgeschichtliche Besiedlung des Kreises Fraustadt (2. Sonderheft der Grenzmärkischen Heimatblätter, Jahrgang 1933, Schneidemühl).

- Pfützenreiter F., Zwei wichtige Grabfunde der Urnenfelderkultur (Altschlesien III 163).
- Piř J. L., Hromadný nález bronzů u Jenšovic (Památky XVII 1896—7, 693).
 — Mohyly Bechyňské II (Památky XVIII 1898—9, 1).
 — Urnengräber = Die Urnengräber Böhmens, Leipzig 1907.
- Podkowińska Z., Cmentarzysko grobów podkloszowych w Siannie w pow. sochaczewskim (WAR IX 1924—5, 246).
 — Groby podkloszowe w Grochowie (Księga pamiątkowa...).
- Zbiór wykopalisk Muzeum Ziemi Sandomierskiej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Sandomierzu (WAR VIII 1932, 29).
- Posener Archaeologische Mitteilungen, Posen.
- Prace = Prace i materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne wydawane staraniem Komisji Antropologicznej PAU w Krakowie, Kraków od r. 1920—7.
- Praeh. Z = Praehistorische Zeitschrift, Berlin.
- Pravěk, Praha.
- Prispevky = Prispevky k praveku, dejinám a narodopisu Slovenska (Sborník archeologického a národopisného odboru Slovenského Vlastivedného Muzea), Bratislava.
- Procházka., Žárové pohřebiště u Podoli (Pravěk VI 1910, 149).
- Przegl. Antr. = Przegląd Antropologiczny, Poznań.
- Purmann F., Das Urnenfeld beim Niederdorfe Bienowitz (Mitteil. Liegnitz 1911—1912, H. 4).
- Radig W., Verwahrkunde der jüngeren Bronzezeit in Sachsen (Mannus XXIV 1932, 85).
- Radimsky-Szombathy J. I., Urgeschichtliche Forschungen in der Umgegend von Wies in Mittel-Steiermark (MAG XV 1885, 117).
- Rajewski Z., Powiat gostyński w czasach przedhistorycznych, Kościan 1932 (nadbítka z Kroniki Gostyńskiej IV nr 8 i 9).
 — Pradzieje powiatu wrzesińskiego, Września 1933 (odb.).
 — Wronki = Cmentarzysko „łużyckie” we Wronkach w pow. szamotulskim woj. poznańskie (Mat. preh. I 103).
 — Zestawienie = Zestawienie zabytków przedhistorycznych z powiatu wieluńskiego (ZOW IV 95—101).
- Raschke R., Bericht über die Tätigkeit des staatlichen Vertrauensmannes für kurgeschichtliche Bodenaltertümer in der Provinz Oberschlesien (Nachrichtenbl. fDV Jg 1930, 159—67; Jg 1934, 10—9).
 — Ende = Das Ende der Lausitzer Kultur in Schlesien, Breslau 1932 (Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde bei der Hohen Philosophischen Fakultät der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau).
 — Ein Hügelgrab der jüngeren Bronzezeit bei Nieder Herzogswaldau, Kr. Freystadt (Altschlesien I 218).
 — Schwedenschanze = Schwedenschanze und Kapellenberg von Breslau-Oswitz, Augsburg 1929 (Führer zur Urgeschichte, hrsg. von Hans Reinerth, Bd 5).
 — Ergebnisse der oberschlesischen Urgeschichtsforschung (Aus Oberschlesiens Urzeit H. 8, 1931).
- Reinecke P., Tanulmányok a magyarországi bronzkor chronologiajáról (Studien über die Chronologie der ungarischen Bronzezeit) (Arch. Értes. XIX 1899,

- 225—51, 316—40, streszczenie w języku niemieckim w MGA XXX 1900, 101—8.
- Reuss, Urnenfriedhof bei Bülzig, Kr. Wittenberg (Jshr. sächs.-thür. L. Bd 9, 1910).
- Strassfurter Gräberfunde (Jshr. sächs.-thür. L. Bd 7, 1907, str. 93).
- Revue Antropologique, Paris.
- Reyman T., Cmentarzysko późnobrązowe i halsztackie w Piasku w pow. lublińskim na Górnym Śląsku (PA IV 47).
- Badania terenowe na polu „Karasiniec” w Pobiedniku Wielkim pow. Miechów (Mat. preh. I 29).
- Richtshofen, Die ält. Bronzezeit = Die ältere Bronzezeit in Schlesien, Berlin 1926 (Vorgeschichtliche Forschungen, hrsg. v. Ebert).
- Rocznik Muzeum Wielkopolskiego, Poznań.
- Rocz. T. N. Toruń = Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, Toruń.
- Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności, Kraków.
- Rumszewicz St., Cmentarzysko przedhistoryczne w Masłowicach (WAr X 1929, 165).
- Cmentarzysko przedhistoryczne w Wieluniu (WAr X 1929, 165).
- Rzehak A., Die Gefässformen des Urnenfriedhofes von Horkau (JfA IV 1910, 1—32).
- Sadowski J. N., Drogi handlowe greckie i rzymskie przez porzecza Odry, Wisły, Dniepru i Niemna do wybrzeży Morza Bałtyckiego (Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie. Wydziały filozoficzny i historyczno-filozoficzny, III, Kraków 1876).
- Wykaz = Wykaz zabytków przedhistorycznych na ziemiach polskich, zesz. I. Porzecze Warty i Baryczy, Kraków 1877.
- Sacken E., Hallstatt = Das Grabfeld von Hallstatt in Oberösterreich, Wien 1869.
- Salewicz K., Cmentarzysko ciałopalne ludności kultury łużyckiej w Myśliborzu (WAr XV 126).
- Cmentarzysko ciałopalne w Małusach Wielkich (WAr XV 147).
- Sawicka I., Groby kloszowe we wsi Śniadków Górny pow. garwoliński (WAr VII 1922, 98).
- Pozostałości siedziby „łużyckiej” na stanowisku wydmy pod wsią Holowno pow. lubomelski (Księga pamiątkowa 225).
- Sbornik MSS = Sbornik Muzeálnej slovenskej spoločnosti, Turčiansky Sv. Martin.
- Schirmeisen K., Einige Ausgrabungen und Funde aus Mähren (ZfGMähr. 1933, Jg 35 str. 118).
- Urnengräber der jüngeren Bronzezeit und der älteren Eisenzeit am Pinker Berg bei Mähr.-Neustadt (ZfGMähr. 1935, Jg 37 str. 23).
- Vorgeschichtsfunde aus dem Littauer Bezirk (ZfGMähr. Jg 36, 1934, 29).
- Ein Urnenfeld bei Böhm.-Hause, Bez. Sternberg (Sudeta XI 1935, 48).
- Schles. Vorz. = Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift, Breslau.
- Schles. Vorz., N. F. = Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift, Neue Folge: Jahrbuch d. Schlesischen Museums für Kunstgewerbe und Altertümer.
- Schmidt H., Der Bronzesichelfund von Oberthau, Kr. Merseburg (ZfEthn. XXXVI 1904, 416).
- Schránil J., Dvě nová pohřebiště lužicko-slezského typu na Pardubicku (Památky XXX 1919, 134).

- Schránil J., Vorg. Böhm. = Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens, Berlin u. Leipzig 1928.
- Schuchhardt C., Vorgeschichte von Deutschland, München-Berlin 1928.
- Schumann-Mieck, Oderberg-Bralitz = Das Gräberfeld bei Oderberg-Bralitz, Prenzlau 1901.
- Schwantes G., Die Gräber der ältesten Eisenzeit im östlichen Hannover (Praeh. Z I 1909, 140).
- Deutschlands Urgeschichte, 5 Aufl., Leipzig 1934.
 - Urnenfriedhöfe = Die ältesten Urnenfriedhöfe bei Uelzen und Lüneburg, Hannover 1911 (Die Urnenfriedhöfe in Niedersachsen, hrsg. von Carl Schuchhardt).
- Schwartz W., Mat. = Materialien zur prähistorischen Kartographie der Prov. Posen, Poznań 1879.
- Seelmann H., Einige vorgeschichtliche Funde aus Anhalt (Jsehr. sachs.-thür. L., Bd 3, 1904).
- Seger H., Auf den Spuren alter Siedlungen, Ottmachauer Land (Altschlesien I 65).
- Depotfunde aus der Bronze- und Hallstattzeit (Schles. Vorz. N. F. IV 9).
 - Die Stilentwicklung in der Keramik der schlesischen Urnen-Friedhöfe (Schles. Vorz. N. F. VIII 5).
 - Grabfunde aus Peisterwitz, Kr. Ohlau (Schles. Vorz. N. F. II 24).
 - Lausitzische Kultur (ERL VII 251).
 - Schlesische Fundchronik (Schles. Vorz. VI 48).
 - Schlesien (ERL XI 269).
 - Schlesische Hortfunde aus der Bronze- und frühen Eisenzeit (Altschlesien VI 85).
- Session = III Session de l'Institut International d'Anthropologie, Amsterdam 1927.
- Simbriger E., Das spätbronzezeitliche Gräberfeld auf dem Angelberg (Sudeta 1932, 81—104).
- Slavia Occidentalis, Poznań.
- Slużba nauce, Warszawa.
- Smolik J., O bronzových srpech, nalezených v Čechách (Památky XI 1878—81, 254).
- Sobieszczański F. M., Wycieczka archeologiczna w niektóre strony guberni radomskiej (Bibl. Warsz. IV 1851, 389—442).
- Splieth W., Inventar = Inventar der Bronzealterfunde aus Schleswig-Holstein, Kiel und Leipzig 1900.
- Sprawozdania PAU = Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności, Kraków.
- Sprockhoff E., Der Verwahrfund von Reichenau, Kreis Freystadt (Altschlesien II 33).
- Handelsgeschichte = Zur Handelsgeschichte der germanischen Bronzezeit, Berlin 1930 (Vorgeschichtliche Forschungen Heft 7).
 - Niedersächs. Depotfunde = Niedersächsische Depotfunde der jüngeren Bronzezeit, Hildesheim und Leipzig 1932.
- Stamphuss R., Das Vordringen der Germanen zum nördlichen Niederrhein und die Ausbreitung der Harpstedter Kultur (Mannus XVII 287).
- Stocký A., Studie o hallstattské kultuře v Čechách (Památky XXXIV 1924—5, 329—36).
- Sudeta, Zeitschrift für Vor- und Frühgeschichte, Reichenberg (Liberec).

- Sulimirski T., *Kultura wysocka*, Kraków 1931 (PAU, *Prace prehistoryczne* nr 1).
- *Brazy Małopolski środkowej*, Lwów 1929.
- *Brazowy skarb z Niedzielisk pow. Przemyślany* (Światowit XVII 255).
- Szembekówna Z., *Opis cmentarzyska żarowego z epoki brązu w Lipiu pow. kępiński* (Mat. aar. XI 1910, 3).
- *Sprawozdanie z poszukiwań archeologicznych w Siemianicach (pow. kępiński), odbytych w r. 1904* (Roczniki Tow. Przyjaciół Nauk Poznańskiego XXXV 1909).
- Szczygielski T., *Skarb brązowy z Sokoliny* (Kurier Literacko-Naukowy str. IX—X; Dodatek do Ilustrowanego Kuriera Codziennego nr 336, z dnia 4 grudnia 1933).
- Światowit, rocznik Muzeum Archeologicznego Er. Majewskiego, Warszawa.
- Tackenberg K., *Die frühgermanische Kultur in Schlesien* (Altschlesien I 121).
- Troitzsch R., *Bronzezeitliche Friedhöfe bei Cosilenzien im Kreise Liebenwerda und bei Göllnitz im Kreise Luckau* (Praeh. Z II 1910).
- *Ein Friedhof der älteren Eisenzeit von Treplin, Kreis Lebus* (Praeh. Z III 1911, 329).
- Tummeley M., Kossinna G., *Das Gräberfeld in Wilhelmshöhe bei Usch, Provinz Posen* (Mannus V 320).
- Umiński P., *Sprawozdanie z poszukiwań archeologicznych na cmentarzu pogańskim w Popówce* (Zbiór III 1879, 3).
- Undset I., *Eisen = Das erste Auftreten des Eisens in Nord-Europa*, Hamburg 1882.
- Virchow R., *Gräberfelder bei Tschammer-Ellguth und Adamowitz, Kr. Gr. Strehlitz, Schlesien* (Nachrichten Alt. 1891, 56).
- Voges Th., *Das Gräberfeld von Niehagen* (Jschr. sächs-thür. L. Bd 7. 1908).
- Voss A., *Keramische Stilarten der Provinz Brandenburg und benachbarten Gebiete* (ZfEthn. XXXV 1903, 161).
- Waga T., *Nie opisane skarby brązowe z Wielkiej Olski* (PA IV 242).
- Wahle E., *Lausitzer Urnenfriedhof bei Mühlberg a. E.* (Jschr. sächs-thür. L. Bd 9, 1910).
- *Vorgeschichtliche Urnenfriedhöfe bei Schenkenberg, Kr. Delitzsch* (Jschr. sächs-thür. L. Bd 8, 1909).
- WAr = *Wiadomości Archeologiczne*, Warszawa.
- Wawrzeniecki M., *Poszukiwania archeologiczne w Królestwie Polskim* (Mat. aar. VIII 1906, 88; 1908, 64).
- *Ślady kultury i osadnictwa przedhistorycznego ziemi kujawskiej* (Pam. Fizjogr. XXI 1913, dział V 1).
- *Zbiory wykopalisk przedhistorycznych przy Muzeum Oddziału Pol. Tow. Krajoznawczego w Kielcach* (Pam. Fizjogr. XXII 1914, dział V 1).
- *Poszukiwania archeologiczne w Królestwie Polskim* (Mat. aar. VIII 88—107).
- Weineck F., *Drei Urnenfelder bei Lübben* (Niederlaus. Mitteil. II 101—14).
- *Die Urnenfriedhöfe in der Umgegend von Lübben* (Niederlaus. Mitteil. VII 6—18, 133—45).
- Welter T., *Aushebung von 3 Gräbern der jüngeren Bronzezeit in Ober-Bielau, Kreis Goldberg-Haynau in Schlesien* (Mitteil. Liegnitz H. 6, 1915—17).
- Weninger J., *Grabfunde der jüngsten Bronzezeit von Skotniki bei Krakau* (Wien. PZ II 1915, 86).

Wiadomości Ludoznawcze, Łódź.

Wiad. Num.-Arch. = Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne, Kraków.

Wiehl A., Pohřebiště s popelniciemi u Citolib (Památky XXIII 1908—9).

Wien. Präh. Z = Wiener Prähistorische Zeitschrift, Wien.

Wilcke M., Noch einmal. Das Gräberfeld in Wilhelmshöhe bei Usch, Prov. Posen (Mannus VI 202).

Wilpert O., Die Ausgrabungen bei Adamowitz, Kr. Gross-Strehlitz (Schles. Vorz. V 206).

Willvonseder K., Zur Verwendung der urzeitlichen „Siebgefäße“ (MAG LXII 1932, 217).

Wosinsky M., Die inkrustierte Keramik der Stein- und Bronzezeit, Berlin 1904.

Wrzosek A. i Ćwirko-Godycki M., Le cimetière de Laski (Pologne), âge du bronze (Session 372—4).

— Éclats de silex taillés des sépultures de l'âge du bronze en Pologne (Session 374—6).

— Objets en os trouvés dans les tombes lusaciennes de Laski (Congrès 428—31).

— Hochets trouvés dans les tombes du cimetière de Laski (Congrès 431—3).

— Cimetière de la culture lusace à Laski (Revue Anthropologique 1932, 306—17).

— Grzechotki w grobach łużyckich z cmentarzyska w Laskach pow. kępińskiego (Sprawozdanie PAU nr 3, 1933 oraz Mat. preh. I 172).

— Cmentarzysko kultury łużyckiej w Laskach w pow. kępińskim (Przegl. Antr. XI 39—50).

— Przedmioty z kości znalezione w grobach kultury łużyckiej na cmentarzysku w Laskach w pow. kępińskim (Przegl. Antr. XI 73—85).

— Grzechotki z grobów cmentarzyska łużyckiego w Laskach w pow. kępińskim (Światowit XVII 171).

Wrzosek A., Częstość występowania przedmiotów z brązu w grobach łużyckich (Sprawozdania PAU 1934, nr 9).

— Ozdoby gliniane, bursztynowe i kamienne znalezione w grobach kultury łużyckiej na cmentarzysku w Laskach w pow. kępińskim (Przegl. Antr. XI 162—70).

Wydawnictwa śląskie. Prace prehistoryczne, PAU Kraków.

Zakrzewski Z., Ewolucja zwyczaju pogrzebowego na cmentarzyskach z kulturą łużycką (WAr XII 1933, str. 5).

Zapiski Muzealne, Poznań 1917—20.

Zbiór = Zbiór wiadomości do antropologii krajowej wydawany staraniem Komisji Antropologicznej AU w Krakowie, Kraków 1877—95.

Zenkter, Ein Beitrag zu den Ausgrabungen in der Provinz Posen (XXIX Programm des Königlichen Gymnasiums zu Ostrowo, Michaelis 1874, Ostrów).

ZfEthn = Zeitschrift für Ethnologie, Berlin.

ZfEthn. Verh. = Zeitschrift für Ethnologie Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte (odrębna paginacja w nawiązaniach).

ZfGMähr. = Zeitschrift des Deutschen Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens, Brünn (Brno).

Zotz L., Neue Grabfunde der jüngeren Bronzezeit Schlesiens (Mannus XXII 1930, 247).

ZOW = Z otchłani wieków. Dwumiesięcznik poświęcony pradziejom Polski, Poznań (od r. 1936 miesięcznik).

Zprávy = Zprávy Československého Státního archeologického ústavu, Praha.

Z. Z. = zob. Kostrzewski.

Z przeszłości Zagłębia Dąbrowskiego i okolicy. Szkice monograficzne. Redaktor Marian Kantor-Mirski, Sosnowiec. Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Zagłębia Dąbrowskiego.

Żurek J., Pradzieje = Pradzieje ziemi wieluńskiej, Wieluń 1936.

Żurowski J., Dwa skarby brązowe z Krakowskiego (Mat. preh. I 123).

- O dotychczasowym stanie badań przedhistorycznych okolicy Krakowa, o ich postępie w latach ostatnich i o planie na przyszłość (Wiad. Num.-Arch. XI 1935, 25).
- Skarby halsztackiego okresu z doliny Dunajca (Prace IV 1927, 3).
- Sprawozdanie... konserwatora... za r. 1922 (WAr VIII 1923, 84).
- Sprawozdanie... konserwatora... za r. 1923 (WAr IX 331).
- Sprawozdania... konserwatora... za lata 1924—6 (WAr X 1929, 215).
- Wykopaliska z cmentarzysk ciałopalnych (halsztackich) Kwaczały i Jankowic pow. chrzanowskiego w zbiorach prywatnych (WAr IX 1924—5, 86).
- Wykopaliska przedhistoryczne w krakowskim Muzeum Etnograficznym (WAr VI 1921, 127).
- Dwa skarby = Dwa skarby brązowe z Krakowskiego (Mat. preh. I 123).
- Sprawozdanie z badań archeologicznych Podgórze Karpackiego Małopolski zachodniej (Sprawozdania PAU nr 3, 1933, str. 33—5).
- Skarby = Skarby halsztackiego okresu z doliny Dunajca (Prace IV 3).

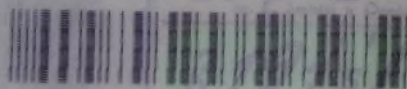

Mapa geologiczna Karpat Śląskich w skali 1:50 000 pod kierunkiem prof. J. Nowaka oprac. J. Burtanówna, K. Konior i M. Książkiewicz, 1938. Tekst 8°, str. 104, mapa i profile	300—
Prace historyczne. Nr 1. 1936, 8°, str. 121	90—
Treść: Dziągiew W., Utrata Księstw Opolskiego i Raciborskiego przez Ludwikę Marię w r. 1666.	
— Nr 2. 1937, 8°, str. 176	120—
Treść: Nowogrodzki S., Rządy Zygmunta Jagiellończyka na Śląsku i w Łużycach (1499—1506).	
PiwarSKI K. Królewicz Jakób Sobieski w Olawie. 1939, 8°, str. 111.	105—
Prace językowe. Nr 1. 1934, 8°, str. 148	90—
Treść: Steuer F., Dialekt sułkowski.	
— Nr 2. 1934, 8°, str. 31	48—
Treść: Stieber Z., Geneza gwar łaskich.	
— Nr 3. 1937, 8°, str. 143	120—
Treść: Steuer F., Narzecze baborowskie.	
— Nr 4. 1939, 8°, str. 80	60—
Treść: Bąk St., Teksty gwarowe z Polskiego Śląska. Zesz. 1.	
— Nr 5. 1939, 8°, str. 255	330—
Treść: Nitsch K., Dialekty polskie Śląska. Cz. 1. Wyd. II.	
Prace prehistoryczne. Nr 1. 1935, 4°, str. 88 + XV tablic, 1 mapa i 29 rycin w tekście	180—
Treść: Badania prehistoryczne w województwie śląskim w r. 1933. Opracowali: Wł. Antoniewicz, R. Jakimowicz, J. Kostrzewski i J. Żurowski.	
— Nr 2. 1936, 4°, str. 63 + VI tablic i 25 rycin w tekście	180—
Treść: Żurowski J., Jakimowicz R. i Kostrzewski J. Badania prehistoryczne w województwie śląskim w latach 1934—1935.	
— Nr 3. 1938, 4°, str. 94 + IV tablice i 60 rycin	150—
Treść: Jamka R. Ozdoby oręza i narzędzi z podokresu późno-lateńskiego i okresu rzymskiego, odkrytych na Śląsku. — Jakimowicz R. i Kostrzewski J. Badania prehistoryczne w woj. śląskim w latach 1935—1936.	
— Nr 4. 1939—1946 4°, str. 187 z 8 rycinami w tekście	600—
Treść: DurcZewski Z. Grupa górnośląsko-malopolska kultury łużyckiej w Polsce. Cz. I (syntetyczna).	
— Nr 5. 1939, 4°, str. 80 + X tablic z 58 rycinami i mapkami w tekście	210—
Treść: Jakimowicz R., Kostrzewski J. i Bartys J. Badania prehistoryczne w województwie śląskim w latach 1937—1938.	
Atlas grodzisk i zameczysk śląskich. Z. I. 1939	450—
Opracował J. Żurowski i R. Jakimowicz. Objaśnienia do tablic podał R. Jakimowicz	

Wydawnictwa Komisji antropologii i prehistorii

Prace i Materiały antropologiczno-archeol. i etnograficzne, wydawane staraniem Komisji antropologicznej P. A. U. Tom IV. Część I. **Prace i materiały archeologiczne.** Kraków 1927, 8°, str. XVII i 126, 14 ryc. w tekście, 10 tablic i mapa. zł 150—

Treść: Skład Komisji antropologicznej w r. 1926, str. III. — Sprawozdania z posiedzeń Komisji za lata 1921—1926, str. IV. — Żurowski J. Skarby halsztackiego okresu z doliny Dunajca (14 ryc., 10 tabl. i 1 mapa), str. 3. [Żurowski J. Les dépôts hallstattiens dans la vallée du Dunajec (Résumé)], str. 100. — Talko-Hrynciewicz J. Najnowsze odkrycia archeologiczne uczonych rosyjskich w północnej Mongolii w związku z moimi dawniejszymi badaniami w Azji środkowej, str. 113. [Talko-Hrynciewicz J. Les découvertes archéologiques les plus récentes de savants russes dans le nord de la Mongolie et leur rapport avec les recherches plus anciennes de l'auteur en Asie centrale (Résumé)], str. 125.

Prace i Materiały antropologiczno-archeol.

Prace i Materiały antropologiczne. Kraków w tekście

Treść: Talko-Hryncewicz J., Kaszub dokonanych na Pomorzu (1 mapa i 6 tabl. w te głównych typów ludu rosyjskiego, białoruskiego, ukraińskiego, nie za pomocą metody geograficznej (z tabl. I—XXXII) na zasadzie wł rów (1 mapa), str. (85).

Prace i Materiały antropologiczno-archeol. i etnograficzne. Tom IV. Część III.

Prace i Materiały etnograficzne. Kraków 1925, 8°, str. [152] i 16 ryc. zł 135.—

Treść: Udziela S. Zapiski etnograficzne z 1901 i 1902 roku (6 ryc.), str. [3]. — Chybiński A. Dzwony pasterskie na Podhalu (10 ryc.), str. [29]. — Bystron J. St. Pieśń o zbójniku i jego żonie, str. [59]. — Bystron J. St. Nazwy i przezwiska polskich grup plemiennych i lokalnych, str. [95].

Prace Komisji antropologii i prehistorii.

	zł
Nr 1. — Talko-Hryncewicz J., Krakowiacy współcześni (1927)	60.—
Nr 2. — Sedlaczek L., Dregowiczanie (1929)	60.—
Nr 3. — Bocheński Z., Polskie szyszaki wczesnośredniowieczne (1930)	30.—
Nr 4. — Tambor J., Trwanie życia ludzkiego w Krakowie w okresie od r. 1881—1925 (1930)	30.—
Nr 5. — Talko-Hryncewicz J., Materiały do antropologii górali polskich (1934)	60.—

Skorowidz osób, miejscowości, rycin, map i planów do działu archeologicznego wydawnictw Komisji antropologicznej P. A. U. w latach 1877—1927.

Kraków 1931—1937 120.—

Prace prehistoryczne. Nr 1. Kraków 1931, 4°, str. 202 + 30 tabl. i 2 mapy w tekście 300.—

Treść: Sulimirski T., Kultura wysoka.

— Nr 2. Kraków 1939, 4°, str. 94 + 24 tabl. i 15 ryc. w tekście 150.—

Treść: Jamka R., Leńczyk G., Dobrowolski K., Badania wykopaliskowe w Piekarach w powiecie krakowskim.

— Nr 3. Kraków 1946, 4°, str. 142 + XXV tabl. 750.—

Treść: Nosek St. Kultura grobów skrzynkowych i podkloszowych w Polsce południowo-zachodniej.

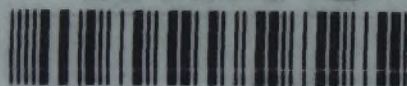
Materiały prehistoryczne. Tom I. Kraków 1934, 4°, str. 180 + XXII tabl. i 63

ryc. w tekście 360.—

Treść: Zabłocki J. i Żurowski J., Znalezienie zapasów Lithospermum w dwu stanowiskach kultury małopolskiej. — Reyman T., Badania terenowe na polu „Karasiniec” w Pobiedniku Wielkim pow. Miechów. — Fitzke J., Materiały prehistoryczne z Sandomierskiego. — Bryk J., Kurhany w Rusilowie i Krasnem. — Rajewski Z. A., Cmentarzysko łużyckie we Wronkach w pow. szamotulskim (woj. poznańskie). — Żurowski J., Dwa skarby brązowe z Krakowskiego. — Reyman T. i Żurowski J., Nabytki Muzeum Archeologicznego P. A. U. w latach 1920—1925. — Skład Komisji antr. i preh. w dniu 31 XII 1934. — Sprawozdania z posiedzeń Komisji antr. i prehist. od 1926—1934 r.

Wojewódzka Biblioteka
Publiczna w Opolu

2191/I S

001-002191-01-0